

2009.3

شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى بويىچە مۇنەۋۋەر ژۇرنال
شىنجاڭ ژۇرنال مۇكاپاتىغا نائىل ژۇرنال

BULAK

بولاق

源泉 (布拉克) © BULAK

ISSN 1005-0876

9 771005 087006

پەرھات گبیراھم سزغان

سابا (مایویاق)

ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى ۋە فولكلورنىڭ
قوش ئايلىق ژۇرنىلى

30 - يىل نەشرى
ئومۇمىي 126 - سان

سستی و سستی ناوان و ون و انان لیاکی

دوستلرک دوست بولور سدر پشنگفا ،
یتسه پخخت بری که له س پشنگفا ،
بولسا کم پخخته ته دوست ، لوجانغا دوست ،
دوست نه مین و اوله ته دوست ، لوجانغا دوست ،
ماشنالق بولسا لوناک پیشی ماش ،
ماشلا ساکندن لونی قسلا ماش .

«که لاره دکنه» ون ختات ،

بۇلاق

2009 - يىللىق 3 - سان

مۇئاۋىن باش مۇھەررىرى: مۇھەممەتتۇردى مىرزىئەخمەت

باش مۇھەررىرى: ئابلەت ئىمىن

بۇ ساندا

ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىدىن

- ئادابۇس - سالمەن ..... مۇھەممەدسادىق كاشغەرىي (5)
نەشرگە تەييارلىغۇچى: مۇھەممەتتۇرسۇن سىدىق
- خەمسەتۇل - ھىكايات ..... موللا فەنائىي (23)
نەشرگە تەييارلىغۇچى: ھۆرلىقا سىيىت
- زۇھۇربەگ شېئىرلىرىدىن ..... نەشرگە تەييارلىغۇچى: بوغدا ئابدۇللا (40)
- چاينامە ..... نەشرگە تەييارلىغۇچى: مۇتەللىپ ئىسمايىل (47)

شەرق كلاسسىك ئەدەبىياتىدىن

- «تەزكىرەتۇش - شوئەرا»دىن ..... دەۋلەتشاھ سەمەرقەندىي (51)
نەشرگە تەييارلىغۇچى: يۈسۈپ ئىگەمبەردى

ئەدەبىي مۇھاكىمىلەر

- ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىدا «لسانۇت - تەير» تىپىدىكى ئەسەرلەر ..... ئاينۇر ئابلىز (70)
«ئۆتۈكەن» ھەققىدە ..... تۇرسۇن ھوشۇر ئىدىقوتى (80)

مەشھۇر ئەسەرلەر

- ئىنسانىي كامىللىققا دەۋەت قىلغۇچى مۇقەددەس كىتاب — «ئاۋېستا» ..... (90)
ئۇيغۇرچىغا ئاغدۇرغۇچى: مۇھەممەت ئىبراھىمجان

بىزنىڭ ۋەدىقىلىرىمىز

- چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ۋەدىقىلىرىدىن ..... (99)
نەشرگە تەييارلىغۇچىلار: ئىدرىس تۇرنىياز كۆكيار، تۇرسۇن ساۋۇت ئۆدەمىش

خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدىن

- توغرىباي بىلەن ئوغرىباي (چۆچەك) ..... توپلاپ رەتلىگۈچى: ئابدۇروسۇل ئۆمەر (104)
لوپنۇر قوشاقلرىدىن ..... توپلاپ رەتلىگۈچى: مويىدىن سايت (108)

※

مۇقاۋىنىڭ 1 - بېتىدە: دولان ئوۋچىلىرى (پەرھات ئىبراھىم سىزغان)

※

※

※

مەسئۇل مۇھەررىرى: مۇھەممەتتۇردى مىرزىئەخمەت

تەكلىپلىك كوررېكتور: ۋەلى زەيدۇن

مۇقاۋىنى لايىھىلىگۈچى: ئەكبەر سالمە

خەتتات: ئابلىمىت ئوسمان، مەمەت نەۋبەت

تەھرىر بۆلۈمىنىڭ تېلېفون نومۇرى: (0991) 2815971
ئېلېكترونلۇق خەت ساندۇقى: bulak@yahoo.cn
تارقىتىش بۆلۈمىنىڭ تېلېفون نومۇرى: (0991) 2827472

نەشرگە تەييارلىغۇچى: مۇھەممەتتۇرسۇن سادىق

ئۈچىنچى پەسىل، مۇسبەت ئەھلىنىڭ ئەدەپلىرىنىڭ بايانى

بۇنىڭدا يەتتە ئەدەپ بار.

بىرىنچى ئەدەپ، ئەگەر بىر كىشى مۇئىن بۇرادىرىنىڭ ۋاپاتىنى ئىشتىسە: «ئىننالىللاھى ۋە ئىننالىھى راجئۇن» (چوقۇمكى، بىز ئاللانىڭ ئىلكىدىمىز ۋە چوقۇم ئاللاننىڭ تەرىپىگە قايتقۇچىمىز) دېسۇن. ئەگەر دۈشمەننىڭ ۋاپاتىنى ئىشتىسە: «جىمى ھەمدۇسانالار ئۆزىنىڭ بەندىلىرىگە ياردەم بەرگەن ۋە ئۆزىنىڭ دىنىنى ئەزىز قىلغان ئاللاتائالاغا خاستۇر» دېسۇن.

ئىككىنچى ئەدەپ، مۇسبەت ئەھلىگە تەزىيە بىلدۈرسۇن. بۇ تەزىيە مەيلى دەپنىدىن ئىلگىرى ياكى دەپنىدىن كېيىن بولسىمۇ بولىدۇ. ئىمام مۇھەممەد (ئاللا ئۇنىڭغا رەھمەت قىلغاي) نىڭ نەزىرىدە تەزىيە تاكى ئۈچ كۈنگىچە جايىزدۇر، ئۇنىڭدىن كېيىن مەكرۇدۇر. تەزىيە شۇكى، مۇسبەت ئىگىسىگە: «ئاللاتائالا ساڭا كاتتا ئەجىر بەرگەي ۋە ساڭا ياخشى مۇكاپات ئاتا قىلغاي. سېنىڭ مېھرىتىڭنىڭ گۇناھىنى مەغپىرەت قىلغاي» دېسۇن.

ئۈچىنچى ئەدەپ، تاۋۇت بىلەن بىللە ماڭغان كىشىلەرگە سۈكۈت قىلىش زۆرۈردۇر. بۇ ھالدا زىكىر ۋە پىكىرگە مەشغۇل بولۇش لازىم. زىكىرنى ئىچىدە ئېيتسۇن. خوتۇن كىشى تاۋۇت بىلەن ھەمراھ بولۇپ ماڭمىسۇن. چۈنكى، بۇ مەكرۇدۇر.

تۆتىنچى ئەدەپ، دەپنىدىن كېيىن بىر كىشى قەبرىنىڭ بېشىدا ئۆرە تۇرۇپ مۇنداق تەلقىن ئېيتسۇن: «ئەي پالاننىڭ ئوغلى پالانى، ھايات ۋاقتىڭدا ئوقۇغان شاھادەت كەلىمىسىنى ۋە بەرگەن ۋەدىلىرىڭنى ياد ئەتكىن، يەككە - يېگانە ئاللادىن باشقا ئىلاھ يوق، ئاللاننىڭ شېرىكى يوق. چوقۇمكى، مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام ئاللاننىڭ بەندىسى ۋە ئەلچىسى. قىيامەت چوقۇم بولغۇسىدۇر. قىيامەتنىڭ بولۇشىدا شەك يوقتۇر. چوقۇمكى، ئاللاتائالا قەبرىلەردىكى كىشىلەرنى تىرىلدۈرىدۇ. ئاللاننىڭ رەببىمىز

① بېشى ئالدىنقى ساندا.

ئىكەنلىكىگە، دىنىي ئىسلامنىڭ بەرھەقلىكىگە، مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ ئاللاننىڭ ئەلچىسى ۋە پەيغەمبەر ئىكەنلىكىگە، كەبىنىڭ قىبلە بولۇشىغا، قۇرئان كەرىمنىڭ قانۇن ۋە يېتەكچى بولۇشىغا، مۇئمىنلەرنىڭ بىزنىڭ قېرىنداشلىقىمىز بولۇشىغا رازى بولدۇم. مېنىڭ رەببىم كاتتا ئەرشنىڭ پەرۋەردىگارى. ئاللاتائالادىن باشقا ئىلاھ يوق.»

بەشىنچى ئەدەپ، مۇسەبەت يەتكەندە مۇسەبەت ئەھلى: «چوقۇمكى، بىز ئاللاننىڭ ئىلكىدىمىز ۋە چوقۇم ئاللاننىڭ تەرىپىگە قايتقۇچىمىز. ئى ئاللا، مېنىڭ مۇسەبەتتىمە ئەجىر بەرگىن. مەن ئۈچۈن بۇ مۇسەبەتكە ياخشىلىقنى ئىز باسار قىلغىن» دېسۇن.

ئالتىنچى ئەدەپ، مۇسەبەت ئەھلى يۇقىرى ئاۋازدا يىغلىمىسۇن، چۈنكى بۇنداق قىلىش ھارامدۇر. ھەدىس شەرىفتە مۇنداق قىلغاندا مېيىتكە ئازاب بولىدىغانلىقى ئېيتىلغان. مۇسەبەت ئەھلىنىڭ ئاۋازلىق يىغلىشى خۇسۇسىدا ھەزرىتى ئىمام شافئىي (ئاللا ئۇنىڭغا رەھمەت قىلغاي): «ئۆلگەندىن كېيىن مېيىتكە يىغلاش پۈتۈنلەي مەكرۇھدۇر» دېگەن.

يەتتىنچى ئەدەپ، ئۆلۈكنى كۆمگەندىن كېيىن ھەممەيلەن ئۆز ئىشلىرىغا كەتسۇن، مېيىت ئۈچۈن يەنە بىر يەرگە يىغىلىپ ئولتۇرمىسۇن، چۈنكى بۇنداق قىلىش مەكرۇھدۇر. ئىمام مەجىدىدىن فىرۇزئابادى (ئاللا ئۇنىڭغا رەھمەت قىلغاي) «سراتىل مۇستەقىم» (توغرا يول) دېگەن كىتابىدا مۇنداق دېگەن: «دەپنىدىن كېيىن مەيلى قەبرە بېشىدا ياكى باشقا جايدا بولسۇن، يىغىلىپ ئولتۇرۇش، قۇرئان ئوقۇش، خەتمە سۈرە قىلىش بىدئەتتۇر. ئەمما، تائام تەييارلاپ مۇسەبەت ئەھلىنىڭ ئۆيىگە ئەۋەتىش ياخشىدۇر. قەبرىنىڭ ئۈستىگە پىششىق خىش، تاش ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەر بىلەن گۈمبەز ۋە ئىمارەت قۇرۇش، چىراغ يېقىش قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى بىدئەتتۇر.»

تۆتىنچى پەسىل، قەبرە زىيارەت قىلىش ئەدەپلىرىنىڭ بايانى

بۇنىڭدا يەتتە ئەدەپ بار.

بىرىنچى ئەدەپ، ئەرلەر ئۈچۈن گۆرستاننى كۆپ زىيارەت قىلىش ياخشىدۇر. ئەگەر كىشى ئاتا - ئانىسىنىڭ قەبرىسىنى ھەمىشە زىيارەت قىلىپ تۇرسا، ئۆزى ئۆلگەندىن كېيىن ئۇنىڭ قەبرىسىنى پەرىشتىلەر زىيارەت قىلىپ تۇرىدۇ. ئۆلىمالار نەزىرىدە خوتۇن كىشىلەرنىڭ قەبرىنى زىيارەت قىلىشىمۇ چەكلەنمىگەن.

ئىككىنچى ئەدەپ، گۆرستانغا بېرىشنىڭ ئەدەپلىرى ۋە ئەتراپىدا دۇئا قىلىش تەرتىپى مۇنداق: قەبرىنىڭ ئەتراپىدا تۇرۇپ، مەرھۇملارنىڭ گۇناھلىرىنىڭ مەغپىرىتىنى تىلىسۇن؛ ئۇلار ھەققىدە: «ئەسسالامۇئەلەيكۇم يا ئەھلىل قۇبۇرى - سالام سىلەرگە، ئەي قەبرە ئەھلى، ئاللاتائالا بىزنىڭ گۇناھىمىزنى ۋە سىلەرنىڭ گۇناھىڭلارنى مەغپىرەت قىلغاي، سىلەر بىزدىن بۇرۇن كەتتىڭلار، بىزمۇ سىلەرنىڭ كەينىڭلاردىن بارىمىز» دېسۇن. ئەگەر شېھىتلارنىڭ قەبرىسى بولسا: «سالام سىلەرگە، سىلەرنىڭ سەۋر قىلغانلىقىڭلارنىڭ سەۋەبى بىلەن ئاخىرەت دۇنياسى نېمىدېگەن ياخشى!» دېسۇن.

ئۈچىنچى ئەدەپ، گۆرستاندا بارچە گۆر ئەھلىنىڭ مەغپىرىتىنى تىلەپ دۇئا قىلىپ، ئاۋامغا خۇشلۇق يەتكۈزسۇن. ئۇلۇغ كىشىلەردىن پەيز تىلىسۇن. مەۋلانا نىزامىدىن خامۇش (ئۇنىڭغا رەھمەتلەر بولغاي) تىن شۇنداق نەقىل قىلىنىدۇكى، ئۇ زات مۇنداق دېگەنكى: «كىشى ئاتا - ئانىسىنىڭ ۋە قېرىنداشلىرىنىڭ قەبرىسىنى زىيارەت قىلغاندا ئۇلارنىڭ روھىغا پەيز يەتكۈزسۇن. پەيز يەتكۈزۈش شۇنداق بولىدۇكى، ئۇلارغا سالام بېرىپ مەغپىرەت تىلىگەندىن كېيىن سۈرە پاتىھەنى بىر

قېتىم، ئايتەلكۈرسىنى بىر قېتىم، قۇلھۇۋەللاھنى ئون ئىككى قېتىم ئوقۇپ، ئون ئىككى قېتىم ساللاۋات ئېيتىپ، ئۇنىڭ ساۋابىنى ئاشۇلارغا بېغىشلىسۇن. ئەگەر ئۇلۇغ زاتلارنىڭ قەبرىلىرىنى زىيارەت قىلغان بولسا، ئۇلاردىن پەيز تىلىسۇن. پەيز تىلەشنىڭ شەرتى شۇكى، پەيز تىلىگۈچى پەيز ئالدىغان كىشى بولسۇن. پەيز تىلەش كەيپىياتى شۇنداق بولىدۇكى، پەيز تىلىگۈچى ئىچكى دۇنياسىنى ھەممە نەرسىدىن خالىي قىلىپ، ئۇلۇغلارغا يۈزلەنگەن ھالدا تاكى قانداق كەيپىيات ياكى نېسىۋە ئىچكى دۇنياسىدا زاھىر بولغانغا قەدەر ئىنتىزار بولۇپ ئولتۇرسۇن. ئاندىن كېيىن قەبرىدىكى زاتنىڭ ھالىتى ۋە كامالىتىنى ھېس قىلغۇسى. نەقىشەندىيە سىلىسلىسىدىكى خوجىلار (تەڭرىتاۋالا ئۇلارنىڭ روھلىرىنى پاك قىلغاي) نىڭ نەزىرىدە قەبرىلەردىن كەشىپ - كارامەت ئىزدەشنىڭ ئانچە ئېھتىبارى يوق، بەلكى ئېتىبارغا ئېلىنىدىغىنى ئۇلارغا پەيز بېغىشلاش ۋە ئۇلاردىن پەيز ئېلىشتۇر، دەپ قارىلىدۇ.

تۆتىنچى ئەدەپ، گۆرىستانغا ئاتلىق كىرمىسۇن. گۆرىستاندا بىرەر زۆرۈرىيەت بىلەن پىيادە يۈرمەكچى بولسا كالاچنى قولغا ئېلىۋالسۇن. قەبرىنىڭ ئۈستىدە ئولتۇرمىسۇن. قەبرە ئۈستىدە ۋە قەبرىگە يۆلىنىپ ئولتۇرمىسۇن، گۆرىستاندا تاھارەت سۈندۈرمىسۇن. بىرەر ئادەم ئۆتسە، قەبرىگە بەشىنچى ئەدەپ، خوتۇنلار گۆرىستانغا كۆپ بارمىسۇن، ئەرلىرىدىن رۇخسەت ئېلىپ بىرەر - بىرەر بارسۇن. ئالتىنچى ئەدەپ، گۆرىستاندا قەبرىگە قاراپ ناماز ئۆتمىسۇن، چۈنكى بۇنداق قىلىش مەكرۇھدۇر. لېكىن، جىنازا نامىزىنى گۆرىستاندا ئوقۇش جايىزدۇر. ئىمام شافىينىڭ مەزھىپىدە ئەگەر بىرەر كىشى بىرەر يېقىن ئادىمىنىڭ جىنازا نامىزىغا قاتنىشالمىغان بولسا ئۇنىڭ قەبرىسىگە بېرىپ، ئۇنىڭ جىنازا نامىزىنى ئۆتسە بولىدۇ، دەپ قارىلىدۇ. يەتتىنچى ئەدەپ، مەيلى ئاتا - ئانا، قېرىنداش ياكى باشقىلارنىڭ قەبرىسى بولسۇن، قەبرە يېنىدا ئولتۇراقلاشمىسۇن. چۈنكى، بۇ جاھىلىيەت ئەھلىنىڭ ئادەتلىرىدۇر.

ئالتىنچى باب، زىياپەت ۋە يېيىش - ئىچىش ئەدەپلىرىنىڭ بايانى

بۇنىڭدا تۆت پەسىل بار. بىرىنچى پەسىل، مېھماندارچىلىق ئەدەپلىرىنىڭ بايانى

بۇنىڭدا ئون ئەدەپ بار. بىرىنچى ئەدەپ، پېقىرلار ئۈچۈن زىياپەت قىلسۇن، مەخسۇس بايلار ئۈچۈنلا زىياپەت قىلمىسۇن. چۈنكى، پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالام ئېيتىپتۇركى: «ئەڭ يامان تائام - بايلار چاقىرىلىپ، كەمبەغەللەر چاقىرىلمىغان تائامدۇر.» يەنە بىر شەرت شۇكى، بىر ئۆيىدىن ئاتىسىنى چاقىرغان بولسا، بالىسىنىمۇ چاقىرسۇن، مېھمانغا چاقىرىلغان كىشىنىڭ ئۆيىدە يېقىن قېرىندىشى بولسا، ئۇنىمۇ قوشۇپ چاقىرسۇن، ئايرىپ قويمىسۇن. چۈنكى، بۇنداق قىلىش جاپا قىلغانلىقتۇر.

ئىككىنچى ئەدەپ، مېھمانغا ياخشى ئىززەت - ئىكرام ۋە ئېھتىرام قىلسۇن. مېھماننىڭ ئېھتىرام مۇددىتى ئۈچ كۈنگىچىدۇر، تۆتىنچى كۈندىن باشلاپ كۆپ تەكەللۈپ قىلمىسىمۇ بولىدۇ. ئۈچىنچى ئەدەپ، مېھمان ئۈچۈن ئۆيىنىڭ تامللىرىنى پەردە ۋە گىلەملەر بىلەن ياساپ يۈرمىسۇن.

ئىككىنچى ئەدەپ، مېھمان روزا تۇتقان بولسىمۇ، ئۆي ئىگىسىنىڭ مېھمان قىلىش رايىنى قايتۇرمىسۇن، شۇنى بىلگىنىكى، نىكاھ ئۈچۈن قىلىنغان تائامغا چاقىرىلسا، بۇنىڭغا ماقۇللۇق بىلدۈرۈشنى بەزى ئۆلىمالار ۋاجىپ دەپ قارايدۇ، يەنە بەزى ئۆلىمالار مۇستەھەپ دەپ قارايدۇ. ئەگەر بىرەر كىشى شەرىئەت زۆرۈرىيىتى تۈپەيلىدىن چاقىرىغان جايغا بارماي قالسا گۇناھكار بولمايدۇ. ئەمما، ئۇنىڭدىن باشقا ۋاقىتتا چوقۇم بېرىش زۆرۈر. باشقا تەكلىپ ۋە چاقىرىشلارمۇ مۇشۇنىڭغا ئوخشاش. ئۈچىنچى ئەدەپ، زالىم، پاسىق، ئەھلى رىيا (ئىككى يۈزلىمىچى) ۋە بىدئەت ئەھلى تائامغا چاقىرسا بارمىسۇن، بۇنداق قىلىش ياخشىدۇر.

تۆتىنچى ئەدەپ، چاقىرىلمىغان يەرگە تائام ئۈستىگە بارمىسۇن. ئەگەر ئىككى كىشى چاقىرىغان بولسا، ئۆيىگە قايسى يېقىن بولسا ئاۋۋال ئۇنىڭكىگە بارسۇن، ئەگەر ئوخشاش بولسا، قايسى بىلەن دوستلۇقى كۈچلۈك بولسا، ئاۋۋال شۇنىڭكىگە بارسۇن ۋە يەنە ئەدەپ شۇكى، ئۆي ئىگىسىنىڭ رۇخسىتىسىز چاقىرىلمىغان كىشىنى بىللە ئېلىپ بارمىسۇن، بۇ توغرا ئەمەستۇر. ئەگەر باشقا كىشى ئۆزى قوشۇلۇۋالسا، ئۆي ئىگىسىنىڭ ئىشىكىگە كەلگەندە: «بۇ كىشى ئۆزى كەلدى، ئەگەر رۇخسەت بولسا كىرسۇن، بولمىسا قايتسۇن» دېسۇن.

بەشىنچى ئەدەپ، مېھمان ئۆزىنىڭ ئۆيىدە ئازراق تائام يەپ بارسۇن، ئاچ قورساق بېرىپ مېھمانلار ئارىسىدا ئاچ كۆزلۈك بىلەن تائام يېمىسۇن، چۈنكى بۇ ياماندۇر. ئالتىنچى ئەدەپ، ئۆي ئىگىسى قايسى جايغا باشلىسا، شۇ يەردە ئولتۇرسۇن ۋە (ئالدىغا) نېمە كەلتۈرسە شۇنى يېسۇن. ئۇياق - بۇياقلارغا كۆز يۈگۈرتۈشتىن ساقلانسۇن. ئۆي ئىگىسىگە يا تائام ياكى باشقا زۆرۈرىيەتلەر ۋەجىدىن ھېچقانداق بۇيرۇق چۈشۈرمىسۇن. ئەگەر بىر - بىرى بىلەن يېقىن بولسا بۇيرۇق چۈشۈرمىسۇن بولىدۇ.

يەتتىنچى ئەدەپ، مېھمانلار بىر - بىرىگە يېمەكلىك بەرمىسۇن. زۆرۈر بولغاندا خىزمەتكار ياكى ئاشپەزگە بەرسە بولىدۇ. ئادەتتىكى ئەھۋالدا بۇلارغىمۇ بەرمىسۇن، قەلەندەرگە، ئىتقا ۋە مۈشۈككىمۇ شۇنداق.

سەككىزىنچى ئەدەپ، تائام ئىگىسىنىڭ رۇخسىتىسىز زەللە كۆتۈرۈپ قالمىسۇن، چۈنكى تائام يېيىش ئۈچۈن قويۇلغاندۇر. ئەگەر مېھمانلار ئارىسىدا مۇساپىر، موھتاج كىشى بولسا، تائام ئىگىسى ئۇنىڭغا زەللە كۆتۈرگۈزۈپ قويسا جائىزدۇر.

توققۇزىنچى ئەدەپ، داستىخان يىغىلغاندىن كېيىن، تائام ئىگىسىگە ئاتا مۇنداق دۇئايى خەير قىلسۇن «ئى ئاللا، ئۇلارغا رىزىق قىلىپ بەرگەن نەرسىلەرگە بەرىكەت ئاتا قىلغىن. ئۇلارنىڭ گۇناھىنى مەغپىرەت قىلغىن، ئۇلارغا رەھىم قىلغىن.»

ئونىنچى ئەدەپ، تائامدىن كېيىن «تائام يەپ بولساڭلار تارقاپ كېتىڭلار» دېگەن ھۆكۈم بويىچە ئۆي ئىگىسىدىن ئىجازەت سوراپ قايتسۇن، كۆپ سۆزلىشىپ ئولتۇرمىسۇن. ئەمما ئىجازەتسىز قايتىمىسۇن.

ئۈچىنچى پەسىل، يېيىش - ئىچىش ئەدەپلىرىنىڭ بايانى

بۇنىڭدا ئوتتۇز ئەدەپ بار.

بىرىنچى ئەدەپ، تائامنى كۆپ يېمىسۇن تاكى قورساق ئاچمىغۇچە تاماق يېمىسۇن. تائامنى بەك تويۇپ يېمىسۇن، تەبىئىيەتتە ئازراق ئاچلىق قېلىپ قالسۇن. بىر نەرسە يېمىگەن يەنىلا يېمىگەن دەپ ئىككىنچى ئەدەپ، شۈبھىلىك تائامدىن ئېھتىيات قىلسۇن. ئەگەر زۆرۈرىيەت ۋەجىدىن شۈبھىگە

مۇپتىلا بولسا ئىمكانقەدەر ئاز يېسۇن ۋە كۆڭلىدە پۇشايمان قىلسۇن. شۈبھىلىك تاماق دېگەن ھالال يا ھاراملىقى مەلۇم ئەمەس ۋە ياكى زالىم، پاسقىنىڭ تامىقىدۇر. ئۈچىنچى ئەدەپ، ئۆز نەپسى ئۈچۈن خادىملاردىن ئايرىم ھالدا ئۆزىگە مەخسۇس لەززەتلىك تائاملارنى تەييار قىلمىسۇن. بەلكى بار بولغان ئاددىي تائام - غىزالاردىن تەكەللۈپسىز يەپ قانائەت قىلسۇن. تۆتىنچى ئەدەپ، ئېسىل، لەززەتلىك تائاملار بەك قىيىنچىلىقسىز، ئاسانلا تەييار بولغان بولسا، ئۇنى يېسە بولىدۇ. گۆشنى دائىم يېمەستىن سۈننەتكە مۇۋاپىق ئارىلاپ يېسۇن. تۇتاش يېمىگەن ۋاقتى قىرىق كۈندىن ئاشمىسۇن. ئەي دەرىۋىش، بىلگىنىكى، پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالام نىجاسەت يەيدىغان ھايۋانلارنىڭ گۆشى ۋە ئىچكى ئەزالىرىنى ھېچۋاقت يېمىگەن. بەشىنچى ئەدەپ، نەچچە تۈرلۈك يېمەكلىك باركى، ئۇلارنى بىرىنىڭ كەينىدىن بىرىنى ياكى بىرىنى بىرىگە قوشۇپ يېمىسۇن. چۈنكى، بۇ سۈننەتكە خىلاپتۇر ۋە زىيانلىقتۇر: بېلىق بىلەن سۈتنى، سۈت بىلەن ئاچچىق - چۈچۈك نەرسىلەرنى، سۈت بىلەن تۇخۇمنى، يەنە سۈت بىلەن گۆشنى، قورۇغان گۆش بىلەن قاينىتىلغان گۆشنى، قۇرۇتۇلغان گۆش بىلەن يېڭى گۆشنى، ئىككى ئىسسىقلىق نەرسىنى، ئىككى سوغۇقلىق نەرسىنى، ئىككى يۇمشاق نەرسىنى، ئىككى قاتتىق نەرسىنى، ئىككى قەۋزىيەتلىك نەرسىنى، ئىككى سۈرگۈچى نەرسىنى، بىرى قەۋزىيەتلىك، بىرى سۈرگۈچى نەرسىنى، تېز ھەزىم بولىدىغان غىزا بىلەن ئۇزاققا ھەزىم بولىدىغان غىزانى بىللە يېمىسۇن، پۇراقلىق تائامنىمۇ يېمىسۇن. چۈنكى، بۇ سۈننەتكە خىلاپتۇر. پىياز بىلەن سامساقنى خام پېتى يېمىسۇن. پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالاممۇ مۇنداق يېمەيتتى.

ئالتىنچى ئەدەپ، تائامنى نامازدىن ئىلگىرى يېسۇن. شەرت شۇكى، ناماز ۋاقتى ئۆتۈپ كەتمىگۈدەك بولسا، نەپسى تائامغا بەك تارتىپ تۇرغان بولسا (قورسىقى بەك ئاچ بولسا)، ناماز ئۆتمىگەنچە تائام بۇزۇلۇپ زايە بولىدىغان بولسا.

يەتتىنچى ئەدەپ، تائامنى ئولتۇرۇپ يېسۇن. ئەي دەرىۋىش، بىلگىنىكى، بۇ بابتا ئۈچ خىل يوسۇندا ئولتۇرۇش سۈننەتتۇر: بىرىنچى، ئىككى تىزنى پۈكۈپ (يۈكۈنۈپ) ئولتۇرسۇن، لېكىن ئالدىغا بەك ئىگىلىپ يۈزنى تۆۋەنگە قارىتىپ قورسىقىنى تىزغا تەگكۈزۈپ ئولتۇرمىسۇن. ئىككىنچى، ئوڭ تىزنى كۆتۈرۈپ، چەپ تىزنى پۈكۈپ ئولتۇرسۇن. ئۈچىنچى، ئىككى تىزنى كۆتۈرۈپ قورسىقىغا يېپىشتۈرۈپ ئولتۇرسۇن. يەنە بىر سۈننەت شۇكى، تائامغا ئولتۇرغاندا ئۆتۈك، كالاچلىرىنى سېلىۋەتسۇن، ئېتەك ۋە يەڭنى تۇرسۇن.

سەككىزىنچى ئەدەپ، تائامنى داستىخان ئۈستىگە قويۇپ يېسۇن. پۈتى يەردىن بەك ئېگىز بولغان شىرەلەرنىڭ ئۈستىگە تائام قويۇپ يېيىش مەكرۇدۇر. ئەگەر يەردىن ئانچە ئېگىز بولمىسا دۇرۇستۇر. ئەي دەرىۋىش بىلگىنىكى، ئېگىز شىرەلەر ئۈستىگە تائام قويۇپ يېيىش پادىشاھلارنىڭ ئادىتىدۇر. داستىخان يېيىپ تائام يېمەك ئەجەملەرنىڭ، سۇپرىدا تائام يېمەك ئەرەبلەرنىڭ ئادىتىدۇر.

توققۇزىنچى ئەدەپ، تائام يەيدىغان قاچا ياغاچ يا ساپالدىن بولسۇن. چۈنكى بۇ سۈننەتتۇر. ئالتۇن يا كۈمۈشتىن ياسالغان قاچىلاردا تائام يېمىسۇن، چۈنكى بۇ ھارامدۇر. قەلەي، مىس ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەردىن ياسالغان قاچىلاردا تائام يېيىش مەكرۇدۇر.

ئونىنچى ئەدەپ، تائامغا ئولتۇرغاندا چوڭلار قول ئۇزارتىمغۇچە قول ئۇزارتمىسۇن. ئەگەر ئۆزى ئولتۇرغانلاردىن چوڭ بولسا، ئولتۇرغانلارنى ئىنتىزار قىلماستىن تائامغا تېزىرەك قول ئۇزارتسۇن. ئون بىرىنچى ئەدەپ، تائام يېيىشكە كىرىشىشتىن ئىلگىرى مۇنداق سالىۋات ئېيتسۇن: «ئى ئاللا،

مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامغا ۋە ئۇنىڭ ئائىلىسىگە رەھمەت قىلغىن. بىزنىڭ قورسىقىمىزنى پاك قىلغىن ۋە بىزنىڭ ئەخلاقىمىزنى چىرايلىق قىلغىن. ئاندىن كېيىن «بىسىمىللا» دەپ باشقىلارنى ئاگاھلاندۇرماق ئۈچۈن تائام يېيىشنى تۈز بىلەن باشلىسۇن. تۈزنى قولغا ئېلىشتا: «ئاللانىڭ ئەلچىسى مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامغا ئاللانىڭ رەھمىتى بولسۇن» دېسۇن ۋە ئاخىرىدىمۇ تۈز بىلەن تۈگەتسۇن. ئەگەر بىر كىشى باشتا «بىسىمىللا» دېيىشنى ئۈنتۈسا، تاماق ئوتتۇرىسىدا ياكى ئاخىرىدا يادىغا كەلسىمۇ «بىسىمىللا» دېسۇن.

ئون ئىككىنچى ئەدەپ، ئېھتىيات بىلەن يەپ ئىچسۇن، ئېيتىدۇركى: ھەر لوقما تائامدا «ئاللا بارلىق مەخلۇقاتنى ئىدارە قىلغۇچىدۇر» دېسۇن. شۇنداق قىلسا ئىسمى مۇبارەكنىڭ نۇرانە سۈپەتلىرى بىلەن يېقىن ۋە بىردەك بولغۇسى. چۈنكى «مۇقەۋۋىم» بولسا ھەقىقەتەن پاك ۋە يۈكسەك تەڭرىدۇر. دېمەك، تائام «مۇقەۋۋىم» ئەمەس.

ئون ئۈچىنچى ئەدەپ، تائامنى ئوڭ قول بىلەن يېسۇن ۋە ئىچسۇن. يەنە ئۈچ بارماق يەنى باش بارماق، ئۇنىڭ يېنىدىكى كۆرسەتكۈچ بارماق ۋە ئوتتۇرا بارماق بىلەن تائام يېسۇن. نامسىز بارماق بەزى - بەزىدە قوشۇلسىمۇ بولىدۇ، بۇ سۈننەتكە خىلاپ ئەمەس. لېكىن، ئىككى بارماق بىلەن تائام يېيىش مەنئىدۇر.

ئون تۆتىنچى ئەدەپ، تائامنى ئۆز ئالدىدىن يېسۇن، ئەمما مېۋىلەرنى ھەرقايسى تەرەپتىن ئېلىپ يېسىمۇ بولىدۇ.

ئون بەشىنچى ئەدەپ، نان ۋە نان ئۇۋاقلارنى قەدىرلىسۇن، ناننى ئىككى قول بىلەن سۈندۈرسۇن. گەرچە ئۇ ناننى ئۆزى يېسىمۇ قولىدىكى ياغ يۇقۇندىسىنى نانغا سۈرتىمىسۇن. ئاغزىدىن ياكى قولىدىن چۈشكەن نان ئۇۋاقلارنى ۋە باشقا دانلارنى دەرھال تېرىپ يېيىش كۆپ خاسىيەتلىك ئىشتۇر. ئۇنى تاشلىۋېتىش تەكەببۇرلۇق ۋە مەنمەنلىكتۇر.

ئون ئالتىنچى ئەدەپ، تائام يېگەندە ئاچ قورساق بولسىمۇ تېز ۋە ئالدىراپ - سالدېراپ يېمىسۇن. ئۇنداق تائام يېيىشنى ئاچ كۆزلۈك دەيدۇ. ئۇ كۆڭۈلنىڭ قاتتىقلىقىغا ۋە كورلىقىغا سەۋەب بولىدۇ، بەلكى كۆڭلىنى ئۆلتۈرىدۇ.

ئون يەتتىنچى ئەدەپ، تائامنى ئېغىزغا چوڭمۇ ئەمەس، كىچىكمۇ ئەمەس، ئوتتۇرا ھال مىقداردا سالىسۇن. ئاغزىدىكى لوقمىنى ئوبدان چايناپ، ئاستا يۈتسۇن. تائام قىزىق بولسا پۈۋلىمىسۇن، سوۋۇغىچە سەۋر قىلسۇن. ئاغزىنى تائامغا ھەددىدىن زىيادە چوڭ ئاچمىسۇن ۋە تائامنى ئوڭ تەرەپ چىشى بىلەن چاينىسۇن، چۈنكى بۇ سۈننەتتۇر. ئەگەر ئوڭ تەرەپتە چىش ئاغرىقى ياكى باشقا ئۆزىرىسى بولسا، چەپ تەرەپتىكى چىش بىلەن چاينىسۇمۇ بولىدۇ. تاكى ئاغزىدىكى تائامنى يۈتۈپ بولمىغۇچە قولىنى تائامغا ئۇزارتمىسۇن. چىشلىگەن تائامنى يەنە قاچىدىكى تائامغا قويىمىسۇن، تائام قىزىق بولسا سەل ساقلاپ تۇرسۇن. تائام يۇقى قولىنى قاچا - تاۋاقلارغا سىلكىمىسۇن. ياغلىق تائامنى ياكى گۆش پارچىسىنى سىركىگە ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەرگە چۆكۈرمىسۇن، بەلكى ئالدى بىلەن قۇرۇق تائامنى سىركىگە چۆكۈرۈپ، گۆشنى ئۇنىڭ ئۈستىگە قويۇپ يېسۇن. ئۈستىخاندىن يىلىكىنى چىقىرىشتا، ئۈستىخاننى ئاننىڭ ئارقىسىغا ياكى يۈزىگە، يا قاچىنىڭ گىرۋىكىگە، ياكى داستىخانغا قاتتىق ئۇرمىسۇن.

ئون سەككىزىنچى ئەدەپ، تائام ئۈستىدە باشتىن - ئاخىرغىچە ھوشيار بولسۇن، خامۇش بولمىسۇن. چۈنكى، بۇ مەكرۇ ۋە مەنئىدۇر. شۇنداقلا بۇ مەجۇسىيلار ۋە ھايۋانلارنىڭ خىسلىتىدۇر. تائام ئۈستىدە ۋەھمىلىك سۆزلەرنى دېمىسۇن.

ئون توققۇزىنچى ئەدەپ، ئىمكان بولسىلا تائامنى يالغۇز يېمىسۇن، تائامغا قانچە كۆپ قول جەم بولسا، بەرىكەتكە سەۋەبچىدۇر.

يىگىرمىنچى ئەدەپ، سۆھبەت ئەھلىگە تاكى سۆھبەت ئاخىرلاشقۇچە ئۆلپەت بولسۇن، ئەگەر زۆرۈرىيەت بولمىسا داستىخان يىغىلمىغۇچە ئورنىدىن تۇرمىسۇن.

يىگىرمە بىرىنچى ئەدەپ، ئەگەر تائام ئۈستىدە كېسەل كىشىلەر بىلەن ھەمتاۋاق بولۇپ قالسا جۈملىدىن جوزام (ماخاۋ)، بەرەس (پېسە)، قوتۇر قاتارلىق كىشىلەر بىلەن تەۋەككۈل قىلىش مۇمكىن بولسىلا ئۇلاردىن پەرھىز قىلىمىسۇن ۋە: «ئاللانىڭ ئىسمى بىلەن باشلايمەن، ئاللاغا ئىشەنچ باغلايمەن ۋە ئاللاغا تەۋەككۈل قىلىمەن» دېسۇن. ئەگەر تەۋەككۈل قىلىشقا مۇمكىنچىلىكى بولمىسا پەرھىز قىلىش ئەلادۇر. ئۇلارغا ئارىلىشىش شەرتىمۇ شۇنداق.

يىگىرمە ئىككىنچى ئەدەپ، ياخشىراق تائامنى ھەمتاۋىقى ۋە ھەمراھىغا قويسۇن، ئۆزى ئاڭا قول ئۇزارتمىسۇن. بۇ ئىنئام قىلىش بولۇپ، بۇنىڭ ساۋابى كۆپتۇر.

يىگىرمە ئۈچىنچى ئەدەپ، ئەگەر گۆش يۇمشاق پىشقان بولسا، ئۇنىڭغا پىچاق ئۇرماي، قول بىلەن پارچىلىسۇن. چۈنكى بۇ سۈننەتتۇر.

يىگىرمە تۆتىنچى ئەدەپ، يېمىش يېمەكچى بولغاندا تاق سان بويىچە يېيىشكە رىئايە قىلسۇن، جۈملىدىن ئەگەر خورما ياكى ئەنجۈر ۋە ياكى سامبۇسا بىلەن چۆچۈرە يېمەكچى بولسا بىر، ئۈچ، يەتتە... گە ئوخشاش تاق سان تەرىقىسىدە يېسۇن. (چوقۇمكى، ئاللاتائالا تاق تۇر، تاقنى ياخشى كۆرىدۇ) ۋە قوشۇق بىلەن تائام يېگەندىمۇ قوشۇق بىلەن ئېلىش قېتىم ساننىڭ تاق بولۇشىغا ئەمەل قىلىش ياخشىدۇر. ئەگەر ئىككى كىشى بىر قاچا تائامغا شېرىك بولسا، ھەرقايسىسى بىر قوشۇقتىن ياكى ئۈچ قوشۇقتىن ئىچسۇن ۋە ئەگەر تەنھا بولسا قوشۇقنى تاق تۈگەتسۇن. يەنە قوشۇقنى كۆپ تولدۇرۇپ ئىچمىسۇن. بۇ ئاچ كۆزلۈكنىڭ ئالامىتىدۇر. بەك ئاز - ئازمۇ ئىچمىسۇن. بۇ تەكەببۇرلۇقنىڭ ئالامىتىدۇر. بەلكى ئوتتۇرا ھال ئىچسۇن ۋە يەنە ئېھتىيات قىلسۇنكى، قوشۇقتىكى شورپا ياكى ئاش داستىخانغا ياكى كىيىملەرگە تېمىپ كەتمىسۇن. قوشۇقتىكى ئاشنىڭ يېرىمىنى ئىچىپ، قالغىنىنى قاچىدىكى ئاشقا ياندۇرمىسۇن. قوشۇق بىلەن ئاش ئىچكەندە چارپاي (ھايۋان) لارغا ئوخشاش ئاغزىنى قاچىغا بەك يېقىن كەلتۈرمىسۇن ھەم ئاغزىنى بەك يوغان ئاچمىسۇن، قوشۇقنى ئاغزىنىڭ ئىچىگە تىقىمىسۇن. ئاش ئىچكەندە شالاپلىتىشقا ئوخشاش يېقىمىسىز ئاۋاز چىقارمىسۇن. قوشۇقنى قاچىنىڭ گىرۋىكىگە قاتتىق ئۇرمىسۇن. قوشۇقنى قاچىغا دۈم قىلىپ قويسۇن، چۈنكى تائامنىڭ تامچىلىرى قالغان بولسا ئۇنىڭغا تېمىپ كەتمىسۇن.

يىگىرمە بەشىنچى ئەدەپ، تاماقتىن كېيىن بارماقلىرىنى يالغۇز يالغۇز قولىنى يۇمىسۇن. قولىنى داستىخانغا ئېرتىمىسۇن. چۈنكى، بۇ مەكرۇدۇر. بارماقنى يالاشنىڭ ئۈسۈلى مۇنداق. ئاۋۋال ئوتتۇرا بارماقنى، ئاندىن باش بارماق يېنىدىكى كۆرسەتكۈچ بارماقنى، ئۇنىڭدىن كېيىن باش بارماقنى يالسىۇن.

يىگىرمە ئالتىنچى ئەدەپ، ئەگەر شۆپەكلىك ياكى ئۇرۇقى بار مېۋىلەرنى يېمەكچى بولسا، ئەدەپ شۇكى، ئۇنىڭ شۆپىكى ۋە ئۇرۇقلىرىنى يېيىلمىگەن مېۋىگە قوشۇپ قويماي، بەلكى يىراقراق يەرگە قويسۇن. ئەگەر ئولتۇرۇش قىلغان ئورۇن تار بولۇپ، ئۇنى يىراقراق تاشلاشقا ئىمكان بولمىسا، قولىياغلىق ياكى بىرەر لاتىننىڭ بۇرجىكىگە يىغىپ ساقلىسۇن ۋە تۇتسۇن. ئەگەر قولىياغلىق بولمىسا بۇلارنى سول قولىغا يىغىپ ساقلىسۇن، پۇرسەت تاپسا ئۇنى سول تەرەپتىكى ئورۇنغا تاشلىسۇن. تاشلىغاندا ئېھتىيات قىلسۇنكى، ئۇ يەردە كالاچ - كېپىش بولۇپ قالسا ئىچىنى بۇلغاپ قويىمىسۇن.

يىگىرمە يەتتىنچى ئەدەپ، يېڭى مېۋىگە ئېرىشكەن ۋاقتىدا بەرىكەت دۇئاسى قىلىپ: «ئى ئاللا، بىز ئۈچۈن بىزنىڭ مېۋىلىرىمىزدە بەرىكەت ئاتا قىلغىن ۋە بىز ئۈچۈن دىنىمىزدا بەرىكەت ئاتا قىلغىن. بىز ئۈچۈن تارازا ئۆلچەملىرىمىزدە بەرىكەت ئاتا قىلغىن» دېسۇن. ئاندىن كېيىن بىر كىچىك بالىنى چاقىرىپ ئۇنىڭ قولىغا مېۋىدىن بەرسۇن. يەنە بىر رىۋايەتتە كېلىپتۇركى، يېڭى مېۋە قولىغا تەگكەن ۋاقتىدا كۆزىگە سۈرتسۇن ۋە سۆيسۇن. چۈنكى، بۇنداق قىلىش سۈننەتتۇر. ئاندىن كېيىن: «ئى ئاللا، بىزگە ئۇ مېۋىنىڭ ئەۋۋىلىنى كۆرسەتكەندەك ئاخىرىنىمۇ كۆرسەتكىن» دېسۇن. ئاندىن كېيىن بىر كىچىك بالىغا مېۋىدىن بەرسۇن.

يىگىرمە سەككىزىنچى ئەدەپ، تائامدىن كېيىن پاكىز ۋە ئىنچىكە ياغاچ بىلەن چىشىنى كولىسۇن. ئەي دەرۋىش، بىلگىنىكى، چىش ئارىسىدىن تىلى بىلەن چىقارغان تائامنى يېيىش مەكرۇ ئەمەس. ئەمما، چىش كولىغۇچ بىلەن چىقىرىلغان تائامنى تاشلىۋېتىش كېرەك. چۈنكى، ئۇنى يېيىش مەكرۇدۇر. چىشقا زەرەر يەتكۈزمەسلىك ئۈچۈن ئۇنى كولاۋەرمىسۇن. چىش كولىغۇچنى تەقسىم قىلىشتا خىزمەتچىلەر ئۈچۈن ئەدەپ شۇكى، چىش كولىغۇچنىڭ ئۈچىنى ئوتتۇرا بارمىقى بىلەن چىمچىلاق بارمىقى يېنىدىكى نامسىز بارماقنىڭ ئارىسىدىن چىقىرىپ، ئولتۇرۇش ئەھلىگە سۈنسۇن. چىش كولىغۇچنى ئالغۇچى كىشى ئوڭ قولىنىڭ ئارقىسى بىلەن ئالسۇن. ئالغان ۋاقتىدا «ئاللا ياخشىلىقتىن بېشارەت بەرگەي» دەپ دۇئا قىلسۇن.

يىگىرمە توققۇزىنچى ئەدەپ، تائامدىن ئىلگىرى ھەم تائامدىن كېيىن قولىنى يۇسۇن. تائامدىن ئىلگىرى قول يۇيۇش تەرتىپى شۇنداقكى، ئىككى تىزى بىلەن ئولتۇرسۇن ۋە ئىككى بىلىكىنى ئىككى تىزىنىڭ ئوتتۇرىغا قويسۇن. ئاندىن كېيىن ئىككى قولىنىڭ ئۈچىنى بوغۇمىغىچە چىلاپچا ئىچىگە تۈتۈپ يۇسۇن. يۇغان قولىنى چىلاپچىغا سىلكىمىسۇن، كۆرپە ۋە كىيىم - كېچەكلەرگە چاچراتمىسۇن. تائامدىن كېيىن قول يۇغاندا ئاغزىنى چىلاپچىغا چايقىمىسۇن. چۈنكى، بۇنداق قىلىش مېھمانلارنى يىرگەندۈرىدۇ. قولىنى يۇغاندىن كېيىن پاكىز لاتىغا سۈرتسۇن ۋە قولىغا سۇ بەرگۈچىگە خەيرلىك دۇئا قىلىپ: «ئاللاتائالا سېنى گۇناھتىن پاك قىلسۇن» دېسۇن. «ئىسلام شەرىئىتى» ناملىق كىتابتا مۇنداق دېيىلگەن: سۇ بەرگۈچىگە ئەدەپ شۇكى، تائامدىن ئىلگىرى ئالدى بىلەن ئوڭ قول تەرەپتىن باشلاپ ئولتۇرۇش ئەھلىنىڭ كىچىكلىرىنىڭ قولىغا سۇ بەرسۇن. ئاندىن ئوڭ تەرەپتىن باشلاپ پۈتۈن مەجلىس ئەھلىنىڭ قولىغا سۇ بەرسۇن. تائامدىن كېيىن ئالدى بىلەن مەجلىس ئەھلىنىڭ چوڭلىرىنىڭ قولىغا سۇ بەرسۇن، ئاندىن كېيىن شۇ تەرەپتە ئوڭدىن سولغا قاراپ ھەممەيلەنگە سۇ بەرسۇن. يەنە بىر ئەدەپ شۇكى، ھەممەيلەننىڭ قولىغا سۇ بېرىش ئاخىرلاشقاندىن كېيىن چىلاپچىنى ئوتتۇرىدا قويماي، سىرتقا ئاچىقىپ سۈيىنى تۆكۈۋەتسۇن. ئەگەر ئارىلىقتا چىلاپچا توشۇپ قالسا، ئاچىقىپ تۆكۈۋەتسىمۇ بولىدۇ. يەنە بىر ئەدەپ شۇكى، سۈنى ئېھتىيات بىلەن قويسۇن. ئۇنىڭ تامچىلىرى كىگىز، كۆرپىلەرگە، باشقىلارنىڭ كىيىم - كېچىكىگە چاچرىمىسۇن ۋە يەنە ھەر بىر ئادەمگە ئۈچ قېتىمدىن سۇ قويغايكى: ئەۋۋەل ئازراق، ئىككىنچى قېتىمدا ئۇنىڭدىن كۆپرەك، ئۈچىنچى قېتىمدا ئۈزۈلدۈرمەي قويسۇن.

ئوتتۇزىنچى ئەدەپ، تائامدىن پارىغ بولغاندىن كېيىن مۇنداق ھەمدۇسانا ئېيتسۇن: «جىمى ھەمدۇسانالار مېنىڭ كۈچ - قۇۋۋىتىمىمىز ماڭا بۇ تائامنى - رىزقىمنى بەرگەن ئاللاغا خاستۇر» ياكى «جىمى ھەمدۇسانا ئاللاتائالاغا خاستۇركى، ئاللاتائالاغا كۆپلەپ ھەمدۇسانا ئوقۇيمەن» ۋە ياكى «جىمى ھەمدۇسانالار بىزگە ئېھسان قىلغان ۋە بىزنى ھىدايەت قىلغان ۋە بىزنى تائام بىلەن تويغۇزغان، سۇ بىلەن سۇغارغان، بارچە ياخشىلىقنى بىزگە ئاتا قىلغان ئاللاتائالاغا خاستۇر» دېسۇن، ياكى «جىمى

ھەمدۇسانلار بىزگە تائام بەرگەن ۋە بىزنى سۇغارغان ۋە بىزنى مۇسۇلمانلارنىڭ قاتارىدىن قىلغان ئاللاتائالاغا خاستۇر» دېسۇن، ئاندىن كېيىن مەجلىس ئەھلى ئىچىدىكى چوڭلارنىڭ باشلىنىشى بىلەن دۇئا قىلىپ: «ئى ئاللا، بۇ تائام ئىگىسىنىڭ ۋە بۇ تائامنى يېگۈچىنىڭ ۋە بۇ تائامنىڭ سەۋەبكارلىرىنىڭ ۋە مۇئمىن ئەر - خوتۇنلارنىڭ ھەممىسىنىڭ گۇناھىنى مەغپىرەت قىلغىن. جىمى ھەمدۇسانلار ئەۋۋەلدىمۇ ۋە ئاخىرىدىمۇ ئاللاغىلا خاستۇر» دېسۇن.

تۆتىنچى پەسىل، سۇ ئىچىش ئەدەپلىرىنىڭ بايانى

بۇنىڭدا ئون بىر ئەدەپ بار.

بىرىنچى ئەدەپ، سۇنى ئولتۇرۇپ ئىچسۇن، ئەگەر توسالغۇ بولسا ئۆرە تۇرۇپ ئىچسىمۇ بولىدۇ. ئىككىنچى ئەدەپ، زەمزمە سۈيى، تاھارەتتىن ئاشقان سۇ ۋە باشقىلار تۇتقان سۇنى ئۆرە تۇرۇپ ئىچسۇن.

ئۈچىنچى ئەدەپ، سۇنى ئۈچ نۆۋەت نەپەس ئېلىپ ئىچسۇن ۋە ھەر نەپەستە قاچىنى ئاغزىدىن يىراق تۇتسۇن. بىرىنچى نەپەستە بىر يۈتۈم، ئىككىنچى نەپەستە ئۈچ يۈتۈم، ئۈچىنچى نەپەستە بەش يۈتۈم ئىچسۇن. ئەمما، ھەممىنى بىراقلا سۈمۈرمىسۇن. چۈنكى، بۇنداق قىلىش مەكرۇدۇر. تۆتىنچى ئەدەپ، تىنىقىنى سۇغا چىقارمىسۇن.

بەشىنچى ئەدەپ، ئۈچ نۆۋەتلىك نەپەسنىڭ ھەرقايسىسىنىڭ ئەۋۋىلىدە «بىسىمىلا» ۋە ئاخىرىدا «ئەلھەمدۇلىللا» دېسۇن. «ئىھيا ئۇلۇم» دا كەلتۈرىدۇكى، سۇ ئىچكەندىن كېيىن بۇ ھەمدۇساننى ئېيتسۇن: «جىمى ھەمدۇسانلار بىز ئىچكەن بۇ سۇنى تاتلىق سۇ قىلغان ۋە ئۇنى بىزنىڭ گۇناھلىرىمىز سەۋەبلىك تۈزلۈك قىلىپ قويىمىغان ئاللاتائالاغا خاستۇر.»

ئالتىنچى ئەدەپ، سۇ ئىچىشتىن ئىلگىرى قاچىدىكى سۇنى ياخشى كۆزەتسۇن، ئۇنىڭغا ئەخلەت ياكى باشقا نەرسىلەر چۈشۈپ قالغان بولمىسۇن. سۇ ئىچكەندە يەنە ئېھتىيات قىلىسۇنكى، كۆرپە ياكى كىيىملەرگە سۇ تېمىپ كەتمىسۇن. ئەگەر قاراڭغۇ كېچە بولسا قاچىنىڭ لېۋىگە بىر پارچە يۇپقا لاتىنى تۇتۇپ، سۈزۈپ ئىچسۇن. ھەزرىتى ئىبن ئابباس (ئاللا ئۇنىڭدىن رازى بولسۇن) شېشىدىن سۇ ئىچىشنى ياخشى كۆرەتتى. چۈنكى، سۇدىكى ئەخلەت ۋە باشقا نەرسىلەر شېشىدىن ئېنىق كۆرۈنىدۇ.

يەتتىنچى ئەدەپ، ئاغزى يا قولى ياغ يۇقى بولسا ئۇنىڭ بىلەن كوزا ياكى سۇ قاچىسىنىڭ سېپىنى تۇتۇپ پاسكىنا قىلمىسۇن. ئەگەر زۆرۈرىيەت بولۇپ تۇتۇشقا توغرا كەلسە چىمچىلاق، ياكى نامسىز بارماق بىلەن تۇتسا بولىدۇ. ئەگەر سۇ قاچىسىنىڭ سېپى بولمىسا، ئەۋۋەل قولى ۋە ئاغزىنى پاكىز قىلىپ ئاندىن سۇ ئىچسۇن.

سەككىزىنچى ئەدەپ، قاچىنىڭ پۇچۇلۇپ كەتكەن يېرىدىن سۇ ئىچمىسۇن. چۈنكى، ئۇنداق يەردە كىرىيىغىلىپ قالغان بولىدۇ. ئېرىق ۋە كۆلچەكلەردىن دۈم يېتىپ سۇ ئىچمىسۇن. چۈنكى، بۇنداق قىلىش مەكرۇدۇر. بۇ ھايۋانلارنىڭ قىلىقىدۇر. بۇنداق قىلغاندا سۇدىكى زىيانلىق نەرسىلەرنىڭ ئېغىزىدىن كىرىپ كېتىش ئېھتىمالى بار.

توققۇزىنچى ئەدەپ، ئۆزى قويۇپ بېرىۋاتقان ئەھۋالدا شەربەت ياكى سوغۇق سۇغا قانچە تەشنا بولسىمۇ، ئاۋۋال ئۆزى ئىچمەستىن، ئۇنىڭغا قاراپ تۇرغانلارغا بەرسۇن. چۈنكى، بۇ ئىنئام بولۇپ، ساۋابى ھېسابسىزدۇر. ھەدىس شەرىفتە: «مېھمان ئالدىدىكى ساقىي ئۆز مېھمانلىرىنى قاندۇرغاندىن كېيىن ئاندىن ئۆزىنى قاندۇرۇشى كېرەك» دېيىلگەن.

ئونىنچى ئەدەپ، سۇ بەرگەندە قاچىنى ئالدى بىلەن ئوڭ تەرەپتىكى كىشىگە ئۇزارتسۇن. گەرچە سول تەرەپتە ئۇلۇغ كىشى بولغان تەقدىردىمۇ، «ئوڭ تەرەپتىن باشلاش» توغرىسىدىكى ھەدىس شەرىفى بويىچە ئوڭ تەرەپتىكىلەرگە ئۇزارتسۇن.

ئون بىرىنچى ئەدەپ، (سۈنى ئىچىپ بولغاندىن كېيىن) سۇ بەرگۈچىگە: «ئى ئاللا، ئۇنىڭ ياشلىقىنى خەيرلىك قىلغىن» ياكى: «ئۇنىڭ مۈشكۈلىنى ئاسان قىلغىن» دېگەنگە ئوخشاش ياخشى دۇئالارنى قىلسۇن.

ئۈچىنچى پەسىل، سەپەر قىلىش ئەدەپلىرى ۋە ئۇنىڭغا ئالاقىدار ئىشلارنىڭ بايانى

بۇنىڭدا يىگىرمە توققۇز ئەدەپ بار. بىرىنچى ئەدەپ، سەپەر قىلغۇچى سەپەر قىلىشتا ھەج قىلىش، زالىملارغا قارشى تۇرۇش، ئىلىم تەلەپ قىلىش، مۇقەددەس يەرلەرنى زىيارەت قىلىش، ئۆلىمالارنىڭ ۋە كەشىپ - كارامەت ئىگىلىرىنىڭ سۆھبىتىگە بېرىش، ياراتقان ئاجايىپ شەيئىلىرىنى كۆرۈش، ئائىلە ۋە بالا - چاقىلىرىنىڭ تۇرمۇشىنى قامداش نىيىتىدە تىجارەت قىلىشقا ئوخشاش ئىشلارنى نىيەت قىلسۇن. ئاندىن كېيىن «ئىشلاردا ئۇلارغا مەسلىھەت سالغىن» دېگەن ھۆكۈم بويىچە بىرەر دانا كىشىگە مەسلىھەت سالسۇن.

ئىككىنچى ئەدەپ، مەسلىھەت سالغاندىن كېيىن ئەگەر سەپەر قىلىشقا مەسلىھەت بېرىلسە ئىستىخارە قىلسۇن. ئىستىخارە قىلىش ئۇسۇلى مۇنداق: «ئىككى رەكئەت ناماز ئوقۇسۇن، ئەۋۋەللىرى رەكئەتتە فاتىھەدىن كېيىن قۇلھۇۋەللاھۇ ئەھەدىنى ئوقۇسۇن ۋە سالام بەرگەندىن كېيىن دۇئاغا قول كۆتۈرۈپ: «ئى ئاللا، مۇشۇ ئىشتا قانداق قىلسام ياخشى بولىدىغانلىقىنى سېنىڭ ئىلىمىڭ بىلەن سورايىمەن. شۇنداق قىلىشقا قۇدرىتىڭ بىلەن كۈچ - قۇۋۋەت بېرىشىڭنى تىلەيمەن. سېنىڭ ئۇلۇغ پەزىلىتىڭدىن سورايىمەن. سەن ھەممىگە قادىرسەن، مەن قادىر ئەمەسمەن. سەن ھەممىنى بىلىسەن، ھەممە غايىب ساڭا ناھايىتى ئوچۇق. ئى ئاللا، ئەگەر بۇ ئىش مېنىڭ دىنىم ۋە دۇنيالىقىم ئۈچۈن خەيرلىك بولسا، ئۇ ئىشنى ماڭا نېسىپ قىلغىن، ئاسانلاشتۇرۇپ بەرگىن ۋە ماڭا ئۇ ئىشتا بەرىكەت بەرگىن. ئەگەر بۇ ئىش مېنىڭ دىنىم ۋە دۇنيالىقىم ئۈچۈن زىيانلىق بولسا، بۇ ئىشنى مەندىن ۋە مېنى بۇ ئىشتىن يىراق قىلغىن» دېسۇن. دۇئادىن كېيىن ئەگەر كۆڭلىدىن ياخشى ئالامەتلەر كەچسە، سەپەرگە كىرىشسۇن.

ئۈچىنچى ئەدەپ، ئاتا - ئانىسى ۋە يۇرت چوڭلىرىغا ۋەسىيەت قالدۇرسۇن ھەم ئۇلارنىڭ رۇخسىتىنى ئالسۇن. سەپەرگە مۇۋاپىق كۈنلەردە چىقسۇن، پەيشەنبە كۈنى خوپراقتۇر. ئەگەر شەنبە ياكى دۈشەنبە، ياكى چارشەنبە كۈنى سەپەر قىلىشقا مۇۋاپىقتۇر. يەنە كىشىلەرنىڭ ھەققى بولسا، ئۇلارنىڭ ھەققىنى ئادا قىلىۋەتسۇن. ئايالى ۋە قېرىنداشلىرى، دوست - يارەنلىرى ۋە يۇرت چوڭلىرى بىلەن خوشلىشىپ ئۇلاردىن خەيرلىك دۇئا تەلەپ قىلسۇن. ئۆيىدىن چىقىش ئالدىدا ئۆيىدىكىلەرگە قاراپ: «سىلەرنى ئاللاغا تاپشۇرىمەن، چۈنكى ئاللاغا تاپشۇرغان ئىش زايە بولۇپ كەتمەيدۇ» دېسۇن.

تۆتىنچى ئەدەپ، خوشلىشىش ۋاقتىدا شەھەردە قالغۇچىلار سەپەرداشلىرىغا: «سېنىڭ دىنىڭنى، ئامانلىقىنى ۋە ئىشلىرىڭنىڭ ئاخىرىنى ئاللاغا تاپشۇرىمەن» دېسۇن. بۇ كەلىمىلەرنىمۇ ئېيتسۇن: «ئاللا ساڭا تەقۋادارلىقنى ئوزۇق قىلىپ بەرگەي، سېنى ياخشىلىققا يۈزلەندۈرگەي ۋە سېنىڭ مۇھىم ئىشلىرىڭغا كېپىل بولغاي.» ھەجىدىن قايتىپ كەلگەن كىشى بىلەن كۆرۈشكۈچىلەر ئۇنىڭغا: «ئى پالانى، ئاللا سېنىڭ قىلغان ھەجىڭنى قوبۇل قىلغاي ۋە سېنىڭ گۇناھىڭنى مەغپىرەت قىلغاي.

مېنىڭ قىلغان چىقىملىرىڭنىڭ ئورنىنى تولدۇرۇپ بەرگەي» دېسۇن. ئەھمەت ئېلىپ كېلىش ۋە ئېلىش جەھەتتە بەشىنچى ئەدەپ، سەپەرگە مېڭىش ئالدىدا ئىككى رەكئەت ناماز ئۆتسۇن. ئەۋۋەلقى رەكئەتتە فاتىھەدىن كېيىن قوليايەيۈھەل كافرۇننى، كېيىنكى رەكئەتتە قۇلھۇۋەللاھۇ ئەھەدىنى ئوقۇسۇن. ئالتىنچى ئەدەپ، نامازدىن كېيىن ئايتەلكۇرسى بىلەن لىئلاق قۇببىشنى ئوقۇغايكى، سەپەردە تۈرلۈك خەتەرلەردىن ئامانلىق تاپقۇسى. چۈنكى، بۇ مۇستەھەپتۇر. خاسىيىتى شۇكى، سەپەرنىڭ خەتەرلىرىدىن ئامان بولغۇسى. ئورنىدىن تۇرغاندا بۇ دۇئانى ئوقۇسۇن: «ئى ئاللا، ماڭا تەقۋادارلىقنى ئوزۇق قىلغىن، مېنىڭ گۇناھىمنى مەغپىرەت قىلغىن، قايسى تەرەپكە يۈزلەنسەم، ماڭا ياخشىلىقنى يۈزلەندۈرگىن.»

يەتتىنچى ئەدەپ، ئاتقا مىنگەن ۋاقتىدا بۇ تەسبىھنى ئېيتسۇن: «بىزگە بۇ (ئات) نى بويسۇندۇرۇپ بەرگەن ئاللاتائالا پاكىتۇر، بىز بۇ (ئات) نى بويسۇندۇرغۇچى ئەمەس ئىدۇق، چوقۇمكى، بىز پەرۋەردىگارمىز تەرىپىگە قايتقۇچى.» ئۇنىڭدىن كېيىن ئۈچ مەرتەم تەكبىر ئېيتىپ، بۇ كەلىمىلەرنى ئوقۇسۇن: «ئى ئاللا، چوقۇمكى، بىز بۇ قۇرۇقلۇقتا قىلغان سەپىرىمىزدە سەندىن تەقۋادارلىقنى ۋە سەن رازى بولىدىغان ئەمەلنى سورايمىز. ئى ئاللا، بىزنىڭ بۇ سەپىرىمىزنى ئاسانلاشتۇرۇپ بەرگىن ۋە ئۇنىڭ يىراقلىقىنى يېقىنلاشتۇرۇپ بەرگىن. ئى ئاللا، سەن سەپەردە ھەمراھ بولغۇچىسەن ۋە ئائىلىدە ئىزباسار ئاتا قىلغۇچىسەن. ئى ئاللا، چوقۇمكى، مەن سەن بىلەن سەپەرنىڭ مۇشەققىتىدىن ۋە قايتىدىغان ئورۇننىڭ خاپىلىقىدىن، مال ۋە ئائىلىنىڭ يامانلىقىدىن پاناھ تىلەيمەن.»

سەككىزىنچى ئەدەپ، ئات مىنسە، بىرىنچى باب تۆتىنچى پەسىل ئىككىنچى ئەدەپتە زىكىر قىلىنغان دۇئانى ئوقۇسۇن. سەپەردە دەريالاردا كېمىگە ئولتۇرغان ۋاقتىدا بۇ ئايەتنى ئوقۇسۇن: «كېمىنىڭ سۇغا چۈشۈرۈلۈشى ۋە مېڭىشى ئاللاننىڭ ئىسمى بىلەن بولىدۇ. مېنىڭ پەرۋەردىگارم چوقۇم مەغپىرەت قىلغۇچى مېھرىبان زاتتۇر.»

توققۇزىنچى ئەدەپ، ئاتنى مىنىپ ماڭىدىغان ۋاقتىدا بۇ دۇئانى ئوقۇسۇن (تەرجىمىسى): «ئى ئاللا، سەن سەپەردە ئىگە بولغۇچى ۋە ئائىلىدە ئىزباسار ئاتا قىلغۇچى. ئى ئاللا، چوقۇم مەن سەن بىلەن سەپەرنىڭ مۇشەققىتىدىن ۋە قايتىدىغان ئورۇننىڭ مۇشەققىتىدىن، زۇلۇمغا ئۇچرىغانلارنىڭ ۋە ئائىلە ھەم مالنىڭ يامانلىقىدىن (ئۇلارغا كېلىدىغان يامانلىقلاردىن) پاناھ تىلەيمەن.»

ئونىنچى ئەدەپ، يولدا ھەرقانداق ئېگىزلىككە چىققاندا: «ئاللاھۇ ئەكبەر، يەنى ئاللا ھەممىدىن بۈيۈكتۇر» دەپ ئىچىدە تەكبىر ئېيتسۇن.

ئون بىرىنچى ئەدەپ، يولدا كېچىسى كۆپرەك يۈرسۇن. چۈنكى، ئۇزۇن مەنزىلەرنى كېچىسى يۈرۈپ تۈگەتمەك ئاسان بولىدۇ. كېچىسى يۈرگەندە، خالىسا بىرەر سائەت توختاپ ئارام ئالسۇن. ئەمما، يول ئۈستىگە ئەمەس، يولدىن چەترەك يەرگە چۈشسۇن. چۈنكى، يول ئۈستىدە كېچىسى زىيانداش جانىۋارلار كۆپ بولىدۇ.

ئون ئىككىنچى ئەدەپ، چۈشكۈن قىلغاندا، زىيان - زەخمەتلەردىن ساقلىنىش ئۈچۈن بۇ دۇئانى ئوقۇسۇن: «قاراڭغۇلۇقى بىلەن كىرگەن كېچىنىڭ بارچە زىيانلىرىدىن ئاللاغا سېغىنىپ پاناھ تىلەيمەن.» شۇنداق قىلسا چۈشكۈن قىلغان مەنزىلدىن كۆچكچە ھېچنەرسە ئۇ كىشىگە زىيان يەتكۈزەلمەيدۇ.

ئون ئۈچىنچى ئەدەپ، ئەگەر گىرەلەشمە يوللاردا بارىدىغان يولى قايسى ئىكەنلىكىنى بىلمەسە، ئوڭ قول تەرەپتىكى يولغا قاراپ يۈرسۇن. چۈنكى، ئوڭ قول تەرەپتىكى يولدا كۆرسىتىدىغان پەرىشتە بار. ئەگەر چۆل - باياۋانلاردا غۇللار پەيدا بولۇپ، زەخمەت يەتكۈزمەكچى بولسا ئەزان

ئېيتسۇن، چۈنكى، «يولۇچىلارنى ئازدۇرماقچى بولغان غۇللار ئەزان ئېيتسا يوقىلىدۇ» دېگەن شەرەپلىك ھەدىسىنىڭ تەقەززاسى بىلەن ئازدۇرغۇچى غۇللار ئەزاندىن قاچىدۇ. غۇل — جىنلارنىڭ بىر گۇرۇھى بولۇپ، ئۇلار سېھىرگەردۇر. غۇللار ئادەملەرنى يولدىن ئازدۇرۇش ئۈچۈن باياۋانلاردا پەيدا بولىدۇ. ئۇلار كۆپلۈك مەنىدە «غەيلان»، بىرلىك مەنىدە «غۇل» دەپ ئاتىلىدۇ.

ئون تۆتىنچى ئەدەپ، ھېچ ۋاقىت يالغۇز سەپەر قىلمىسۇن، بولۇپمۇ كېچىدە ھەمراھلىرى ئۈچتىن كەم بولمىسۇن. ئون بەشىنچى ئەدەپ، ئەگەر كۆپ كىشى سەپەرگە چىقسا، مەنزىلگە چۈشكەندە بىر — بىرىگە يېقىن ئورۇنغا چۈشسۇن. ئىلاجى بار بولۇنۇپ كەتمەي بىر ئورۇنغا توپلىشىپ ئورۇنلاشسۇن. ئون ئالتىنچى ئەدەپ، بىر توپ ئادەم ھەمراھ بولۇشۇپ سەپەرگە چىققاندا، ئارىسىدا بىرەر ئالىم، تەقۋادار كىشى بولسا ئۇنى باشلىق قىلسۇن. ئەگەر ئۇنداق كىشى بولمىسا، ھىممەتلىكراقلىرىنى باشلىق قىلسۇن. باشلىق بولغان كىشىگە ئەدەپ شۇكى، ھەمراھلىرىغا مېھىر — شەپقەتلىك بولۇپ خىزمەت قىلسۇن. ھېچبىر خىزمەتنى ئۇلاردىن ئايىمىسۇن. ئۆزى ھۆكۈمرانلىق كۈرسىسىدا ئولتۇرۇۋېلىپ، باشقىلارنى خالىغانچە ئىشقا بۇيرۇمىسۇن.

ئون يەتتىنچى ئەدەپ، يولدا ئاجىزلار ئۇچراپ قالسا، ئىمكانىيىتى بار كىشىلەر ئۇلارنى يولدا قويۇپ كەتمىسۇن. ئۇلارغا ياردەم ۋە مەدەت قىلىپ كارۋانغا يەتكۈزسۇن. ئۇلار بەك ئاجىز بولغانلىقتىن يولدا تۇرۇپ قالغان بولسا تاكى ئۇلار ھەمراھ بولغۇدەك كارۋانغا ئۇلاشمىغۇچە ئۇلارغا ھەمراھ بولۇپ ساقلاپ تۇرسۇن.

ئون سەككىزىنچى ئەدەپ، كىراكەشنىڭ ئۇلىقىغا ئارتۇق يۈك ئارتىمىسۇن. يۈك ئارتىش ۋاقتىدا ئۇنى چاقىرىپ كۆز ئالدىدا ئارتسۇن. شۇنداق قىلغاندا ئۇ رازى بولىدۇ. كىراكەشلەرنىڭ قوپال قىلىقلىرىغا ۋە قاتتىق، يىرىك سۆزلىرىگە سەۋر قىلسۇن. دېمەك، مېھىر — شەپقەت يولىنى ھەرقانداق ئەھۋال ئاستىدا قولدىن بەرمىسۇن.

ئون توققۇزىنچى ئەدەپ، ئۇلاغلارغا يۈكنى بەك كۆپ ئارتىمىسۇن ۋە ئۇلارنى ئاچلىق، ئۈسسۈزلۈقتا قويىمىسۇن. مەنزىلگە چۈشكەندە ئۇلاغلارنىڭ ئۈستىدىكى يۈكنى چۈشۈرمىگۈچە باشقا ئىشقا كىرىشمىسۇن.

يىگىرمىنچى ئەدەپ، سەپەردە ئېھتىياجىدىن زىيادە نەرسىنى ئالمىسۇن، زۆرۈر نەرسىلەرنى ئېلىش بىلەنلا قانائەت قىلسۇن. ئۇلۇغلار ئېيتىمپتۈركى، سەپەردە لازىم بولىدىغان زۆرۈر نەرسىلەرنىڭ بىرى ئەۋرەتنى ياپىقلى بولغۇدەك ھالدىكى كىيىمدۇر. يەنە بىرى، ناماز ئۆتمەك ئۈچۈن جايىناماز، يەنە بىرى، قۇدۇقتىن سۇ تارتىپ ئېلىشقا لازىم بولىدىغان ئارغامچا ۋە كوزا، يەنە بىرى، كالاچ ۋە مەسە بولۇپ، ئۇنى يول يۈرگەندە كىيسۇن ۋە جايىناماز ئۈستىگە مەسە بىلەن بارسۇن. يەنە بىرى، نەيزىلىك ھاسىدۇر. ئۇنىڭ بىلەن ھەرخىل ئاپەتلەرنى ئۆزىدىن يىراق قىلغۇسى، بۇنداق ھاسىدا يەنە باشقا پايدىلارمۇ باردۇر. ئۇنىڭدىن باشقا، سۈننەتنى بەجا كەلتۈرۈشنى كۆزدە تۇتۇپ، ساقال تارغىقى، مىسۋاك (چىش چوتكىسى)، قايچا، يىڭنە، سۈرمىدىن قاتارلىقلارنىمۇ ئېلىۋالسا بولىدۇ. يىگىرمە بىرىنچى ئەدەپ، دىنىسىزلىرىنىڭ شەھىرىگە قۇرئاننى ئېلىپ بارمىسۇن. چۈنكى، ئۇلار قۇرئانغا بىئەدەپلىك قىلمىسۇن. ئەگەر بىر كىشى دىنىسىزلىرىنىڭ شەھىرىگە مەكتۇپ ئەۋەتمەكچى بولۇپ، ئۇنىڭغا قۇرئاندىن بىرەر ئايەتنى يازسا ئۇنىڭغا چەكلىمە يوقتۇر. ئەگەر سەپەر ئۈستىدە بىر شەھەردە ئۆلەت (ئاغرىق — سىلاق) ياكى ئۇرۇش — جېدەل پەيدا بولغان بولسا ئۇ شەھەرگە كىرمىسۇن.

ئەگەر بىر شەھەردە تۇرۇۋاتقان بولۇپ، ئۇ يەردە ئۆلەت پەيدا بولغان بولسا، باشقا جايغا قاچمىسۇن، چۈنكى بۇ ھەقتە ئىشەنچلىك ھەدىس بار. ئەگەر بىر شەھەردە ئولتۇرۇپ، ئۇ يەردە ئۆلەت پەيدا بولغان بولسا، باشقا جايغا قاچمىسۇن، چۈنكى بۇ ھەقتە ئىشەنچلىك ھەدىس بار. ئەگەر بىر شەھەردە ئولتۇرۇپ، ئۇ يەردە ئۆلەت پەيدا بولغان بولسا، باشقا جايغا قاچمىسۇن، چۈنكى بۇ ھەقتە ئىشەنچلىك ھەدىس بار.

يىگىرمە ئىككىنچى ئەدەپ، سەپەردە ئىشلىتىدىغان ئۇلاغقا قوڭغۇراق تاقىمىسۇن. چۈنكى، ئارىسىدا قوڭغۇراق بار جامائەتكە پەرىشتىلەر ھەمراھ بولمايدۇ. يىگىرمە ئۈچىنچى ئەدەپ، سەپەرگە ئىتتى بىللە ئېلىپ چىقىمىسۇن ۋە يەنە يىلپىز ۋە قاپلاننىڭ تېرىسىنىمۇ بىللە ئېلىپ يۈرمىسۇن. ئىشەنچلىك ھەدىسلەردە شۇنداق بايان قىلىنىدۇكى، ئىتتى ھەمراھ قىلىۋالغان ۋە قاپلان تېرىسىنى بىللە ئېلىپ يۈرگەن جامائەتكە پەرىشتە ۋە مالا ئىككىلەر ھەمراھ بولمايدۇ. بۇ پەرىشتىلەر رەھمەت پەرىشتىلىرى بولۇپ، بۇلار مۇھاپىزەت پەرىشتىلىرى ۋە كىرامەل - كاتىبىندۇر. بۇ پەرىشتىلەر ھەمراھ بولغان كىشىلەرگە ھېچنەرسە توسالغۇ بولالمايدۇ.

يىگىرمە تۆتىنچى ئەدەپ، سەپەردىن قايتقاندا ئېگىز جايغا چىقسا ياكى يانتۇ جايلاردىن پەسكە قاراپ چۈشسە ئۈچ قېتىم تەكبىر ئېيتسۇن. ئۇنىڭدىن كېيىن: «يېگانە ئالادىن باشقا ئىلاھ يوق، ئاللاننىڭ شېرىكىمۇ يوق. پۈتۈن دۇنيا ئىلاھنىڭ مۈلكىدۇر ۋە جىمى ھەمدۇسانا ئاللاغا خاستۇر. ئاللا ھەممە شەيئىدىن ئۈستۈندۇر. ھەممىمىز پەرۋەردىگارىمىزنىڭ دەرگاھىغا قايتىمىز، پەرۋەردىگارىمىزغا توۋا قىلىمىز، سەجدە قىلىمىز. ھەمدۇسانا ئوقۇيمىز. ئاللا ۋەدىسىگە سادىقتۇر، بەندىلىرىگە مەدەتكاردۇر. دۈشمەنلەرنى ئۆزى يالغۇز ۋەيران قىلغۇچىدۇر، يەڭگۈچىدۇر» دېسۇن.

يىگىرمە بەشىنچى ئەدەپ، كۆزى ئۆز شەھىرىگە چۈشكەندە ئۇنىڭ قارىسى يىراقتىن كۆرۈنگەندە: «ئى ئاللا، ئۇ شەھەرنى بىزنىڭ تۇرىدىغان ئورنىمىز قىلغىن، بىزگە ياخشىلىقنى نېسىپ قىلغىن» دېسۇن. يەنە بىر رىۋايەتتە: «بۇ يەردە ئورۇنلاشتۇرغىن» دېسۇن دېيىلگەن.

يىگىرمە ئالتىنچى ئەدەپ، سەپەردىن قايتقاندا ئائىلە، بالا - چاقىلىرى ۋە قېرىنداشلىرىنىڭ ئالدىغا تويۇقسىز كىرمىسۇن. چۈنكى، بۇ مەكرۇدۇر. بەلكى شەھەرگە يېقىن كەلگەندە ئۇلارغا خەۋەر ئەۋەتسۇن. يەنە ئۆيگە چۈش ۋە ئەسىر ۋاقىتلىرىدا كىرسۇن. چۈنكى، بۇ مۇستەھەپتۇر، كېچىسى كىرىش مەكرۇدۇر.

يىگىرمە يەتتىنچى ئەدەپ، ئۆز شەھىرىگە كىرگەندىن كېيىن ئاۋۋال مەسچىتكە چۈشۈپ ئىككى رەكئەت ناماز ئۆتەپ بولۇپ ئاندىن ئۆيگە كىرسۇن.

يىگىرمە سەككىزىنچى ئەدەپ، سەپەردىن ئايالى، بالا - چاقىلىرى، يېقىن تۇغقانلىرى ۋە ئاغىنىلىرىگە سوۋغات ئېلىپ كەلسۇن. تۇرالغۇسىغا جايلاشقاندىن كېيىن كۆرۈشكىلى كىرگەنلەرگە تاماق بەرسۇن.

يىگىرمە توققۇزىنچى ئەدەپ، سەپەر قىلغۇچىنىڭ شەھەردە تۇرۇۋاتقان يېقىن كىشىلىرى سەپەر قىلغۇچى ئۇلارنىڭ ئالدىغا كىرىشتىن ئىلگىرى ئۇنىڭ ئالدىغا چىققىنى ياخشى. چۈنكى، بۇ مۇستەھەپتۇر. ئۇلار سەپەر قىلغۇچى بىلەن كۆرۈشكەندە دۇئايى خەير قىلىپ: «جىمى ھەمدۇ - سانا سېنى ئۈستۈن قىلغان ئاللاغا خاستۇر ۋە جىمى ھەمدۇ - سانا سەن بىلەن كۆرۈشتۈرگەن ئاللاغا خاستۇر» دېسۇن. سەپەر قىلغۇچى ئەگەر ھەجىدىن قايتقان بولسا: «ئاللا سېنىڭ ھەجىڭنى قوبۇل قىلغاي ۋە سېنىڭ گۇناھىڭنى مەغپىرەت قىلغاي. قىلغان چىقىمىڭنىڭ ئورنىنى تولدۇرۇپ بەرگەي» دېسۇن. ئەگەر ئۇرۇشتىن قايتقان بولسا: «جىمى ھەمدۇ - سانالار ساڭا ياردەم بەرگەن ۋە سېنى غالىب قىلغان ۋە قەدىرلىگەن ئاللاغا خاستۇر» دېسۇن.

تۆتىنچى پەسىل، ناتونۇش مۇساپىرنىڭ تۇرغۇن كىشىلەر ئالدىدىكى ۋە تۇرغۇن كىشىلەرنىڭ ناتونۇش مۇساپىر ئالدىدىكى ئەدەپلىرىنىڭ بايانى

بۇنىڭدا ئون بىر ئەدەپ بار. ئۇنىڭ تۆتى مۇساپىرنىڭ تۇرغۇن (ئولتۇراق) كىشىلەرگە قىلىدىغان ئەدەپلىرىدۇر.

بىرىنچى ئەدەپ، مۇساپىر تۇرغۇن كىشىنىڭ ئالدىغا كىرسە ئەدەپ ۋە ھۆرمەت سالىمى بىلەن كىرسۇن ۋە تۆۋەنرەك جايدا ئولتۇرسۇن. ئەگەر تۇرغۇن كىشى ئۇنى ئىززەت - ئىكرام قىلىپ يۇقىرىغا ئۆتكۈزسە، قايسى جايغا تەكلىپ قىلسا، تارتىنماي شۇ جايدا ئولتۇرسۇن.

ئىككىنچى ئەدەپ، تۇرغۇن كىشىنىڭ شەرىئەتكە خىلاپ ئىشى بولمىسا، ئارتۇقچە تەكەللۇپ ۋە ئېتىراز قىلمىسۇن، تۇرغۇن كىشىنى خىزمەتكە بۇيرۇمسۇن. كۆڭلى نەپسى خالىغان نەرسىلەر بىلەن بولۇپ كەتمىسۇن. تۇرغۇن كىشىنى دۇنيا ئىشلىرى ۋە باشقا نەرسىلەر ئۈچۈن مەجبۇرلاپ، پادىشاھلارنىڭ ۋە مەنەپدارلارنىڭ ئالدىغا ئېلىپ بارمىسۇن.

ئۈچىنچى ئەدەپ، ئەگەر تۇرغۇن كىشى ئۇنىڭغا بىر ئىشىنى بۇيرۇسا چىن كۆڭلىدىن رازىلىق ۋە مايىللىق بىلەن قوبۇل قىلسۇن.

تۆتىنچى ئەدەپ، تۇرغۇن كىشىگە ئۆزىنىڭ پەزىلىتى ۋە كامالىتىنى ئىزھار قىلمىسۇن ۋە سەپەر ئىچىدە ئۆتكەن ئەھۋالنى ھېكايە قىلمىسۇن.

ئەمدى تۇرغۇن كىشىنىڭ مۇساپىرغا قىلىدىغان ئەدەپلىرى يەتتىدۇر.

بىرىنچى ئەدەپ، مۇساپىر ئۇچرىسا، مەيلى سوپىلارچە كىيىنگەن بولسۇن ياكى ئۇنداق بولمىسۇن، ئۇنىڭغا لايىق ئىززەت - ئىكرام قىلسۇن. چۈنكى، كۆپلىگەن ئەۋلىيالار ۋە ياخشى كىشىلەر كۆرۈنۈشتە ئادەتتىكى كىشىلەردەك كىيىنىدۇ ۋە ئۆزلىرىنى ناتونۇش كۆرسىتىدۇ. ئەمما، كۆڭلىدە دوستلۇق يولىنى تۇتىدۇ ۋە ئۆز ئىشلىرىغا بەك پۇختا بولىدۇ.

ئىككىنچى ئەدەپ، تۇرغۇن كىشى مۇساپىرغا يولۇقسا «قەيەردىن كەلدىڭىز، قەيەرگە بارسىز ۋە ئېتىڭىز نېمە» دېگەندەك سوئاللارنى سورىمىسۇن.

ئۈچىنچى ئەدەپ، پاراسەت بىلەن كۆزىتىپ، مۇساپىرنىڭ كۆڭلىنىڭ سۆھبەتكە مايىللىقى ياكى يالغۇزلۇققا مايىللىقىنى بىلگەندىن كېيىن، شۇنىڭغا قاراپ ئىش تۇتسۇن. ئەگەر مۇساپىر سۆھبەت قىلىش ئارزۇسىدا بولسا، ئۇنىڭ بىلەن تەكەللۇپسىز سۆھبەتلەشسۇن. ئەگەر مۇساپىرنىڭ كۆڭلى يالغۇزلۇقنى خالايدىغان بولسا، ئۇنىڭغا لايىق خىلىۋەت جاي ھازىرلىسۇن ۋە ئۇنى ئورۇنلاشتۇرۇپ قويۇپ، تاھارەتخانىنى كۆرسىتىپ قويسۇن.

تۆتىنچى ئەدەپ، ئەگەر مۇساپىرنىڭ كۆڭلى ھامامغا تارتسا، ھامامغا ئېلىپ بارسۇن، كىيىمى كىر بولسا يۇدۇرسۇن. ئەگەر قۇدرىتى يەتسە يېڭى كىيىم بەرسۇن. بۇ ئىشلاردا كەمچىلىك سادىر قىلمىسۇن.

بەشىنچى ئەدەپ، ئۈچ كۈندىن كېيىن مۇساپىرنىڭ ئەزىزلەر ياكى مازار زىيارەتلىرىگە مەيلى بار - يوقلۇقىنى سورىسۇن، ئەگەر مەيلى بولسا ئەزىزلىرىنىڭ ئالدىغا، مازارلارغا ئېلىپ بارسۇن، ئەگەر كۆڭلى بولمىسا زورلىمىسۇن.

ئالتىنچى ئەدەپ، مۇساپىر مۇۋاپىق ھالەتتىكى تەلەپ - ئارزۇلىرىنى ئېيتسا قول باغلاپ بەجا كەلتۈرسۇن.

يەتتىنچى ئەدەپ، سۆھبىتىدىن پايدىلىنىش ئۈچۈن، مۇساپىر نەچچە كۈن تۇرماقچى بولسا تۇرغۇن كىشى ئىجازەت بەرسۇن. بۇنىڭدىكى شەرت شۇكى، مۇساپىر دەۋاگەر ياكى يالغانچى بولماستىن ھەقىقىي

تالىپ بولسا.

شۇنىڭ بىلەن بۇ كىتاب مەرھەمەت ئىگىسى بولغان ئاللاننىڭ ياردىمى بىلەن تامامغا يەتتى. ئەۋۋەلدىمۇ ۋە ئاخىرىدىمۇ، زاھىرىدىمۇ ۋە باتىنىدىمۇ جىمى ھەمدۇ - سانالار ئاللاغا خاستۇر. ئاللاننىڭ رەھمەت ۋە سالاملىرى پەيغەمبەرلەرنىڭ تۈگەنچىسى بولغان مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامغا ۋە ئۇنىڭ ئائىلىسىگە، ساھابىلىرىگە، ھەممىسىگە بولسۇن.

كىتاب خاتىمىسى، نەسىھەت: ھايۋانىي روھ ۋە نەپسنىڭ ئىنسانىي روھقا بەجا كەلتۈرىدىغان ئەدەپلىرىنىڭ بايانى

ئەي دەرۋىش، بىلگىن ۋە خەۋەردار بولغىنىكى، بۇ يەردە ئىنسانىي روھ غېرىب ۋە مۇساپىردۇر. ئەمما نەپس، بەدەن ۋە ھايۋانىي روھ بولسا بۇ يەردە تۇرغۇن ھالەتتە ئورۇنلاشقان. خۇددى مەۋلانا ئارىق رۇمى (تەڭرىتائالا ئۇنىڭ روھلىرىنى پاك قىلغاي، ئۇنىڭغا پەيز ۋە خۇشاللىق بەخش ئەتكەي) ئۆزىنىڭ پاك ۋە يۈكسەك نەزىملىرى ئىچىدىكى بىر قەسىدىدە بۇ ھەقتە ئېيتىپ ئۆتكىنىدەك، قىتئە:

ئىنسانىي روھ غېرىب ھەم مۇساپىردۇر يەر يۈزىدە،
ئۇنىڭ ئەسلىي ۋەتىنىدۇر يۈكسەك ئالەم - نۇرلۇق ئەرەش.
ھايۋانىي روھ، گۆش بەدەننىڭ ئەسلىي يۇرتى زېمىندۇر،
ئۇلار ئەسلىي تۇپراق ئىدى، ۋەتىنىدۇر قارا پەرىش.

يەنى، ئىنسانىي روھ يۈكسەكلىك ئالىمى بولغان نۇرلۇق ئەرەشتىن كەلگەن بولۇپ، ئەڭ يۈكسەكلىك دۇنياسى ئۇنىڭ ئەسلىي ۋەتىنىدۇر. بۇ پەرىش يەنى زېمىن بولسا بەدەن، نەپس ۋە ھايۋانىي روھنىڭ ئەسلىي ماكانىدۇر. چۈنكى، بەدەن، نەپس ۋە ھايۋانىي روھلار تۇپراقتىن يارىتىلغان بولۇپ، ئۆزىنىڭ ئەسلىي ۋەتىنىدە ئورۇنلاشقان. ئىنسانىي روھ بولسا بۇ يەردە مۇساپىردۇر. پاك ۋە بۈيۈك تەڭرىتائالا ئۆزىنىڭ كامالەتكە يەتكەن قۇدرىتى بىلەن ئىنسانىي روھتىن ئىبارەت بۇ ئالىي ۋە ئەزىز مۇساپىرنى بەدەن، نەپس ۋە ھايۋانىي روھتىن ئىبارەت بۇ پەس ئورۇندىكى مۇجاۋىر (تۇرغۇن) لار بىلەن ئالاقە قىلدۇرۇپ، ئۇلارنىڭ ئوتتۇرىسىدا بىرنەچچە ۋاقىت دوستلۇق ۋە يېقىنلىق پەيدا قىلغان. بۇنىڭدىن مەقسەت، ئۇلار بىرلىشىپ ئەھدۇ - پەيمان، تائەت - ئىبادەت، مېھنەت ۋە رىيازەتتە مۇستەھكەم، تەۋرەنمەس بولسۇن، ياخشى خۇسۇسىيەتلەر ۋە قابىلىيەتلەرگە ئىگە بولسۇن، دېگەندىن ئىبارەت. چۈنكى، ئىنسانىي روھنىڭ بەدەنسىز ھالدا كامالەت ھاسىل قىلىشى مۇمكىن ئەمەس، شۇنداقلا بەدەننىڭمۇ ئىنسانىي روھ بولمىسا قولىدىن ھېچ ئىش كەلمەيدۇ.

دېمەك، ئىنسانىي روھ بەدەندە ئۆزىنىڭ ئەسلىي ۋەتىنىدىن ئايرىلغان مۇساپىردۇر. بەدەن بولسا مۇجاۋىر، ئۆزىنىڭ ئەسلىي ۋەتىنى ئىچىدە تۇرغۇن ۋە مۇقىم ھالەتتىدۇر. ئىنسانىي روھ ئۆزىنىڭ ئەسلىي ۋەتىنىدىن يىراقتا تۇرۇۋاتقان مۇساپىر ۋە بىچارە بولغانلىقتىن، ئۇنىڭغا رەھىم - شەپقەت قىلىش كېرەك. ئاللا ئەڭ ياخشى بىلگۈچىدۇركى، بۇ ۋەدە ئەڭ قەدىمىي ۋە ئەزەلىي ۋەدە بولۇپ، پاك ۋە بەرھەق تەڭرىتائالا جانلىرىمىزغا بەدەنگە كىرىشتىن ئىلگىرى خىتاب قىلىپ: «مەن سىلەرنىڭ پەرۋەردىگارلىڭلار ئەمەسمۇ؟» دېگەندى. بارلىق جانلار بۇ خىتابنى ئىشىتىپ: «ئەي تەڭرىم، سەن بارچىمىزنىڭ ياراتقان پەرۋەردىگارمىزسەن، يەككە - يېگانە ياراتقۇچىسەن ۋە بەرھەق مەبۇدىمىزسەن. بىزنىڭ سەندىن ئۆزگە مەبۇدىمىز يوق. بۇيرۇغان تائەت - ئىبادەتلىرىڭگە بويسۇنۇپ ھەممىسىنى قوبۇل

قىلدۇق. بىز سېنىڭ جامالىڭنى كۆرۈشكە تەشنامىز» دېدى.

بىراق، پاك ۋە يۈكسەك تەڭرى شۇنىڭدىن كېيىن ۋەدىلىرىگە ۋاپا قىلسۇن ۋە ئاخىرىدا جامالىنى كۆرۈشكە مۇشەررەپ بولسۇن دېگەن مەقسەتتە ئىنسانىي روھقا بەدەننى ئۆلپەت قىلىپ بەردى. بۇ دىدارى ئىلاھى (تەڭرى جامالىنى كۆرۈش) مەرىپەتسىز ھاسىل بولمايدۇ. ئىلاھىي مەرىپەت ھاسىل قىلماي تۇرۇپ، تەڭرىنىڭ ئاجايىب سۈنئى قۇدرەتلىرىنى كۆرۈپ يەتكىلى بولمايدۇ. بۇ ھېس، ئىدراكسىز ۋە كۈچ - قۇۋۋەتسىز جىسمانىي روھ بولسا ھايۋانىي روھ دەپ ئاتىلىدۇ. ھايۋانىي روھ بەدەنسىز مەۋجۇت بولمايدۇ. تائەت - ئىبادەتمۇ بەدەنسىز ھاسىل بولمايدۇ ھەم ۋۇجۇدقا كەلمەيدۇ. شۇ سەۋەبتىن ئىنسانىي روھ يۈكسەكلىك ئالىمىدىن پەستىكى ئالەمگە سەپەر قىلىپ چۈشۈپ، بەدەن بىلەن ئالاقە باغلىغان ۋە ئۇنىڭ بىلەن دوستلۇق - مۇھەببەت ئورناتقان. بۇنىڭدىكى مەقسەت، بىرنەچچە ۋاقىت بىر - بىرلىرى بىلەن قوشۇلۇپ، تائەت - ئىبادەت قىلىپ، جاپا ۋە رىيازەت چېكىپ ئىلاھىي مەرىپەت ھاسىل قىلىپ، ئاخىرەتتە تەڭرى دىدارىغا ئېرىشىشتىن ئىبارەت.

يەنە شۇنى بىلمەك كېرەككى، ئىنسانىي روھ بۇيرۇق ئالىمىدىندۇر. دېمەك، نەپىس ۋە ھايۋانىي روھ بولسا يارىتىلىش ئالىمىدىندۇر. يارىتىلىش ئالىمى يەردىن تاكى ئەرەشكىچە بولغان ئالەم بولۇپ، بۇنى ئالەمىي شاھادەت (كۆرۈنۈپ تۇرغان ئالەم) دەپمۇ ئاتايدۇ. بۇيرۇق ئالىمىنىڭ مەرتىۋىسى ئۇلاردىن يۇقىرىدۇر. چۈنكى، ئۇ «بول» دېگەن بىر بۇيرۇق بىلەنلا پەيدا بولغان بولۇپ، ئۇ ماددىسىز، مۇددەتسىز ۋە ماكانسىز بولۇشتەك خۇسۇسىيەتلەرگە ئىگە. ئۇ ئالەمىي غەيب (غايىب ئالەم) دەپمۇ ئاتىلىدۇ.

يارىتىلىش ئالىمى ماددىسىز بولمايدۇ. شۇنى بىلگىنكى، ھايۋانىي روھ يارىتىلىش ئالىمىدىندۇر. چۈنكى، تائام يېگەندىن كېيىن لەزىز ئىس پەيدا بولىدۇ. تەڭرىتائالانىڭ قۇدرىتى بىلەن ئۇ ئىس پۈتۈن بەدەنگە تومۇرلار يولى بىلەن، يەنى كۆزگە، قۇلاققا، قولغا، پۇتقا، ئېغىزغا، بۇرۇنغا ۋە بەدەننىڭ باشقا بۆلەكلىرىگە يېيىلىدۇ. ئۇنىڭغا ئىنسانىي روھنىڭ نۇرىدىن پەيز ۋە مەدەت يېتىپ ئۇنى نۇرلاندۇرىدۇ. شۇ نۇر بىلەن كۆز كۆرىدۇ. قۇلاق ئاڭلايدۇ، بۇرۇن پۇرايدۇ، ئېغىز تەم تېتىيدۇ. تىل سۆزلەيدۇ، قول تۇتىدۇ، پۈت يۈرىدۇ ۋە بەدەننىڭ باشقا ئەزالىرىمۇ ھەرىكەتكە كېلىدۇ. قاچانكى، ئۇ لەزىز ئىس قۇرۇسا ئىنسانىي روھتىن ئۇنىڭغا ياردەم، پەيز ۋە نۇر يەتمەيدۇ. شۇنىڭدىن كېيىن بەدەن ھەرىكەتتىن، ھېس ۋە ئىدراكىتىن پۈتۈنلەي توختاپ قالىدۇ. ئىنسانىي روھ ئۇنىڭدىن ئايرىلىپ كېتىدۇ. بۇنى «ئۆلۈم» دەپ ئاتايدۇ.

بەدەن بولسا يارىتىلىش ئالىمىدىندۇر. چۈنكى، غىزادىن مەنىي ھاسىل بولىدۇ، ئۇ قاينايدۇ. ئۇنىڭ كۆپۈكىدىن نەپىس پەيدا بولۇپ، ئاتىنىڭ بەدىنىدىن ئانىنىڭ بەدىنىگە ئۆتۈپ بالىياتقۇسىدا ۋۇجۇدقا كېلىدۇ. تەڭرىتائالانىڭ چەكسىز قۇدرىتى ۋە ئىرادىسى بىلەن تەن قانچىلىك تەرەققىي قىلسا، نەپسىمۇ شۇنچىلىك تەرەققىي قىلىپ ئۆسىدۇ. نەپىس بەدەن ئىچىدە بولۇپ، ئۇنى كۆرگىلى بولمايدۇ. ئۇ يۇمشاقلىق ۋە مۇلايمىلىق جەھەتتە جىنغا ئوخشايدۇ. لېكىن، نەپىس ئىنتايىن گۈزەل ۋە چىرايلىقتۇر. ھەتتا بەزىلەر شۇنداق دېيىشىدۇكى، ئىنسانىي روھ نەپىسنىڭ گۈزەل ھۆسن - جامالىغا مەھلىيا بولۇپ، بۇ قاراڭغۇ بەدەننى دوست تۇتقان ۋە ئۇنىڭغا ئۆلپەت بولغاندۇر.

دېمەك، بۇنىڭدىن مەلۇم بولىدىكى، ھايۋانىي روھ، نەپىس ۋە بەدەننىڭ ھەممىسى يېمەكلىكتىن پەيدا بولىدۇ، يېمەكلىك ئۆسۈملۈكلەردىن پەيدا بولىدۇ. ئۆسۈملۈكلەر بولسا يەردىن ئۇنىدۇ. تۇپراق بولسا بۇلارنىڭ ئەسلىي ئانىسىدۇر. ئاخىرىدا يەنە: «ھەممە شەيئى ئۆزىنىڭ ئەسلىگە قايتىدۇ» دېگەن سۆز بويىچە يەر بۇ پەرزەنتلىرىنىڭ ھەممىسىنى ئۆز قوينىغا ئالىدۇ. لېكىن، ئىنسانىي روھ ساقلىنىپ قالىدۇ. ئۇ تۇپراق قارىغا كىرمەيدۇ. چۈنكى، ئۇنىڭ ئەسلىي تۇپراق ئەمەس، سۇمۇ، ھاۋامۇ ئەمەس. ئۆتمۇ ئەمەس، بەلكى پەرىشتىلەر تۈرىدىندۇر. ئۇنىڭ ئوزۇقلۇقىمۇ بۇ بەدەننىڭ ئوزۇقلۇقىغا ئوخشىمايدۇ. ئۇنىڭ ئوزۇقى ئەسلەش، پىكىر قىلىش، ئىلاھىي مەرىپەت، پۈتمەس - تۈگىمەس ۋە چەك -

چېگراسىز زوق - ئىشتىياقتۇر.

شۇڭا، ھەربىر كىشى ئۆز تېنىنىڭ باشلىقى بولغان نەپسىنىڭ بارلىق لەشكەرلىرى ئوچۇق ۋە يوشۇرۇن ھېسلىرى، قول، پۇت ۋە باشقا ئەزالىرى بار بولسىلا، ئۇلارنىڭ بەللىرىگە خىزمەت كەمىرىنى باغلىتىپ ئۆيىگە كىرگەن ئەزىز مېھمان - ئىنسانىي روھىنىڭ خىزمىتىگە سېلىپ، ئۇلارغا بۇ مېھماننى ياخشى ئىززەت - ئىكرام قىلدۇرسا، ئۇنىڭ خىزمىتى ۋە سۆھبىتىدە ئۇلارنىڭ ھەممىسىگە كامالەتلەر، ئىبادەتلەر ۋە رىيازەتلەرنى ھاسىل قىلسا، ئىككى دۇنيانىڭ بەختىنى تېپىپ، تەڭرى ۋە ئىنسانغا يېتىشكۈسى. ئەگەر بۇ مېھماننى ھۆرمەت قىلمىسا، ئۇنىڭغا بويسۇنمىسا، بۇ بەدەندىكى لەشكەرلىرىگە بولغان ھۆكۈمرانلىقنى نەپسىنىڭ قولىغا تۇتقۇزۇپ قويسا، نەپسىنىڭ ھاۋايى - ھەۋەسلىرى، تەننىڭ راھەت - پاراغىتىنى قوغلىشىپ، بەش كۈنلۈك ئۆمرىنى بىخۇدلۇق ۋە گۇناھ بىلەن ئۆتكۈزسە، ئىككىلا دۇنيادا خار - زارلىققا دۇچار بولۇپ، ئاللاننىڭ جامالىدىن مەھرۇم قالغۇسى ۋە ئۇ مېھماننىمۇ رەسۋا قىلىپ ئازاب - ئوقۇبەتكە قويغۇسى. ئاللا بەندىلىرىنى نەپسىنىڭ يامانلىقىدىن، يامان ئىش - ئەمەللەردىن ئۆز پاناھىدا ساقلىغاي.

ئى ئاللا، مېنى دۇنيانىڭ خارلىقىدىن ۋە ئاخىرەتنىڭ ئازابىدىن ساقلىغىن ۋە مېنىڭ توۋامنى قوبۇل قىلغىن. چوقۇمكى، سەن قوبۇل قىلغۇچى مېھرىبان زات !
ئاللاتائالا ئۆزىنىڭ بەندىلىرىنىڭ ياخشى بولغان مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامغا ۋە مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ ئائىلىسىگە، ئۇنىڭ ساھابىلىرىگە رەھمەت قىلغاي. ئى شەپقەتلىكلەرنىڭ شەپقەتلىكراقى بولغان رەھىمدىل ئاللا، سېنىڭ شەپقەت ۋە رەھىمىتىڭ بىلەن بۇ كىتاب تامام بولدى.

(نەشرگە تەييارلىغۇچى قاراقاش ناھىيىسى تۈۋەت يېزىلىق ئوتتۇرا مەكتەپتە)

ئالدىنقى سانغا تۈزىتىش

بەت	قۇر	بېسىلغىنى	توغرىسى
83	يۇقىرىدىن 6 - قۇر	دوڭ مەسچىت	دوڭمەسچىت
83	تۆۋەندىن 6 - قۇر	ئابدۇرېشىپ	ئابدۇرېشىت
85	يۇقىرىدىن 6 - قۇر	قوشقان قوشقان	قوشقان
85	يۇقىرىدىن 9 - قۇر	ئىگە	قىممەتكە ئىگە
89	تۆۋەندىن 5 - قۇر	بىلىملەرنىمۇ	بىلىملەردىنمۇ
93	يۇقىرىدىن 17 - قۇر	1963 - يىلى	1936 - يىلى
93	تۆۋەندىن 3 - قۇر	خەق	خەلق
93	تۆۋەندىن 15 - قۇر	رەسمىيەت	ۋەسىيەت
104	تۆۋەندىن 9 - قۇر	بۇرۇنگىلى	بۇرۇن گېلى
104	تۆۋەندىن 13 - قۇر	قىرىق كۈنلۈك	قىرىق كۈنلۈك
106	2 - ستون يۇقىرىدىن 11 - ، 12 - قۇر	ئۆلۈش	ئۆلۈش

موللا فەنائىي

خەمسەتۇل - ھىكايات

نەشرگە تەييارلىغۇچى: ھۆرلىقا سىيىت

ئەيلەگەن ئانچە خىزمەتنىڭنى ماڭا. رەھمەت
باردىڭ ئاندا مېنىڭ رىزايىم ئىلە، بىلىم
خاھىشۇ ئىختىيارۇ رايىم ئىلە. ئانچە
ئالدى كۆڭلۈمنى كۆپ لەتافەتدىن، مەھلىمە
چىقارپ يۈز تۈمەن خىجالەتدىن. بىر رەھمەت
سوردى چۈن ئۆتكەن ئىشلادىن ئەھۋال:
قىلدى ئاندا نە ئىش نە ئىشنى ھال. بىر رەھمەت
بولۇپ ئېردى نەزەرغە ھەرنە ئىيان، بىر رەھمەت
قىلدىم ئالدىدا بىر - بىر ئانى بىيان. بىر رەھمەت
ئايىدىكىم: سەن بىلۈرمۇسەن ئانى، بىر رەھمەت
قەرز بولمىشىكىم مەردلەر ئانى. بىر رەھمەت
ئاڭلادىم ئۇشۇ سۆزنى جاناندىن، بىر رەھمەت
باشمە سالىدىمۇ تۈبەن غەمدىن. بىر رەھمەت
گەر ساڭا يوق تەلاڧىغە قۇدرەت، بىر رەھمەت
نەچچە كۈن ياتماق ئاندا نې ھاجەت؟ بىر رەھمەت
ئۆزۈم ئۆزۈمگە قىلدىم ئانچە ئىتاب، بىر رەھمەت
بولماسا لايىتقۇ ئانچە سەبەب؛ بىر رەھمەت
سوردۇم: ئەي ھۈرى خۇشلىقا ئەفرۇز، بىر رەھمەت
تەننە بىرلە كىنايەدۈرمۇ بۇ سۆز؟ بىر رەھمەت
ھەر گۇناھىكى ئۆتسە مەندىن ھەم، بىر رەھمەت
خۇشتۇرۇر ئۆتمەك ئانى سەندىن ھەم. بىر رەھمەت
ئايىدى ئول غۇنچە لەب: مە ئازەللاھ، بىر رەھمەت
بولغاي ئۇشۇ كىنايەدىن ئىكراھ. بىر رەھمەت

يەتتىم ئۆيگە ھەم ئىشكىنى قاقتىم، بىر رەھمەت
جانمە خىجلەت ئوتىنى ياقىتىم. بىر رەھمەت
نازەنن كەلدى، ئىشكىنى ئاچتى، بىر رەھمەت
ھالىمە سوردى ئولكى، مۇڭداشتى. بىر رەھمەت
كۆردۈم ئانى بولۇپ خىجالەتدە، بىر رەھمەت
مۈتەبەسسۇم بولۇپ شەكەر خەندە. بىر رەھمەت
ئايانغىن ئۆپتۈمۈ قويۇپ باشىم، بىر رەھمەت
ئۆزرە كۆپ ئايتىپ، ئاقىزىپ ياشىم. بىر رەھمەت
ئايىدىم: ئەي نازەننى رەئنايى، بىر رەھمەت
بارچە رەئنا ئىچىدە دانايى. بىر رەھمەت
چۈن خەتاكارمەن، ئەتاسەندىن، بىر رەھمەت
ئەجز مەن زاردىن، ۋەفا سەندىن. بىر رەھمەت
يەتكۈرۈپ بارە كەيلى بىھۇشلۇق، بىر رەھمەت
خاتىرىمغە يېتىپ فەرامۇشلۇق. بىر رەھمەت
ئۆتسە مەن بەندەدىن ئومۇرى خىلاق، بىر رەھمەت
كەرەمىڭدىن داغى ئۈمىدى مەئاق. بىر رەھمەت
ئايىدى ئول ھۈرى خۇشلىقا جانان: بىر رەھمەت
ئەي مۇسافىر، غەربۇ سەرگەردان. بىر رەھمەت
كېچەلەپ مۇنچە ئىزتىراپ نېدۈر، بىر رەھمەت
خەيرباد ئەتمەيىن ئىتتاب نېدۈر؟ بىر رەھمەت
كەلسە مەھمان ئۆز ئىقتىزاسى بىلە، بىر رەھمەت
يانغاي ھەم مەزبان رىزاسى بىلە. بىر رەھمەت
بىلەن كۆپ مۇھەببەتنىڭنى ماڭا، بىر رەھمەت
بىر رەھمەت

① بېشى ئالدىنقى ساندا

دېمەككىم، تەئەنەۋۇ كىنايە، ئىتاب،
 ھەر سۆزۈم ئاڭلا بەلكى سىدىقۇ سەۋاب
 ساڭا ئول ھەرنە قىلمىش ئىھسانى،
 سەنمۇ ھەم قىلغاسەن ئاڭا ئانى.
 بولمە چۈن زىرى دەست مىننەتتە،
 قالماغايىسەن ئانىڭ خىجالەتتە.
 مەن دېدىمكىم: غەربۇ ئەفتادە،
 قايسى بىر يوقنى ئەيلەي ئامادە.
 ئۆيدە نې نەقدۇ مالۇ نې ئەسباب،
 چار دىۋار، سەقەق، ئەرز ئىلە باب.
 چۈن تەبەسسۇم قىلىپ دېدىكى سەنەم:
 قوي ئىشىڭنى خۇداغە، سەن يېمە غەم.
 بارغىلۇ تېز قىلغاسەن تەكلىق،
 ئۆيگە كەلتۈرگەي ئول قەدەم تەشرىق.
 قىلمە غەم ئۇشبۇ بارەدىن زىنھار،
 مۇندا جابدۇقنى مەن قىلاي تەييار.
 ئاڭلاڭىز دەردى ھالى، دەرۋىشان،
 قالدىم ھەيرەت يەردە بىئىمکان.
 بولدۇم ھەر چەند فېكر ئىلە مەئۇل،
 تاپمادىم پىستە لەب سۆزىگە يول.
 دېدى ئەھدىڭغە قىلماغۇڭ تەخلىق،
 شەرت بەردىكى قىلماساڭ تەكلىق.
 چىقتىم ئۆيدىن ئەجەب مەلال بىلە،
 يولدا يۈز مىڭ غەمۇ خەيال بىلە.
 مەقتەئى راھ ئىچرە ئىشقى فونۇن،
 ئەيلەدىم بەس ئۆزۈمگە مەشقى جۈنۇن.
 تاكى يەتتىم مۇرادى قەسرىيغە،
 قەسركىم نەۋجەۋانى ئەسرىيغە.
 يەتتى كۆڭلۈمگە بۈكى خامى خەيال،
 تەكلىپ ئەتسەم ئانى سەمەرخان ھال.
 ۋەقتىكىم ئول يىگىت مېنى كۆردى،
 قول تۈتۈشۈپ كۆرۈشتى، ئولتۇردى.
 ياندا يەر بېرىپ، بولۇپ خۇشھال،
 كۆپ تەۋازىئۇ قىلىپ، سوراپ ئەھۋال.
 چۈن ئىشارەت قىلىپ غۇلامغە،
 بۇيرۇدى شەربەت غۇلامزادىغە.

كەلتۈرۈپ ئول غۇلام شەربەتى چىن،
 قەدەھى ئېردى سەرفۇشى زەررىن.
 تەخسەئى سىمىن ئۈزرە تۈتتى شەراب،
 مەن گۇمان ئەيلەدىمكىم ئانى يەختاب.
 ئالىپ ئانى تەمام قىلدىم نۇش،
 شەربەتكىم لەتىغۇ بۇيى خۇش.
 كۆپ فەرەھ يەتكۈرۈپ كۆتەردى مەلال،
 ئەيلەدىم شەربەتتىن ئانچە سۇئال.
 دېدى: دەفئى سۇدا ئۇ ئەترى دىماغ،
 نۇشىدىن يەتكۈرۈپ بەدەنغە فەراغ.
 ئىرقى بىدەمۇشك ئىلە ئەنبەر،
 قەندى لىمۇن، گۇلاب ئىلە شەككەر.
 سەندەل ئىلە بېرىپ ئاڭا تەرتىب،
 فەرەھى دىل ئۈچۈن تاپىپ تەركىب.
 نەچچە نەۋبەت قەدەھنى قىلدىم نۇش،
 جاق بولدى دىماغىم ئالىپ ھۇش.
 مەستلىك ئالەمدە بىتەئدىل،
 قوپتىمۇ تەكلىق ئۈچۈن ئاچىپ تىل:
 ئەي بەرادەر، كەمىنە دىلدارىڭ،
 ئارزۇمەندە كۆپ تەلەب كارىڭ.
 ساڭا لايىق ئىمارەتىم يوقدۇر،
 لېك سەندىن ئۈمىدۋارلىقدۇر.
 قىلسەلەر كۈلبەنى مۇنەۋۋەرلىغ،
 غايەتدۈركى بەندە پەرۋەرلىغ.
 ئۈزر ئايتماي قوپتىلار فىلھال،
 دېدى: يوقتۇر ماڭا مۇزايەقە ھال.
 بىلگەمەن جانىمە غەنىمەتدۈر،
 روھ شەخسىغە بەلكى مىننەتدۈر.
 ئازىم ئولدۇق مەقام تەرەفكى قەسىر،
 ۋەقت ئول يەرگە يەتتىكىم تا ئەسىر.
 شەربەتنى ئىچىپ بولۇپ مەستىمەن،
 ئولكى قىلغان خەيالىم ئۇنتۇلۇپمەن.
 تەكلىپ ئەتمىشەن ئانى مۇستەھكەم،
 تۈتۈپ ئالدى بېلىمدىن ئول مەھكەم.
 مەن ھەم ئول بوينىغە قولۇمنى سالىپ،
 بارۇر ئېردىكى ھەر تەرەق يىقىلىپ.

مۇنى كۆرگەچ مەنۇ تۇرۇپ قالدىم، ئۇششۇ دەم باشىم ئايلانىپ قالدىم، ئايدىمۇ: ۋاي ئەمەس كىلىپدۇرمەن، يولنى بىلمەي، غەلەت قىلىپدۇرمەن. يۈگۈرۈپ كەلدىلەر غۇلامۇ نەدىم، تۇردىلار بىزلەرگە قىلىپ تەئزىم. ئۆپتى ئىلكىم بۇلار كى خادىمدەك، كۆپ رىئايەت قىلىپ مۇلازىمدەك. ئىچكىرى قىلىدىمۇ قەدەم جارىي، يول ئاچىپ يۈردى ئەيرەشىپ بارىي. ئۆتتۈك ئەۋۋەلقى بابدىن بىز تېز، تۇرادۇر ئاندا ئىككى ماھ كەننىز. كىيىپ ئىگىنگە ياخشى خىلئەتلەر، بېرىپ ئۆزىگە ئانچە زىينەتلەر. بىرىنىڭ ئىلكىدە سۇراھى جام، ئىچىدە شەككەرىن مەيى گۈلفام. يەنە بىرىنىڭ قولىدا سىنى زەر، نوقلەھايى نەباتۇ شەھدۇ شەكەر. تۇتتى مەي جىلۋە بىرلە دىلبەرى خۇش، ئول يىگىت ئالىپ ئانى ئەيلەدى نۇش. داخىل ئولدۇق ئىككىنچى ئەيۋانغە، چۈنكى باغى بىھىشتى رىزۋانغە. ھەر تەرەق شەمۇ بىرلە مەشئەللەر، قەندىلۇ فانۇس ئىلە مەنقەللەر. يارۇتۇپ ئېردى سۇبھ نۇرىدەك، بەلكى ئول تۈننى ساق كۈندۈزدەك. سافۇ مەملۇجەد ئول ئەنھارىي، بولۇر ئاندىن سۈزۈك سۇلار جارىي. ھەر شەجەرنىڭ تۈبىدە مېينا گۈل، گۈل تۈبىدە سۇراھى گۈل رەڭ مۇل. لەئىل گۈن جامۇ لالەئى گۈلشەن، شەمۇ ھەر بىر ئەقەبىدە رەۋشەن. زەرۇ سىمىن قەفەس ئارا مۇرغان، گۈل ئۈزە شاخلاردا خۇش ئەلھان. مېنەۋۇ تۈتى، بۇلبۇلۇ قۇمرىي، فاختەۋۇ تەزەرۋۇ كەبكى دەرىي.

مەستلىككە كېلىپمىز ئۆيگە يېتىپ، بىسەرەمجاملىقىم كۆڭۈلگە يېتىپ؛ ئۇششۇ دەم ھۇشۇمە كېلىپ باقسام، كەچ قىلىپ بىر تەرەفكە مەن قاچسام. كۆڭلۈم ئىچرە بۇ فىكىرنى قىلدىم، ئۆزنى مەستلىككە تاشلادىم، ياتتىم. مەستلىك تاكى ئۇچتى باشىمدىن، ئاجراماس بولدى بەل ئاداشىمدىن. سالىدى كۆڭلۈمگە غەم ھۇجۇمى شىتاب، قول ئاياغىمغە توشتى لەرزەئى تاب. ئۆي غەمىدىن غەم ئەيلەدى ھەر يان. ئول يىگىت مېنى قىلدى كەيىق گۇمان، مەندە بۇ فىكىر: كەچكە قالغايەن، بىر تەرەفكە ئۆزۈمنى ئالغايەن. يەتتۈك ئول يەرگەكىم، قاچار يولى يوق، كۈچەئىكىم ئانىڭ ئاياغى توسۇق. مەستلىككە مەن تاشلادىم ئۆزنى، چۈن يىقىلدىم يۈمۈپ ئىكى كۆزنى. ئول يىگىت ئايتادۇر: ئايا دىلدار، ئاچ كۆزۈڭنى، تاپىپ خۇد، ئول ھوشيار. مەست يۈرمەك تالادا لايىق ئەمەس، يولدا ياتماق داغى مۇۋافىق ئەمەس. چۈن كۆتەرگىل باشىڭنى، قوپ كېتەلى، كېچە بولماسدا جايغە يېتەلى. مېنى يەردىن يۆلەپ قوپاردى زار، كۆز ئاچىپ، باش كۆتەردىمۇ ناچار. كەلدۈك ئېرسە كۆرۈندى ئەيۋانى، توقتا ئالمادىم ھېچ دەپ ئانى. باقسام ئول ھەۋلىنىڭ ئىچى - تاشى، ئابى جارۇب قىلىپدۇر فەرراشى. تۇرادۇر خەلقلەر قاتارۇ قاتار، قائىدە - قانۇن ئىلە خىزمەتكار. بەئزەسى ئۇمەرا، ۋەزىرلەردەك، يۈرەدۇر توپباشى ياساۋۇلدەك. بەئزى فەرراشلار سىياقىدا، بەئزى سەققالىك سىياقىدا.

يايدىلار زەربەفتى دەستۇرخان،
 مەھازەركىم كەتۈردى ئالتۇن خان.
 نەچچە تۈرلۈك تەئام كەلتۈردى،
 چۈن غۇلام ئەپكەلىپ ماڭا بەردى.
 مەن ئالىپ قويدىمۇ غىزايى لەتىق،
 قىلدىم ئول دەم جەۋاننى تەكلىق.
 چۈنكى ئولتۇرغۇزۇپ بۇ مەھماننى،
 كۆرمەگەچ ئۆيدە ئول ئەزىز جاننى.
 قوپتوم ئورنۇمدىن مەن ئانى ئىستەپ،
 تاپىپ ئانى مەن بىر كۆرەيسىن دەپ.
 چىقىپ ئۆيدىنكى ھەر تەرەق جويان،
 بىخەبەر ئۆزدىن، ئىستەپ ئانى رەۋان.
 ئوتتۇز ئۈچ كارخانەنى شاھى،
 كۆرۈبان بولدۇم ئاندىن ئاگاھى.
 ئۆتتۈم ئول كارخانەدىن مەن ھەم،
 خىزمەت ئىچرە يۈرۈر باكاۋۇل ھەم.
 كۆردۈم ئەلۋان نىئەتى بىسىيار،
 نەچچە تۈرلۈك تەئام قىلىپ تەييار.
 بارچە ئەسبابى كارخانە بەجا،
 ھەربىر ئۆز مەۋقىئىدە جا بەرجا.
 تاپمادىم ئول نىگاردىن خەبەرى،
 سەرۋى قەد، گۈلئۇزاردىن ئەسەرى.
 مەتبەخ ئىچرە ئۆي ئېردى كۈنجىدا،
 بۇرچىلار فۇشۇرۇپ كەباب ئاندا.
 بەررەنى ئاھۇۋار گوشتى ھەم،
 نەچچە تۈرلۈك كەباب قىلىمىش ھەم.
 كۆردۈم ئول نازەننى كۆزىدە نىقاب،
 فۇشۇرۇپ ئولتۇرۇر قولىدا كەباب.
 كۆرگەچ ئاندا ئانى قالىپ ھەيران،
 كىردى جىسىمىم ئارا ھەنۇز ياڭى جان.
 خاكى پايىغە بەس يۈزۈم سۈردۈم،
 كەيفۇ ئەسرارى ھالەتنى سوردۇم.
 كۆز ئۇچى بىلە بىر ئىشارەت ئېتىپ،
 نىم نىگاھىدا جاننى غارەت ئېتىپ.
 ئايدى ئول سەرۋى بوستانى ئىرەم،
 ئەي غەربىي ئەرەب، ئەسىرى ئەجەم.

بۇيى خۇش نۇرى بىلە شەمئى چەراغ،
 مەستلىك تەيرلەر ئەتىرى دىماغ.
 جۇفتۇ جۇفت ئىلە جىنسۇ جىنسۇ تۇيۇر،
 لەھنىدىن سالمىش ئېردى غۇلغۇلە شور.
 ھەربىرى سەۋتى خۇش ئەدا قىلادۇر،
 شەۋقى ئەلھان ئىلە نەۋا قىلادۇر.
 فەرەھى جان ئېردى راھەتى دىل،
 بولدۇق ئاندىن ساراىغە داخىل.
 كۆردۈم ئول جايىكىم مۈلۈكەنە،
 زىلچەلەر سالمىش ئاندا شاھانە.
 لەئلى مەينا سۇراھۇ مەي گۈلغام،
 چىنى فەغفور ئىلە بولۇرىن جام.
 تەخسەسى نۇقرە بىلە تىللادىن،
 لەئلى ياقۇت ئىلە مۇجەللادىن.
 شەمئىدان زەررىن ئىچرە كافۇرىي،
 سىمەدىن بىيە سوزى فەغفورىي.
 ماھ تەلئەت كەننەزەكىلەر ھەم،
 خىزمەت ئىچرە غۇلامۇ چاكەر ھەم.
 مۇتەربانى مۇغەننىيانى قەبۇل،
 تۈتۈپ ئىلكىدە ماھ نازى قەبۇل.
 بىر تەرەق ساقىيىنى ھافىزلەر،
 گۈل جەمال، خۇش كەلام مەھۋەشلەر.
 دەۋرى مەجلىسدەكىم تۇرۇپدۇر جا،
 ئەيش ئەسبابى بارچە جا بەرجا.
 پىشى خىزمەتدە نەچچە شوخى جەۋان،
 ھەممە زەررىن كەمەرى ئالىي شان.
 چۈستۈ چالاك غۇلامىلار جاندەك،
 سەق تۈزۈپدۇر نەزەردە مىزگاندەك.
 ئول يىگىت كۆردى بۇ ئىمارەتى تاق،
 ھەر تەرەق مەنزەرى ئەيىنى رەۋاق.
 بولدۇق ئول بەزم ئىچرە بىز داخىل،
 مەجلىسى تۈمتەراقىيغە ۋاسىل.
 مەن قىلىپمەن ئوشۇل جەۋانغە نەزەر،
 ئىمتەھان ئەيلەدىمكى ۋەزئى دىگەر.
 مۇنى كۆرگەچ بولۇپ خىجالەتتىدىن،
 ئۆزىنىڭ ئەيلەگەن زىيافەتتىدىن.

ساقىيلار بادە بەھرىدە چۈن بەت، جامى مەي رەڭگىدە لىباسى شەمەت. نەغمەنى سازۇ مۇترىب ئاھاڭگى، بولدى يۈز تۈرلۈك ئوتغە ھەمرەڭگى. بارچە ئەھلى تەرەپ سەمەندەرۋەش، بەزمى ئىشرەت قىزىدى چۈن ئاتەش. ساقىي مەيدىن قىزاردى چۈن گۈل - گۈل، قۇلقۇلى شىشە، نالەنى بۇلبۇل. ئول جەۋانغە ئايدىمكى سۇھبەتدە: مۇخلىسنىڭ بۇ كەمىنە خىزمەتدە. بەندە خانەلەرى بۇ جايى مەكان، كەلسەلەر لايىق ئېردىلەر خۇبان. تا قەدەم كەلتۈرۈر ئىنايەتدىن، خالىي بولغاي كۆڭۈل كۈدۈرەتدىن. بولدى بۇ مەئنى ئول جەۋانغە جەزم، ئول يىگىت بىر غۇلامنى ئەيلەدى ئەزم. ئالىپ ئانى رەۋانە كەلتۈردى، تۇرپەتۈل - ئەين ئىچىدە يەتكۈردى. ئەيش ئىلە ئىشرەت ئەيلەدۈك ھاسىل، غەيرىنىڭ يادىدىن بولۇپ غافىل. تاكى ئۈچ كېچە - كۈندۈز ئول سۇھبەت، ئەيلەر ئېردۈككى ئەيش ئىلە ئىشرەت. شۈكرى لىلاھ، ۋەقتى كامىيدۇر، دەۋلەتى جامى جەم مۇدامىيدۇر. تاپتى مەئشۇق لەئلى مەي بىلە جام، ماڭا مەن بەئدى غۇسسە بولدى ھەرام. بولدى تۈرتۈنچى كېچەسى بىلگىل، كەيىق ئېتىپدۈركى، مەستى لايەققىل. مەي مېنى مەست ئەيلەدى بىخۇد، ئۆرلەتسەن دىماغلاردىن دۇد. ۋەقتىكىم تاپتىم ھۇش، يارۇپ تۈن، ئىككى نەيزە بويى چىقىپدۇر كۈن. قويدۇم ئورنۇمدىن ئىزتىراب بىلە، سالدۇم ھەر يان نەزەر شىتاب بىلە. لەيسە فەد - دارەين غەيرۇھۇد - دىيار، كۆرمەدىم ھېچ نەرسەدىن ئاسار.

مىزبان رەسمى: بائەدەب تۇرماق، مېھماننىڭ قاشىدا ئولتۇرماق. ئەيب مېھماننى تاشلاماق تەنھا، ئەيب ئېرۈر بۇ ئىشىڭۇ، سەللەمنا. بارغىل، ئولتۇر قاشىدا مېھماننىڭ، كۆڭلىن ئال ھەر نېچۈكدۈرۈر ئانىڭ. قىلمە غەم، بولغىلۇ سەنۇ دىلجەم، بىئىبا قىل خەلقغە ئىھسان ھەم. خىزمەت ئىچرە ھەممە سېنىڭدۇرلار، بۇيراساڭ خىزمەتتىڭنى قىلغايلا. ھەرنەئىدۈركىم رەسمى شاھانە، كەلتۈر ئانى بەجا ھەرىفانە. خاھىشنىڭ ھەرنەدۈركى، قىل ئانى ھەم، قىلما تەقسىر ئەيلەمەككە كەرەم. ھۈكۈم قىلساڭ بۇلارغە سەن مەخدۇم، بەندە فەرمان ئۇلار ساڭا مەھكۇم. سەنكى سورغىل ئانىڭكى مەتلۇبىن، تەكلىق ئەتكىل ئانىڭكى مەھبۇبىن. بىر ئىشى قىلغىل ئانى كەلتۈرگىل، مەئشۇقىن ئاشىقىغە يەتكۈرگىل. تاكى قىلغان زىيافەتنىڭ كۆرسۈن، ئەر - خاتۇن مەردلىكىڭنى ھەم بىلسۈن. چۈنكى مەئشۇقسىز مەي ئەتمەك نۇش، قان ئېرۈر، بەلكى زەھر كامىدا جۇش. ئاڭلاغاچ مەن بۇ سۆزنى، ئەي ياران، جەم بولدى بۇ خاتىرى ۋەيران. كىردىم ئول مەجلىس ئىچرەكىم، خۇشھال، ئولتۇرۇپ ئاندا مەنكى فارىغى بال. ئايتۇر ئېردىم كۆڭۈلدە ھەر سائەت، تارتتىمۇ نەچچە كۈن بەسى مەنەت. گەرچە مەن ئانچە رەنجنى چەكتىم، شۈكرى لىلاھ، بۇ گەنجنى تاپتىم. تا پەرىشان ئەمەس كۆڭۈل كامى، تاپماغاي ھېچ ئىش سەرئەنجامى. مەجلىس ئاراستە قىلىپ خەندان، بولدۇق ئەيشۇ نىشاتىغە مەيلان.

مەسجىد ئىشىكىدە نەھەرەكىم جارىي، ئىككىمە
سايە سالمىشلار ئاندا ئەشجارى. سىنىمىم
مېنى قويدى دەرەخت ئىچىدە غۇلام، سىنىم
ئۆزى قىلدى ھىسار سارى خىرام. سىنىم
ئۆتۈپ ئېردىكى لەھزە ئى ناگاھ، سىنىم
چىقتى خاجە سەرايى دەۋلەتخاھ. سىنىم
ئايدى: ياتغىل بۇ كۈن بۇ مەسجىد دە، سىنىم
بارغىلۇ باغ ئىشىكىگە بامداد دە. سىنىم
تۇتتۇم ئول كۈن بۇ مەسجىد ئىچىرە مەقام،
دىل فەرىشان ياتتىمۇ تا شام. سىنىم
قوندۇم ئاندا كېچەنى ئۆتكەردىم، سىنىم
تەئىس ئولغان باغ ئىشىكىگە باردىم. سىنىم
ئوقۇدۇم شېئىرى ئاشقانە تۇرۇپ، سىنىم
شۈئە ئى ئاھنى فەلەككە ئۇرۇپ. سىنىم
دەردى ئىشىقىغە تاپمادىم ھەمدەم، سىنىم
غەمى ھەجرىگە قايدادۇر مەھرەم. سىنىم
رازىدۇرمەن كويۇڭدا ئۆلمەككە، سىنىم
جىسمىم ئاندا چۈرۈپ تۆكۈلمەككە. سىنىم
ھۈرسەنمۈكى يا پەرزادى، سىنىم
يا مەلەكسەنمۇ، ئادەمىزادى؟ سىنىم
بۇ نە ھۈسنۇ مەلاھەتۇ نې قەد، سىنىم
بۇ نە لەئلىۈ لەتافەتۇ گۈلخەند. سىنىم
غايىب ئولدۇڭ پەرى كەبى كۆزدىن، سىنىم
مەجنۇن ئولدۇمكى بىخەبەر ئۆزدىن. سىنىم
بولسە ئېردى ھەيات ئەگەر مەجنۇن، سىنىم
ئاڭلاغاي ئېردى دەردىدىن مەزمۇن. سىنىم
چىھرە ئى ۋەسل ئۆزرە بولسە ھىجاب، سىنىم
فەتھ قىل، يا مۇفەتتىھۇل - ئەبۇاب. سىنىم
باش كۆتەرمەن ھۇبابى ساغەردىن، سىنىم
تا خەبەر تاپماغۇنچە دىلبەردىن. سىنىم
تۇرۇپ ئېردىمكى بۇ تەلەب بىرلە، سىنىم
يۈز تۈمەن مەنەتۇ تەئەب بىرلە. سىنىم
تاكى ئاچتى ئىشىكىنى خاجە سەرا، سىنىم
باشلادى ئىچكەرىگە باغى ئارا. سىنىم
كۆردۈمۇ باغى مەۋەلىك ئەشجار، سىنىم
ئاندا كۆپ ئاچىلىپ گۈلى بىخار. سىنىم

چۈن سەراسىمە بولدۇمۇ ھەيران، سىنىم
يۈگۈرۈر ئېردىم ھەر تەرەف جويان. سىنىم
ئول ھەمە خەلقۇ زىنەتۇ ئەسباب، سىنىم
يوق ھەم ئول شوخى دىلبەرى ناياب. سىنىم
كۆردۈم ئىللا كەلىمى ئىچىدە، سىنىم
چۈنكى تۇرى رۇتاق كۈنجىدە. سىنىم
ئاچىپ ئانكى باقسام، ئەي ياران، سىنىم
باشى تەندىن جۇدا ئىككى مەھمان. سىنىم
مەئشۇقى بىرلە ئاشقى كۈشتە، سىنىم
ياتادۇر خاكى خۇنغە ئاغۇشتە. سىنىم
كۆرۈپ ئول ھالنى بولۇپ بىھۇش، سىنىم
يىقىلىمەن، قىلىپ فىغانۇ خۇرۇش. سىنىم
كەلدىم ھۈشۈمغە بولدۇمۇ ھەيران، سىنىم
نە قىلۇر نې بىلۇرنە يوق ئىمكان. سىنىم
يۈرۈر ئېردىم چېكىپ فىغان ئىلە ئاھ، سىنىم
ئۇچرادى بىر مۇلازىمى ناگاھ. سىنىم
تانۇدۇم ئول كىمەرسەنى، تۇردۇم، سىنىم
تۇتتۇم ئانى، نىگارنى سوردۇم. سىنىم
دېدىم: ئەي بىۋەفانىڭ ئەييارى، سىنىم
قايدا ئول ساھىرىيۇ مەككارى. سىنىم
دېدى ئول: قىلمە ناسەزا ئاندىن، سىنىم
لايىق ئېرمەسكى شىكۋە جاناندىن. سىنىم
مەشغۇل ئول ھەم خەيالۇ فىكىرىڭغە، سىنىم
تىلى ئانىڭ ھەمىشە زىكىرىڭغە. سىنىم
سوردۇم ئانىڭدىن: قايدادۇر جانان؟ سىنىم
ماڭا ئايغىلىكىم، مۇزدۇڭ ئولغاي جان. سىنىم
دېدى: يۈرگىل ماڭا بولۇپ ھەمراھ، سىنىم
يۈردۈم ئارقاسىدىن چېكىبان ئاھ. سىنىم
يەتتۈك ئول يەرگە ئەرسەئىكى ۋەسئە، سىنىم
بىر ھەدىدە ئانىڭ ھىسارى رەفىئە. سىنىم
ئول ھىسارىغە ئورناتىپدۇر باب، سىنىم
شەئىنۇ شەۋكەتدە قەلئە ئى ناياب. سىنىم
بولدى ئۇشبۇ قەرىنەدىن مەفھۇم، سىنىم
پادشاھنىڭ ئىمارەتى مەئلۇم. سىنىم
قەلئەنىڭ بىر ھەدىدە بىر مەسجىد، سىنىم
رىفئەتى ئول ھىساردىن تەقلىد. سىنىم

يانە كەلتۈردى ئۈچ تۈلۈمدا زەر، مەھەلە
 دېدى ئول نازەنن: جەۋانغە بەر. بەر. بەر.
 قويدى ئالدىمدا ئۈچ تۈلۈم زەرنى، بەر. بەر. بەر.
 تارتتى ئالدىمدا ئارغىماق ئاتنى. بەر. بەر. بەر.
 ئايدى: بۇ زەرنى زادى رەھ قىلغىل، بەر. بەر. بەر.
 ھەرنە بولسە بۇ ئەسفىغە مىنگىل. بەر. بەر. بەر.
 رازى بول، خىزمەتنىڭ ئەمەس زايىم، بەر. بەر. بەر.
 قىلمە ئەسرار كىمىگە شايمۇ. بەر. بەر. بەر.
 چۈن خىرام ئەتتى خۇبلاشىپ جانان، بەر. بەر. بەر.
 خەيرى باد ئەيلەگەي بۇ تەن بىلە جان، بەر. بەر. بەر.
 كۆردۈمۇ كەتكۈدەك ئىلىكىدىن ئىش، بەر. بەر. بەر.
 سانچىبان باغرىم ئۈزرە يۈز مىڭ نىش. بەر. بەر. بەر.
 تۈتتۈم ئول يار دامەنن مەھكەم: سەمىيە. بەر. بەر. بەر.
 بىۋفالىق قىلۇرمۇ سەن ماڭا ھەم؟ بەر. بەر. بەر.
 خوش قىلۇرسەن خىرام ئەيلەپ نازەنن. بەر. بەر. بەر.
 بولغاي ئول جانىم يولۇڭغە نىياز. بەر. بەر. بەر.
 لېكىن ئۇشبۇ شىكەستەنىڭ دادى، بەر. بەر. بەر.
 ئىككى سۆزدۈركى ئەيلە ئىزھارى، بەر. بەر. بەر.
 قايرىلىپ تۇردى ئول نىھالى گۈل، بەر. بەر. بەر.
 غۈنچە يەڭلىغ تەبەسسۇم ئەيلەدى ئول. بەر. بەر. بەر.
 ھەر سۆزۈڭ بولسە ماڭا ئايتغىل ھەم، بەر. بەر. بەر.
 قىلما تەئخىر، تېز بولغىل ھەم. بەر. بەر. بەر.
 مەن دېدىم ئاڭا: خوش كەلامى نازەنن. بەر. بەر. بەر.
 ساڭا ھەق ئەيلەگەيكى ئۈمرى دەراز. بەر. بەر. بەر.
 بولسە خاتىر شەرىفىڭە خاھىش، بەر. بەر. بەر.
 ئەيلە ئەرزىم قەبۇلىغە كۈشىش. بەر. بەر. بەر.
 بۇيراغىلىكىم مېنى ھەلاك ئەتكەي، بەر. بەر. بەر.
 گۈشەئى ئىچرە دەفنى خاك ئەتكەي. بەر. بەر. بەر.
 قەتل ئېتەرسەن مېنى ئېرۇر دىلخاھ، بەر. بەر. بەر.
 بولماغاي ئاندىن ھېچكىم ئاگاھ. بەر. بەر. بەر.
 گەر سۆزۈڭنى ئىشتىمەگەن بولسام، بەر. بەر. بەر.
 بىئەدەبلىكىنى ئەيلەگەن بولسام: بەر. بەر. بەر.
 سەندىن ئولغاي ئەمەلغە ئىسباتى، بەر. بەر. بەر.
 ۋەرنەدۈركىم ماڭا مۇكافاتى. بەر. بەر. بەر.
 گەر مۇكافات ئەيلەسەڭ ماڭا سەن، بەر. بەر. بەر.
 فەرق نېدۈر ئارادە بەس سەنۇ مەن. بەر. بەر. بەر.

جارى باغ ئوتراسىدا نەھرە ئەزىم، بەر. بەر. بەر.
 گوپىيا گۈلىستانى خۇلدى نەئىم. بەر. بەر. بەر.
 باغ ئاراسى ئارىق ياقاسىدا، بەر. بەر. بەر.
 ئەبىرىشىم زىلچە گۈل ئاراسىدا. بەر. بەر. بەر.
 سەير ئېتىپ ھەر تەرەفدە گۈل كۆردۈم، بەر. بەر. بەر.
 كېلىپ ئول فەرش ئۈزرە ئولتۇردۇم. بەر. بەر. بەر.
 تىيرە تۈندە چىقۇرمۇ دەپ ئول ماھ، بەر. بەر. بەر.
 مۇنتەزىر يولغە چېكىپ يۈز ئاھ. بەر. بەر. بەر.
 چىقتى ئول نازەنن جىلۋە ئىلە ناز، بەر. بەر. بەر.
 ھەر خىرامدا يۈز مىڭ ئىشۋەۋۇ ناز. بەر. بەر. بەر.
 كىردى باغ ئىچرە ھۈرى رىزۋانىم، بەر. بەر. بەر.
 بىرى مىڭ بولدى ئىشقى تۇغىيانىم. بەر. بەر. بەر.
 ئىگىندە خىلئەتى كەسىر خىراج، بەر. بەر. بەر.
 باشىدا جەۋھەرى مۇكەممەل تاج. بەر. بەر. بەر.
 قۇستۇرۇپ تاج ئۈستىگە جىيغە، بەر. بەر. بەر.
 گۈشەدە لەئلى پارەدىن سىيغە. بەر. بەر. بەر.
 كەلدى يۈز مىڭ كەرەشمە ناز بىلە، بەر. بەر. بەر.
 ئالدى جانىمنى جىلۋە ساز بىلە. بەر. بەر. بەر.
 يەتتى قاشىمغە، سوردى ھالىمنى، بەر. بەر. بەر.
 بىلدى كۆپ مېنەتۇ مەلالىمنى. بەر. بەر. بەر.
 قىلدى كۆپ لۇتق مېھرىبانلىق ھەم، بەر. بەر. بەر.
 سۆزگە كىردى ئول دىلرەباھىم ھەم. بەر. بەر. بەر.
 دېدى: ئەي دوستى جان، مۇۋافىق يار، بەر. بەر. بەر.
 مېنىڭ ئۈچۈن تولا چېكىپ ئازار. بەر. بەر. بەر.
 مۇددەتتۇر مېنىڭ رىزايىم ئىلە، بەر. بەر. بەر.
 خىزمەتى ئەيلەدىڭكى رايىم ئىلە. بەر. بەر. بەر.
 دەردى زەخمىمغە سەن ئىلاج قىلدىڭ، بەر. بەر. بەر.
 نەقدى ئەمۋال تەمام سەرق قىلدىڭ. بەر. بەر. بەر.
 مېنىڭ ئۈچۈنكى ھەرنە سەرمايە. بەر. بەر. بەر.
 بولدى سەرفۇ تەلاق دەسمايە. بەر. بەر. بەر.
 ئۆتسە مەندىنكى ھەر نەچە تەقىسر، بەر. بەر. بەر.
 بول بىھىلىكىم مەھەل ئەمەس تەئخىر. بەر. بەر. بەر.
 گاھ قىلغىل مېنى دۇئا (بىلە) ياد، بەر. بەر. بەر.
 تاپغاسەن ئىككى ئالەم ئىچرە مۇراد. بەر. بەر. بەر.
 نازەنن بۇيرادى غۇلامىنى، بەر. بەر. بەر.
 يۈتۈلەپ كەلدى تورفېچاقىنى، بەر. بەر. بەر.

گەرچە مەن قىلسام ئاشنالىقنى، ئاشنالىقنى سەن قىلۇرسەنمۇ بىۋەفالىقنى. بۇ ئۇيغۇر ماڭا سەنسىز تىرىكلىك ئولغاي ھەرام، ئىككى ئىشنىڭ ھوسۇلىدۇر ماڭا كام. بىرى: بۇ ئاستانە بابىدا، ئۇيغۇر ئۇيغۇر ساناساڭ بەس غۇلام ھېسابىدا. بىرىكىم زەرب ئىلە ھەلاك ئەتسەڭ، سەن ئۆتەركىم يېرىڭدە دەفن ئەتسەڭ. بولغاي ئول يەر سېنىڭ گۈزەرگاھىڭ، دەفن قىلغىلىكى بولغاي ئول راھىڭ. قويساڭ ئول يەرگە كىم قەدەم ناگاھ، رۇھۇم ئولغاي بۇ مەئىندىن ئاگاھ. مۇتەبەسسەم بولۇپ، دېدى ئول ھۇر: بىھۇدە قىلمە كۆپ ئۆزۈڭگە جەۋر. بىھۇدە ئۆزگە ئەيلەمەك ئازار، ئەقلىدىنكىم بۇ ئىش يىراق، ئەي يار. چۈن يېتەر خاتىرىڭگە ئانچە ۋىسال، تاپماغاي سۈرەت ئول خەيالى مەھال. ئايدىم ئول نازەنن: يانا بىر سۆز، سەن كۆردى كارى غەربىنى بۇ كۆز. بولدى ئول كاركىم غەربى، ئەجىب، قىلدى ئول كارنىكى قايسى ھەرىق؟ فائىلىكىم نېچۈك غەرايىبىنىڭ، بائىسى نە ئىدى ئەجايىبىنىڭ؟ دېدى ئول نازەنن: سەن سورماق، مۇشكىل ئول سۆزنىكىم بەيان قىلماق. ئەيلەمەك سىرنى دىل ئارا مەستۇر، شەئىكىم فانۇس ئىچرە رەۋشەن نۇر. چۈن بۇ سۆزنى دېدىكى، بولدى رەۋان، قالمادى مەندە ھۇش ئىلە دەرمان. خاھلادىم يانە سۆز قىلاي شايمى، بولدى خاجە كەنزەكان مانىم. بولدى غايىب نەزەردىن ئول لەيلى. مېنى ئاندا چىقاردىلار خەيلى. دېدىلەر ھەر چەند ئالغىل ئول دىنار، قىلمادىم مەن قەبۇل ھەم رەھۋار.

نائىلاج ئولدى، بابنى ھەم ئەتتى، تاشلادى مېنى، بىۋەفا كەتتى. ياندىم ئاندىن داغى بولۇپ نەۋمىد، ماڭا بولدى مەقام ئول مەسجىد. ياتتىم ئول گۈشەئىدە كۆز گىرىيان، فۇرقەتىدىن بولۇپ باغىر بىرىيان. قىلمادىم ئۆزنى كېمىگە ئىزھار، كۈندۈزى زارۇ كېچەسى بىدار. ئۇشبۇ مەزمۇن ئولۇپ تىلىمغە مەقال، ئايدىم ئول ۋەسفى ھالۇ شەرھى مەلال: ئەي فەلەك، جانىمە جەفا قىلدىڭ، مەھرەبان ياردىن جۇدا قىلدىڭ. ئەي سىپەر، ئايرىدىڭ قۇياشمىدىن، ماھ رۇخسارۇ باغرى تاشمىدىن. ساڭا بىدادۇ بىۋەفالىق ئىش، چۈن ئەزەل قىسمەتتەكى بەخشىش. يوق سېنىڭ زاتىڭا ۋەفاۋۇ كەرەم، بەلكى مۈلكى فەنا ئىچىدە ئەدەم. نى قۇياشىڭغە مەھر ئوتىدىن نۇر، نې ۋەفادىن قىلۇر ھىلالى زۇھۇر. گەرچە ھۇسنۇڭدا كەۋكەب ئەفشانىلىغ، لېكىن ئول جەمئىغە فەرشانىلىغ. شامۇ سۇبھىڭدە يوق سەفا ھەرگىز، ماھۇ مەھرىڭدە يوق ۋەفا ھەرگىز. گەردۈن ئېرمەسكى، جىسمى ئۇرىانمى، ئەنجۇم ئېرمەسكى، داغى ھىجرانمى. ئاقىبەت ئەيلەدىڭ مېنى ھەيران، بىنەۋاۋۇ غەربۇ سەرگەردان. ئەي پەرىزادى بىۋەفايى ئەزەل، ساڭا ھېچ يوقتۇر ۋەفاغە مەھەل. تا دىلىم ئىشقى گەۋھەرىيغە سەدەق، بولدى ئاخىر بەلا ئوقىغە ھەدەق. تارتماغان بولسام ئىشتىياقنى، سالماغاي ئېردىڭ بۇ فىراقنى. مېنى قىلدىڭ كويۇڭدا بىچارە، ئەيلەدىڭ ھەجرىڭ ئىلە ئەۋۋارە.

ئول غەربىنىڭ قاشىغە بارغىل تېز، كەڭ
 ئۆلسە گەر قىل كەفەن ئاڭا تەجەز. سە
 ھېچكىم تاپماغاي خەبەر كېچەدە،
 كەلتۈرۈپ دەفن قىلدى باغ ئىچىدە.
 باغچە ئىچىرە فەلانى سەرۋى تۇبى،
 بولغاي ئانىڭكى خاس يەرلىك ئۆيى.
 قىلغۇم ئانىڭ ۋەسىيەتىگە ئەمەل،
 گاھ تاپسام زىيارەتتە مەھەل.
 تاكى بولسا ھەيات مەسجىدە،
 سەن بارىپ كەلتۈر ئانى تېز ئاندى.
 رەنجىگە بىز مۇئالەجە قىلساق،
 مەنەتتىن مۇخارەجە قىلساق.
 شايدە ئانچە دەۋا پەزىر ئولغاي،
 سەھتى كامىل چۈ دەستىگىر ئولغاي.
 كەلمىش ئول خاجەكىم تۇتۇپ فەرمان،
 مېنى ئالىپ ھەرەمگە بولدى رەۋان.
 كېچە باغى ھەرەمگە كەلتۈردى،
 تەنى مەھزۇننى جانغە يەتكۈردى.
 كېلىپ ئولتۇرمىش قاشىمە ئول يار،
 مەرھەمەت بۈيلە كۆرسەتىپ دىلدار.
 كەلتۈرۈبان تەبىبى ھازىق ھەم،
 ئەمر ئېتىپ ئەرزى ئىختىسامىن ھەم.
 كۆردى ئول ھاكىمى ھەزاقەت ئىلە،
 باقتى ئىيسا كەبى رىفاقەت ئىلە.
 رەفئى تەن زەئىغە قىلۇرغە ئىلاج،
 بەردى تەرتىب ئىلمى ھىكمەتتە رەۋاج.
 باقمىش ئۈچ كۈن مېنى بۇ تەرتىب ئىلە،
 تامىزىپ ھەلقۇمە بۇ شەرىبەت بىلە.
 شەرىبەت تەنگە قۇتى قىلدى جۇش،
 بەلكى تۆرتۈنچى كۈن تاپىمەن ھۇش.
 كۆز ئاچىپ باقسام ئول گۈل ئەندامى،
 بالىنىم ئۈزرە ئالمىش ئارامى.
 ئاقىزىپ گۈل جەمالى ئۈزرە ياش،
 زەررەلەركىم ساچار نېچۈككى قۇياش.
 شەققەت ئىلە ئىچۈردى ھەر سائەت،
 ئاغزىمە ئۆز قولى بىلە شەرىبەت.

يا رەب، ئۇشبۇ شىكەستە ھەيرانغە،
 رەھم قىل غۇربەت ئىچىرە قالغانغە.
 نەچچە ئەبىياتى غەم ئەدا قىلدىم،
 دەم بەدەم ئاھ ئىلە نەۋا قىلدىم.
 ئۆتتى تا ئالتە ئايغە بۇ مەنۋال،
 تاپتى مەھجۇرلۇق ھەزىن ئەھۋال.
 تاكى ئۈچتى نەزەردىن ئول دىلدار،
 بولدۇم ئاخىر فىراقىدىن بىمار.
 بولۇپ ئانداغ زەئىف مەن مەئىيۇس،
 كىم مېنى كۆرسە، يەر ئىدى ئەفسۇس.
 دەر ئىدى: بۇ زەئىفى مەھزۇن دىل،
 بۇ كېسەلدىن ساقايمىغى مۇشكىل.
 سۈبھۇ شام بەلكى نالە تارتىپ ئاھ،
 كۈندىنۈ كۈنگە ھالىم ئولدى تەباھ.
 تاكى ئۈچ كۈن بولۇپمەنۈ بىخۇد،
 ئەقلىدىن ھۇش ئەيلەگەچ پەدرۇد.
 كەلمىش ئول مەسجىدىگە جەمئىيەت،
 چېكەر ئېردى دەرىخ ئىلە ھەسرەت.
 دەر ئىدىلەر: ئاتاسى يوقمۇ ئىككىن،
 مەھربانراق ئاناسى يوقمۇ ئىككىن؟
 يا مۇسافىر، يەتمە، غەربىدۇرمۇ،
 ناتەۋانلىقىدا سارغارىپدۇرمۇ؟
 كۆپ ھۇجۇم ئەيلەر ئېردى قاشىمدا،
 ئولتۇرۇپ يىغلار ئېردى باشىمدا.
 بىر كۈنى ئول كېچەدە راھى نەماي،
 مەسجىد ئىشىكىگە كەلدى خاجە سەراي.
 كۆردى بۇ جەمئىيەتنى قاشىمدا،
 ئول ھەم ئولتۇردى فەسلى باشىمدا.
 چۈن بەسرەت كۆزىنى سالدى ئول،
 تانۇدىكىم مېنى بۇ ھال ئىلە ئول.
 كۆپ تەئەسسۇف چېكىپ، بولۇپ ناچار،
 بارمىش ئول دەم ھەرەمگە يىغلاپ زار.
 ئەرز قىلمىشكى شاھى خۇبانغە،
 ئاشىقى ھالىن ئايتىمىش جانانغە.
 ماڭا ئەيلەپ تەرەھھۇم ئول جانان،
 قىلمىش ئول خاجەغە يەنە فەرمان.

مەن ھەم ئەمدى رىزايىڭ ئىستەرمەن،
 ھەرنەكىم مۇددەئايىڭ ئىستەرمەن. پەي
 بىلگىل، ئاگاھ بول ۋە دانا بول،
 ئاڭا مەزمۇنۇ نۇكتە گويا بول. پەي
 مېنى بىل پادىشاھى شام قىزى،
 نامى مەزكۇر شەھى نىزام قىزى. پەي
 باغرى پەيۋەندى، كۆڭلى خۇرسەندى،
 مەندىن ئۆزگە يوق ئېردى فەرزەندى. پەي
 مەھربانلىق قىلىپ ئاتام بىسىار،
 يۈزۈمە سۈرتەر ئېردىكى رۇخسار. پەي
 تا ماڭاكىم بولۇپدۇرۇر ئادەت،
 ئەيلەر ئېردىم نىشات ئىلە ئىشرەت. پەي
 ئۆتكەرىپ لەھۋى بىرلە ئۆمرى مۇدام،
 نۇش ئېتىپ ئەيش بىرلە بادەئى جام. پەي
 كەلدى ناگاھ ھۈرۈمەت ئەييامى،
 مىسلى زۇلھەججە، قەئدە ئىسلامىي. پەي
 قىلدىم ئول كۈنلەردە تەركى شەراب،
 چۈنكى خۇمارىدىن بولۇپ بىتاب. پەي
 دەردۇ رەنجىم زىياد ئولۇپ ھەربار،
 چەكتىم ئانچە خۇمارىدىن ئازار. پەي
 بار ئىدى ماڭا بىر ئاتاغەئى نام،
 نۇشى كۆكنار ئەيلەر ئېردى مۇدام. پەي
 ئول كۆرۈپ ھالەتمىنى دىگەر گۈن،
 فەھم ئەيلەپ خۇمارىدىن مەزمۇن. پەي
 ئەرز قىلدىكى: جۈرئەئى كۆكنار،
 قىلغاي ئاندىن مەلىكە دەفئى خۇمار. پەي
 ئانىڭ ئەرزى بولۇپ ماڭا مەئقۇل،
 تۈتتۈم ئول فەھملىغ سۆزىنى قەبۇل. پەي
 كەتتى كۆكنار ئۈچۈن، بولۇپ ئاگاھ،
 كەلدى داغى بىرەۋ ئاڭا ھەمراھ. پەي
 كەچلىكىم سەكىز - توقۇز ياشى،
 بۇلئەجەب شەكلى بۈيلە گۈل باشى. پەي
 ۋەھ، قەبا ژەندەۋۇ كۇلاھى نەمەد،
 قاشمە كىردى ئول شەمايلى بەد. پەي
 كۆرگەچ ئانى، بولۇپ دىلىم بىتاب،
 ئەيلەدىم بارەئى خاجەغە ئىتاب. پەي

ئاڭلاڭىز بۇ مەسەلىنى، دەرۋىشلەر،
 دەشتى ھىجران كەشىدە دىلرىشلەر. پەي
 دەردى مەئشۇق دەۋايى ئاشىق بىل،
 نۇشى فەرھادۇ نىشى شىرىن دىل،
 ئاچتىم ئول سەرۋ يۈزىگە دىدەمنى،
 يارۇتۇپ دىدەئى رەمىدەمنى. پەي
 نەرگىسى ئۈزرە سۈرمە زاھىردۇر،
 سۈرمەئى مەھكەلۇل - جەۋاھىردۇر. پەي
 بىمەھابا چىقىپ جىگەردىن خۇن،
 كۆزلەر ئاقىزدى يۈزۈمە جەيھۇن. پەي
 بەئدى ئۆتمىش يىگىرمە كۈن بۇ ھال،
 كەلدىم ئۆز ھالىمە شىكەستە مەجال. پەي
 تا بۇ مۇددەتتە كېچەۋۇ كۈندۈز،
 قىلدى غەمخارلىغ ماڭا دىلسوز. پەي
 تۇرغە خۇشبۇيى ئەنبەر ئاسالىغ،
 ئەينى دىلجويى ئىشرەت ئەفزالىغ. پەي
 بىر كېچە ئايدى: ئول شەكەر گۇفتار،
 مەتلەبىڭ نېدۇرۇر، دېگىل، ئەي يار. پەي
 دېدىم: ئەي مېھرى، زەررەڭ ئولغايمەن،
 ھەرنە قىلساڭكى بەندەڭ ئولغايمەن. پەي
 ماڭا مەقسەد تا بار ئىمكانىم،
 قەدەمىڭغە نىسار ئېتەي جانىم. پەي
 خاكى پايىڭنى تۇتيا قىلسام،
 بەسكى ئالدىڭدا جان فىدا قىلسام. پەي
 ئول كۈنى يەتتىم خىزمەتلىك شەرەفى،
 گەۋھەرىڭغە دىلىم بولۇپ سەدەفى. پەي
 تا كۈنغە بولۇپمەنۇ مەھرۇم،
 بۇلئەجەب ۋاقىئات ئولۇپ مەئلۇم. پەي
 ھەرنە كۆردۈم، ئىشتىمۇ مەن ھەم،
 قىلغىل ئانى بەيان ماڭا سەن ھەم. پەي
 چۈن بۇ سۆزنى ئىشتىتى ئول رەئنا،
 چەكتى جان جىگەردىن ئوتلۇغ ئاھ. پەي
 ئايدى: ھەققىڭ ماڭا ئېرۇر بىسىار،
 مېنىڭ ئۈچۈن تولا چېكىپ ئازار. پەي
 سەرق قىلدىڭ مېنىڭ ئۈچۈن مالىڭ،
 ئىشقى ھەجرىمدە نې كېچىپ ھالىڭ؟ پەي

ھەر كۈنى كەلمەكچى تاپتى قەرار، ھەر كەلتۈرۈپ ئول قەرارىدا كۆكنار. ۋەقتىكىم ئوتتى ھۈرۈمەت ئەيىمى ئەھلى مەيخانىنىڭ تولۇپ جامى. يانە قىلدىم شۇرۇنى نۇشى شەراب، مەي ئوتىدىن سالىمىكى بەزمىگە تاب نەچچە ۋەقت نۇش ئېتىپ مەيى گۈلغام، يانە كەلدى زۇلھەججەنى ئەيىم. كەلتۈرۈپ يانە كەچىل ھەم كۆكنار، ئالدى كوزىغە توشقارپ دىنار. ئەيلەدىم ئانچە لۇتق بىرلە كەرەم، بەردىم ھەم زەررىن سىمىن ئىلە دەرەم. ئالتە ئاي تاكى ئوتتى ئۇشبۇ زەمىر، بولمادىكىم لىباسىغە تەغىير. ئالدى ئىنئام كۆپ ھەرامزادە، كەتمەدى ئەڭلەدىن كۇلاھ، جەندە. بىر كۈن ئايدىمكى: ئەي قەبائى دون، نېگە ئولماس لىباسىڭ دىگەر گۈن؟ ئەيلەپ ئېردىم ساڭا كەرەم بىسىار، بەس، نە قىلدىڭ ئوشۇل دەرەم - دىنار؟ كەچىل ئايدىكى: ھەر نە قىلدىڭ ئەتا، بەردىم ئۇستادىمە، نە مەندە خەتا؟ مەن فەقىرى كەمىنە تىغلى يەتم، بەلكى كۆكنارخانە ئىچرە نەدىم. مېنى ئالمىش ئىجارە ئىشىغە بىرەۋ، مەن ھەم ئول قەيدى خىزمەتدە گەرەۋ. ماڭا بەرمىشىكى يىلدا مىڭ دىنار، كەچمىش ئەۋقات ئول سەبەدىن يار. يېمەك - ئىچمەكنى بەرمىش ھەم ئاندىن، ھەرنە تاپسام، ئالۇر ئانى مەندىن. بولمىش ئول مەرد ئەسرۇ دىناردار، بئىس بلىگىل ئول مەردى ئاقساقال ئىدى، كىم جەۋاھىر فۇرۇش خىسال ئىدى. ئول كۈنىكىم ئىبەردى سەندىن زەر، زەربەفتۇ تەبەق ئارا ئەھمەر.

خاجە ئەيلەپ تەبەسسۇم ئول ھالەت، ئايدى: بولغاي مەلىكە باھۇرمەت. قىلماق ئەلگە نەزەر ھەقارەتدىن نىك ئەمەس، خەلق ئېرۈركى قۇدرەتدىن. ھەممەنى بەندەنىڭ شەھەنشاهى، كى بارۇر يەر ئانىڭكى دەرگاھى. خاجە تۇتتى قەدەھدە كۆكنارنى، سىقارپمەنكى تەشەنە لەب بارىن. لەھزەنى ئوتتى كەيىق ئېتىپ كۆكنار، قىزارىپ چىەرە، بولدى دەفئى خۇمار. سۇھبەت ئولدىم، كېتىپ سۇدائى مەلال، تاپتىم ئول كەيىق ئىلە بۇ ياڭلىغ ھال. ئەز قەزا تاشقارى ئىمارەت ئارا، كەنزەكلەر ئارا چىقىپ غەۋغا. ھەممە ھەزلۇ مۇتايىبە ئىشىدا، ئورلاشىپ بارچەنى كەچىل باشىدا. خەندەۋۇ كۈلكۈدىن بولۇپ بىداد، كەچىل ئەيلەر فىغان ئىلە فەرياد. ئايدىم: ئول ماجەرا نە غەۋغادۇر، كەنزەكلەر ئارا نە سەۋدادۇر؟ خاجە ئايدىكى: ئول كەچىل كۆكنار، كەنزەكلەر بىلە مۇتايىبە زار. كۆكنارخانەدە كېچە - كۈندۈز قىلاشىپ خەلق بىلە مۇتايىبە سۆز. چىرلادى خاجە ئانى، قىلدى سوئال: بۇ نە ۋاقىت ئېرۈر، نە قىلۇ قال؟ كەچىل ئول خاجە سارى سۈردى گام. سۇخەنى تەلخ ئىلە قىلىپ دۇشنام. ھاسىل ئول كەچىل ئۈزرە مەسخەرە باز، سۆز بىلە كۆڭلۈم ئالدى ئول ناساز. سۆز بىلە ھەممەنى قىلىپ خەندان، فۇرسەتتىكىم تۇرۇپمەنۇ ھەيران. ئەمىر قىلدىمكى كوزەنى كۆكنار، توشقارپ بەرسۈن كوزەغە دىنار. ئانچە ئانچە ئاڭا ئايدىمكى: كۈندە كەلگەيسەن، ماڭا كۆكنارى سەن كەتۈرگەيسەن.

يانە سوردۇم مەن كەچىلى مەئمۇردىن:
 خەبەرنىڭ بارمۇ كۆكنار ئالۇردىن؟
 كەچىل ئايدىكى: ئارى، بىلگەيمەن،
 ھەرنە ئەمىر ئەيلەسەڭكى قىلغايىمەن.
 ئاڭا ئەمىر ئەيلەدىمكى بىر ئىش قىل،
 بارچە ئەسبابىنى مۇھەببەت قىل.
 مۇندا بىر ئوي ئۆزۈڭگە تۇتغايىمەن،
 ئاندا كۆكنار ئىشىنى قىلغايىمەن.
 تۇتتى ئەمىرنى ئول بىلىپ دەرھال،
 قىلدى ئەسبابىنى جابەرجا ئەلھال.
 نەچچە دەستە لىباسى فاخر ئاڭا،
 ئىلتىفات ئەيلەدىمكى ئاخىر ئاڭا.
 ئولكى بار ئوردا ئىچىرە خىزمەتكار،
 كەچىل ئولدى ئۇلار ئۈزە سەردار.
 تاپىپ ھەر كۈن تەرەققىي ئەھۋالى،
 بولدى ئەفزۇن جەمالى ئەشكالى.
 چۈنكى شوخۇ نەدىمى تىغلى زەرىق،
 ئەيلەدىم ئانى سۇھبەتىمگە ھەرىق.
 سۇھبەتىدىن ھەرىقغە خەتتى تەمام،
 سۆزىدىن ئىش ئەلگە زەۋقى كەلام.
 بارە - بارە كۆڭۈلگە ئىشقى ھاسىل،
 بولمىش ئول سۇھبەتتىم ئارا داخىل.
 كۆرمەكمە زەۋقى كۆزدە قىلدى جا،
 دىلىنى سۇلتانى ئىشقى ئېتىپ مەئۋا.
 بىر دەمى كۆرمەسەم جەمالىنى،
 تاپماسام نىئەتتى ۋىسالىنى؛
 تۈشكەي ئول دەم دىلىمگە لەرزەۋۇ تاب،
 چىرە سارىغ بولۇپ، كۆزۈم بىخاب.
 كۆرمەكمە تىغى رەڭ ئۆچۈرمەكەدىن،
 كۆيدۈرۈر دىلىنى تاب سۈرمەكەدىن.
 تۈشسە ھەر كىمگە ئىشقىدىن پارە،
 بولغاي ھەر يەردە زارۇ بىچارە.
 كەچتى ئۈچ يىل بۇ ھالىغە مۇددەت،
 كېچە - كۈندۈز ئاننىڭ بىلە سۇھبەت.
 بىر كۈنى ماڭا ئايدى ھەمدەملەر،
 مەسلەھەت بىلە دايا مەھرەملەر:

غەير مەردۇم قويار ھەرەمگە گام،
 بولغاي ئاندىنكى بائىسى بەدنام.
 ئاڭلاغاچ مەن نۇكتەدىن مەزمۇن،
 تۇشتى فىكرەتغە بۇ دىلى مەھزۇن.
 خىزمەتتىكىم ئانى قىلاي راجىئە،
 يوقكى خىزمەت يولىغە ھېچ مانئە.
 ئاڭلاتىپ مەن ئاتامغە ئانى بەلىغ،
 مەنسەبى بەردىلەر كىرەر ئاغالغ.
 پادىشاھغە بولۇپكى ئول مەھبۇب،
 مۇئەممىدىلەر سۈلۈكىدا مەرغۇب،
 ئۈچ تۈمەن تەڭگە ئەيلەدىم ئىخراج،
 تاپتى مالۇ مەتاۋ بىرلە رەۋاج.
 دۇكانى ئالىي تەۋق ئېتىپ بەرپا،
 نە كۆرۈپ كۆز، ئانى قىلىپ بەرجا.
 ئول مېنىكىم ھىمايەت ئەيلەر ئىدى،
 كۆپ ئەل ئانى رىئايەت ئەيلەر ئىدى.
 بارچە ئەسبابى كارخانى بەجام،
 ئىبەرىپمەن ئاڭا كەنزۇ غۇلام.
 ئالدىمۇ بىر ئىمارەتنى ئالىي،
 بۇيرۇدۇم نەقبەتنى قازىپ خالىي.
 نەقبەكىم ھەۋلىدىن ھەرەمگە يول،
 كېچە خالىي ھەرەمگە كەلگەي ئول.
 كۆچۈرۈپ ئانى ئاندا كەلتۈردۈك،
 لازىمەتلىك نېمەرسەنى بەردۈك.
 ئاننىڭ ئىشقىدا مۇبتەلا بولدۇم،
 ئەزىز ئېرىدىم، بۇ دەمدە خار بولدۇم.
 خاجەۋۇ دايا دۇختەرى بىلە يار،
 بولدىلار چۈن بۇ ئىشدا ھەمئەسرار.
 تاپماغايىلار ۋۇقۇق خادىملار،
 ئالماغايىلار خەبەر مۇلازىملار.
 كېچەلەردە كېلۈر ئىدى خىلۋەت،
 كېچە - كۈندۈز قىلۇر ئىدۈك ئىشرەت.
 سۈبھى كازىبغە سۇھبەتنى خالىي،
 ئەيلەدۈك ئەينى ئىشرەتنى ئالىي.
 بىر كۈنى كۆردۈم ئانى مەن دىلگىر،
 بائىسىن سوردۇم ئېرسە ئايدى دەلىر:

كۆردۈمۇ شەھەر كەينىدە باغى،
 داغلار قويمىش ئاندا يافراغى.
 باغىكىم گويىيا بېھىشت نەما،
 تۇرغە خوش تەرھۇ خوش ھەۋاۋۇ سەفا.
 بەيئە تاپمىش ئىمارەتى مەئمۇر،
 ئۈچ تۈمەنگە بەھا تاپىپ مەزكۇر.
 بەلكى بىر مىڭ تۈمەنگە ئەرزاندۇر،
 شەۋقىدىن كۆڭلۈم ئىچرە لەرزاندۇر.
 لېك ئەمەس ئېردى مەندە زەر ھازىر،
 ساڭا قىلدىم بۇ ئەرزنى زاھىر.
 دەرمەھەل مۇددە ئاسنى بىلدىم،
 ئول رىزاسىدا جۈستۇجو قىلدىم.
 ئۈچ تۈمەن تەڭگەنى بېرىپ بۇ ھال،
 چىھرەسى ئاچىلىپ ئانىڭ ئەلھال.
 ئول ئىمارەتنى بارىپ ئالدى ئول،
 سەن بارىپ كۆرگەن ئول ئىمارەت شول.
 بىر كېچە سەيرى باغنى ئەيلەپ جەزم،
 قىلدىم ئول باغ سارىغە مەن ئەزم.
 باغىكىم كۆردۈم ئانى رۇھ ئەفزا،
 مىسلى جەننەت ئانىڭ نەماۋۇ ھەۋا.
 نەچچە كۈن بىرگە بۇ ھاۋالىغ ئىدى،
 ئىشتىياق ئىلە دىلرەبالغ ئىدى.
 داغى بىر كۈن يەنە بولۇپ بىھال،
 زاھىر ئول چىھرەسىدە دەردۇ مەلال.
 سوردۇم ئول بائىسىنى، قىلدى بەيان،
 دەدى: بىر كەنزەكدۇر خوش ئەلھان.
 ماھ رۇخ، زۇھرە جۈببە - جەڭگى نەۋاز،
 خوش سۇخەن، خوش مەقامۇ، خوش ئاۋاز.
 بەھرەۋەر ئىلمى مۇسقىيدا كەمال،
 ساتغامىش ئول كەنزىنى فىلھال.
 لايىق ئۇشبۇ ھەرىمى خىلۋەتتە،
 دەرخور ئولكىم بەلىكە خىزمەتتە.
 گەرچە بولسە مەلىكەدىن فەرمان،
 قىلسام ئانى مۇلازىمەتتە رەۋان.
 بىلدىمۇ خاھىش ئەيلەگەي ئانى،
 كۆڭلى ئىچرە بۇ شەۋقى تۇغىيانى.

بەردىم ئول بەيئىلىغ بەھاسىنى،
 ئىستەپ ئانچە ئانىڭ رىزاسىنى.
 ئۆيگە كەلتۈردىلەر كەنزەكنى،
 كۆردۈم ئول ھەيئەتى دىدەكنى.
 ھەر ھەسسىيەتدەكىم ئېرۇر قابىل،
 ئەھلى دىللارنى ئەيلەگەي بىدىل.
 خىلئەتى بەخشىش ئەيلەدىم ئول دەم،
 فەيزە تاپتىمكى سۈھبەتىدىن ھەم.
 بۇيرۇدۇم ئول كەنزى خوش رەفتار،
 بولغاي ئانىڭ قاشىدا خىزمەتكار.
 ئۆتتى بىر نەچچە كۈنۈ كەلمەدىلەر،
 دايەكىم ئانىڭ ئۈچۈن باردىلەر.
 ئانغا دەپدۇر: بولۇپمەنۇ ساقسىز،
 ئانغادىم ئۇشبۇ سۆز، بولۇپ جانسىز.
 كۆرمەكىگە قىلىپمەن ئول دەم جەزم،
 ۋەقتىكىم يەتتىم ئاندا ئەيلەپ ئەزم.
 كۆردۈمۇ ئولتۇرۇر قاشىدا كەنزەكنى،
 باشى ئاستى قويۇپ كەنزەك تىز،
 بەھرەۋەر گۈلشەنى جەمالىدىن،
 كام ئالىپ لەبلەرى زۇلالىدىن.
 بولدى چۈن بۇ قەرىنەدىن مەفھۇم،
 ئول ئىكەۋنىڭ مۇھەببەتى مەئلۇم.
 چۈن مېنى كۆردىلەر، بولۇپ تەرىقاي،
 ھەربىرى گۈشەئىدە تۈتتى جاي.
 بەرمەدىم مەن ئۇلارغا ھېچ ئازار،
 بەلكى لۇتقى نەۋاز ئېتىپ ئىزھار.
 چۈن ئۇلار ئىچرە بىر - بىرىگە ئىتاب،
 رەشك ئوتى بىلە باغرىم ئولدى كەباب.
 ھاسىلى ئول ئىكەۋنىڭ ئەھۋالى،
 قالمادىكىم ئەۋۋەلقىدەك ھالى.
 دامەننىن يىغدى ئىختىلاستىدىن،
 رىشتەئى ئۈزدى ئىرتىباتىدىن.
 قوپتۇم، ئۆز ھالىغە قويۇپ ياندىم،
 دەردۇ غەم بىرلە ئۆيۈمە ياندىم.
 خاتىرىمىدىن فەراغەت ئولدى يىراق،
 كېچە - كۈندۈز چېكىپ سەزايى فىراق.

بەئد ئوتتى نەچچە كېچە - كۈندۈز، مەن بىر
 كەلمەدى ئول جەۋانى مەھر ئەفرۇز. بىر
 بىر كۈنىكىم بولۇپ دىلىم بىتاب، مەن
 ھەجرى بىلە قراقىدىن بىخاب. مەن
 چىرلاغالى كىشى ئىبەردىم ئاڭغا، مەن
 ئۆيدە يوق دەپ خەبەر كەتۈردى ماڭا. مەن
 ئاتەشى رەشك سىنە داغىمدىن، مەن
 شۇئەلەر ئۆرلەتتەپ دىماغىمدىن. مەن
 ئۇيقۇغە سالدىمۇ ئۆزۈمنى ھەم، مەن
 كەتتى ئۇيقۇغە داپە، خاسى ھەرم. مەن
 قوپتۇم ئاھىستە، قويدۇم ئول يان گام،
 باردىم ئانىڭ ئۆيىگە بىئارام. مەن
 كۆردۈمۇ بىر كەنزەك ياتىپدۇر، مەن
 ئۇيقۇ سارى ئاياغ ئۇزارتىپدۇر، مەن
 ئويغانىپ سوردۇم ئول كەنزەككىدىن: مەن
 قايدادۇر، قىل خەبەركى خوجاڭدىن بىتاب،
 بۇ كېچە باغ سارى قىلدى خىرام، مەن
 باردى سەيلىگە مەھبۇب ئىلە تەمام. مەن
 خاتىرى خۇشى دىل ئىلە سۆھبەت، مەن
 مۇغتەنەم تۇتماق ئەيش ئىلە ئىشرەت. مەن
 چۈن ئىشتىتىم بۇ سۆز كەنزەككىدىن، مەن
 چىقتى ئاھىم فەلەككە بۇ جاندىن بىتاب،
 ئىشقى تۇغىيانىم قىلدى بىتابتە، مەن
 قىلدىم ئول باغقە بارغالى جۇرئەت. مەن
 قۇۋۋەتى كەتتى قول - ئاياغىمدىن، مەن
 تىرە بولدى جەھان قاراغىمدىن بىتاب،
 ئاندىن ئول باغقە باردىمۇ شول دەم، مەن
 باغ ئىشكىن ئېتىپدۇرۇر مەھكەم. مەن
 ئائىلانچ باغ تامغە يارماشتىم، مەن
 تامداكى شۇخەلەرغە قارماشتىم. مەن
 مۇشەققەت بىلە تۈشۈپ باغقە، مەن
 شۇكرى قىلدىم خۇدايى بەرھەققە. مەن
 يۈردۈمۇ سەير قىلدىمۇ باغنى، مەن
 يار ئىلە چارىدە كۆردۈم ئانى. مەن
 ئايغە ئون تۆرت ئىدى بۇ كۈنلەردە، مەن
 رەۋشەن ئەيلەپ قەمەر جەمالىدە. مەن

بۇ كېچە بولمىش ئول ئىكەۋ بىر تەن، مەن
 ئىككىسىگە مەقام بولۇپ گۈلشەن. مەن
 بوينىغە قوللارنى سالىپدۇر، مەن
 بۇسە ئەيلەپ، كەنارە ئالىپدۇر. مەن
 كۆردۈم ئول ۋاقىئەنى ئۇشبۇ زەمان، مەن
 ھېچ ئۈزۈلمە قالمادى دەرمان. مەن
 تۇرغە ھەيرەت مەقامدا تۇردۇم، مەن
 سىيرىلىپ، گۈل تۈبىدە ئولتۇردۇم. مەن
 قالدى رەفتارىدىن بۇ ئىككى قەدەم، مەن
 بەلكى گۇفتارىدىن زەبانىم ھەم. مەن
 فارىخ ئولدى ئۇلار مۇئانەقەدىن، مەن
 قوپتى ئول دىلبەرى قۇچاغىدىن. مەن
 قوپتىلار دىلبەرى بىلە دىلجۇ، مەن
 ئولتۇرۇپ بىر - بىرىسىگە ئۇترۇ. مەن
 قوللارغە ئالىپ سۇراھى جام، مەن
 تۇتۇشۇپ بادە، قىلدىلار ئاشام. مەن
 ماڭا ئېردى كەنزە يۈزى ناگاھ، مەن
 ئۈيلە بىئىختىيار چەكتىم ئاھ. مەن
 ئەي فەلەك، مېنى مۇنچە خار ئەتتىڭ، مەن
 ئانىڭ ئىشقىدا خارۇ زار ئەتتىڭ. مەن
 ۋايكىم، كىمىسەنىڭ چەراغىدۇر، مەن
 مەجلىسى غەيرىنىڭ فەراغىدۇر. مەن
 ۋەقتىكىم بەختى مەھ قارا بولدى، مەن
 ئاشىقىكى بىرەۋگە زار ئولدى. مەن
 ۋەقتى ئولكىم مېنى تانۇدى كەنزە، مەن
 تاشلادى جامنى قولدىن تېز، مەن
 ئىلكىنى سىلكىپ ئول جەۋانغە ھەمان، مەن
 ئەيلەپ ئانچە ئىتابى ناز ئەيان. مەن
 ئايدىكىم: بار ئېرۇر ساڭا شەۋھەر، مەن
 چىەرەنى تۇرتىبانكىم ساچتى زەھەر، مەن
 دېدى: كارى ئەبەس ئېرۇر، ئەي يار، مەن
 ماڭا ھەم ئۆزۈڭگە قىلىپ ئازار. مەن
 چۈن مېنى كۆردى ئول نەدىمى سۈپەر، مەن
 بولدى قەھرى ئىتاب ئىلە مۇزتەر. مەن
 دېدىكىم: ئەي مەلىكە، نې كارىڭ، مەن
 بولغاي ئەمما خۇدا مەدەدكارىڭ. مەن

قەتل قىلدىم ھەر ئىككى بەد خۇنى ناھەق
چەشمى جادۇ، بۇرىدە كىيسۇنى. ئەسلىم
ئانى ئول پايەدىن بۇ ئەللاغە ئەللاغە
يەتكۈرۈپمەن مەقامى بالاغە. ئەسلىم
مۇنى قىلدى ماڭا، ئىشىتىشنىڭ سەن،
مەن ھەم ئەتتىم ئۇلارغە، كۆردۈلگەن سەن.
سۈردۈم ئانچە ئەسلىم ئەسلىم،
كۆرسەتتىم، بارىن ئەيلەدىڭ ناياب.
قايدىن ئىلىتىپ ئىدىڭ يارىم كۈندە،
يوق قىلىپسەن بارىن يارىم تۈندە.
دېدى: بارچە ئاتامنىڭ سەركارى،
ئاندىن ئېردى مۇيەسسەر ئول بارى.
دېدىم: ئۆز ئۆيۈڭ نېچۈك باردىڭ،
ئاتا - ئاناڭغە نېچۈك ئۆزرە دېدىڭ.
ئايىدى: چۈن شاھلارغە قائىدەدۇر،
مەملەكەت ھالىدىن مۇشاھىدەدۇر.
ئالتە ئاي مەسنەدى ھۈكۈمەتتە،
ئالتە ئاي سايرى ئەزىمەتتە.
يوق ئىدى شەھرى شام ئىچرە پەدەر،
دەۋرى ئەندىش ئېردى ھەم مادەر.
قىلماي ئاۋازە مادەرى يانە،
جۈستۈجۈ ئەيلەر ئېردى خۇفيايە.
كەتتىڭ رۇخسەتتە بىلە ئول كۈن،
ئول يىگىتنىڭ ئۆيىگە تەكلىپ ئۈچۈن.
باشمە سەتر ئەيلەدىم چادىر،
ياشۇرۇن باردىم ئۆيۈمە زاھىرىيە.
مېنى كۆرگەچ ئانام بولۇپ خۇشەال،
سوردى چۈن كەيفىياتىدىن ئەھۋال.
دېدىم ئولكىم خۇدايى ھەق زاتى،
زاتىدا يوق غەلەتتىن ئىسباتى.
بولمادىم غەيب ئىختىيار بىلە،
مەگەر ئول ھۈكۈمى كىردىگار بىلە.
گەرچە مەن غايىب ئولدۇمۇ مەھبۇس،
قىلمادىم، شۈكرى، رەخنە ئى نامۇس.
پۈتمەيىن سۆزگە، تۈتمايىن باراۋەر،
قىلمادى ھېچ قەبۇل ئانى مادەر.

سەن ماڭا تېۋە - ئاتمۇ ساتتىڭمۇ،
يا مېنى سەن ساتىپمۇ ئالدىڭمۇ؟
خانۇمان تەرك ئەيلەدىم زاھىر،
سەن مېنى تەرك قىلمادىڭ ئاخىر.
ئايىدىم: ئەي ناچەۋانمەردى ئەسىر،
سۈھبەتتىڭدىن نە بولغاي ئەتسەڭ سىير؟
دېدىكىم: تا ئۆزۈمنى ئەتمەي ھەلاک،
ساكىن ئولماس دىلىڭ بۇ ۋەجھەدە پاك.
غىلاقدىن چىقاردى بىر خەنجەر،
خەنجەر ئەرمەسكى مەبلەغى شەمشەر.
خاھلادىكىم، ئۆزىگە سالغاي تەخ،
زايىد ئەتكەي ئۆزىنى ھەيفۇ دەرىخ.
ۋەھم ئېتىپ ئالغە يۈگۈردۈم چۈست،
يالباربان قولىنى تۈتتۈم رۇست.
ئايانغە تۈشۈپ، بولۇپ نالان،
سېنىڭ ئالدىڭدا مەن بولاي قۇربان.
دېدىم: ئول تەغنى ماڭا سالغىل،
بۇ تىرىكلىكىدىن مېنى قۇتقارغىل.
قەھردىن سالىدى خەنجەرنى ھەم،
مەن رىزا بەردىمۇ ئۆلۈمگە ھەم.
ئەقلىدىن ھۇش بولدى بىگانە،
بىلمەدىم مەن نە بولدى بەس يانە.
تاكى ئول دەم تاپتى ئەقلىم ھۇش،
يەتكەچ ئول دەم قۇلاقغە تۇرغە خۇرۇش.
ساندۇق ئىچرە ئۆزۈمنى كۆردۈم ھەمان،
سەن قاشىمدا تۇرۇرسەنۇ گىريان.
مەئلۇم ئېردىكى باغنىڭ مەشئەلى،
بىر تامى ئېردى شەھرنىڭ سىغىلى.
چۈنكى سالمىش مېنىكى ساندۇققە،
تاشلاپ ئول ساندۇق ئىلە خەندەكغە.
ئۈمىرى باقىي ئىكەن ماڭا داغى،
يەر ئۈزە تۈشتى ساندۇق ئول چاغى.
بائىس ئولمىشسەنۇ ھەياتىمغە،
سەيئىلەر كۆرگۈزۈپ نىجاتىمغە.
بۇلئەجەب ۋاقىئەدىن ئېردى غەرەز،
مەن ھەم ئالماق ئۈچۈن قانىمغە ئەۋەز.

بىر كېچە كەلدى گۈلئۇزارىم ماھ،
 چۈن مۇسەللەھ بولۇپدۇر ئازىمى راھ.
 دېدى: قوپىغىلىكى، كەتتى ئىش قولىدىن،
 ۋەقتى بۇدۇركى، قالماغىل يولىدىن.
 قوپتۇم ئورنۇمدىن ئىزتىراب بىلە،
 يۈردۈم ئارقاسىدىن شىتاب بىلە.
 كىردى خاس تەۋىلە ئىچرە نىگار،
 ئىككى ئاتكىم توقۇغلۇق زەررىنىۋار،
 تورفېچاقنى نىگار كەلتۈردى،
 ماڭا بەردى، ئۆزى ھەرەم يۈردى.
 ئىككى خۇرجۇن ئىچىدە بىسىيار مال،
 كەلدى ئىككى سەلاھ ئالىپ فىلھال.
 چۈن مۇسەللەھ بولۇپ سەۋارە ئىكەۋ،
 شەھردىن چىقتۇق، ئۇچرامادى بىرەۋ.
 بەرق رەفتار ئاتلار ئەتتى خىرام،
 كېچە - كۈندۈز سۈرۈپ بۇ ۋادىغە گام.
 بارى بىر ئاي قىلىپ مەسافەتى ئەزم،
 بىر كېچە يول غەلەت قىلىپمىز جەزم.
 تاڭلاسى چاشتگاھ بولۇپ دەرمان،
 بىر بەيىباندا يۈردۈكۈ ھەيران.
 چۈن پەدىد ئولدى رۈدكىم ناگاھ،
 كى ۋەسىئۇ ئەمىقۇ، يوق ئاڭا راھ.
 بەھرىكىم بىكەنارۇ بىپايان،
 ئول ئۇبۇردىن ئۆتەرگە يوق ئىمكان.
 ھەم ھەۋا گەرم ئول بەيىبانىدە،
 بولدى مەركەبلەر ئاندا دەرمانىدە.
 بىر دەرەختكىم سالى خۇردە ئەزىم،
 ئېردى دەريا كەنارەسىدە قەدىم.
 لەمھەئى ئول دەرەخت پايەسىدە،
 ئالدۇق ئارام بەرگى سايەسىدە.
 مەنكى بىدىل قوپۇپ دېدىم: ئەي ماھ،
 شايدە ئالسام خەبەر بۇ سۇدىن راھ.
 قالدى ئول يەردە چۈن مەلىكەئى شام،
 مەن قىلىپ بەھرە يۇققارىغە خىرام.
 ئىككى فەرسەڭ يۇققارىغە باردىم،
 يانە ئول مەنزىل سارى ياندىم.

قىزلىقىمنى ئانام كۆرۈپ تەھقىق،
 بولدىيۇ خۇشنىۋاد مادەرى مۇشقىق.
 داغى ئەرز ئەيلەدىم ئانامغە كۆڭۈن:
 يانە رۇخسەت تىلەرمەنۇ ئۈچ كۈن.
 نەچچە تۈرلۈك نېمەرسە لازىم ھەم،
 دورغەۋۇ توفباشى، مۇلازىم ھەم.
 بەئدى ئۈچ كۈن قاشىڭغە كەلگەيمەن،
 ئۆتكەن ئىشلارنى نەقل قىلغايەن.
 غايەتى مەھرەبانىم ئېردى ئانام،
 تىلەپ ھەقدىن سەلامەتمىنى مۇدام.
 تۇتماي ئۇممىدى كۆرمەكەن يانە،
 سەھت تاپقانغە قىلدى شۇكرانە.
 سورماي ھەم بائىسىدىن ئانچە سۇئال،
 بەسكى ئەمىر ئەيلەدى ئانام فىلھال.
 ئوتتۇز ئۈچ كارخانەئى شاھى،
 كەلتۈرۈپ ئېردىم ئاندا دىلخاھى.
 ئول ئىككى تۈز ھەرامىنى مەن ھەم،
 ئۆز قولۇمدا قىساس قىلدىم ھەم.
 چۈن ئۇلارغە بۇ نەۋى ئىش قىلدىم،
 قوپتىمۇ كېچە ئۆيۈمە كەلدىم.
 خەيلىكىم كارخانەلەرنى بەجا،
 قىلدى ئۆز مەۋزىئىدە جا بەرجا.
 بەس تەمام قىلدى سۆزلەرنى ھەم،
 سوردى: ئەمدى رىزامۇدۇرسەن ھەم.
 دېدىمۇ جەمۇ بولدى مەھزۇن دىل،
 لېكىن ئولمە بۇ بەندەدىن غافىل.
 دېدى: ئايلىمەن ئىلاجى نېدۇر ئىش،
 ئەيلەسەم كارى سەئىيغە كۈشىش.
 ھۈكىمى ھەقدۈركى بىر نەچە ئەيىام،
 سېنىڭ ئىلە ماڭا بولۇر بەدنام.
 بۇ شەھەردە تۇرۇپ رىزايىڭنى،
 يوق ئىلاج ئىستەمەككە رايىڭنى.
 مۇنتەزىر بولكى، ۋەقت بولغۇسىدۇر،
 تا كۆرەلى خۇدا نە قىلغۇسىدۇر.
 ئۇشبۇ سۆزدىن بولۇپ بەسى خۇشھال،
 ئىش ھەردەم مېنى قىلۇر ئىدى لال.

تەقۇيۇ تائەت ئىلە ئۈيلە ۋۇسۇل،
ئول خۇدانىڭ كەلامىغە مەشغۇل.
چۈن مېنى كۆردى، چىرلاپ ئالدىغە،
يەتكۈرۈپ شەرەفى ۋىسالغە.
مۇجمەلى بۇ ھىكايەدىن، ياران،
قىلدىم ئول پىر خىزمەتدە بەيان.
بولغان ئىشىدىن ئاڭغا خەبەر قىلدىم،
قىسسەنى تۈلىي مۇختەسەر قىلدىم.
بۈيلە ئول مەردى ھالى مۇستەقبەل،
كۆرسەتتىن ماڭا تەفائۇل ھەل،
دېدى ئول جەمۇ ئەيلەكىم خاتىر،
شايدە ئول غايىبىڭ بولۇر ھازىر.
ھەم سەھەت كۆرگەسەن جەمالىنى،
تاپغاسەن نىمەتى ۋىسالىنى.
شەھرى قۇستەنتىننىيە سارىغە فەرد،
ئۇچراغاي ئۈچ نەفەر ساھىبى دەرد.
ئول ۋىلايەت شەھىكى غالىبدۇر،
لېكىن ئول ئىشقى ئېلىگە تالىبدۇر.
داخىل ئولغايسىلەر شەھەرغە ھەمان،
كۆرگۈسىدۇر سىلەرنى شاھى زەمان.
شاھنىڭ كۆڭلى ئىچرە باردۇ مۇراد،
بولغۇسىدۇر دۇئاڭىڭىزدا كۇشاد.
شايدە ئولغاى سىلەرغە ھەم مەقسۇد،
شاھ فەرمانىدىن بولۇر مەۋجۇد.
چۈن ئىشتىتمىكى مۇزدەئى دىدار،
ئاڭلابان پىردىن ۋىسالى يار.
شەۋقىدىن بۇ تەرەق خىرام ئەتتىم،
خىزمەتلىڭلارغە ھەم بۇ كۈن يەتتىم.
قىلدى دەرۋىش ھىكايەسىنى تەمام،
چەكتى ئوتلۇغ ئاھ مەجلىس ئىچرە ئام.

كەلدىم ئول يەرگە خۇش دىل فىلھال،
يوقتۇرۇر ساپە ئىچرە ھۇر مىسال.
ھەر تەرەفكە يۈگۈردۈمۇ نالان،
ھېچ خەبەر تاپمادىم بولۇپ ھەيران.
دېدىمۇ شايدە ئانى خۇد بارىي،
ئىلتىكەي شام سارى ئەييارىي.
تاكى بەردىم لىباسىمە تەغىير،
باردىمۇ شامنى قىلىپ مەن سەير.
ئىستەبان شام شەھرى ئىچرە ئانى،
تاپمادىمەن مەلىكە شامىنى.
ئول پەرى پۇرقەتدە كۆز گىريان،
جۈستۈجۈيىدا دىيدە خۇن ئەفشان،
ئاختارپ ئانچە كىم بىلادۇ ھىسار،
تاپمادىم ئول نىگاردىن ئاسار.
تاپماي ھەم مۇخبىرىنى جاناندىن،
بولدۇم ئەسرۇ مەلال بۇ جاندىن.
ھال بۇ بولدى، ئاڭلاڭىز ياران،
دەردى سوز ئىلە ئەيلەدىم ئەفغان.
زىندەلىك ئول قاشىدا بولغاى يار،
يارسىزكىم ئاڭا تىرىكلىك ئار.
ھاسىل ئول ئەزمى جەزم ئېتىپمەن ھەم،
قىلدىم ئۆلمەك مۇختەسەر مەن ھەم.
تا خۇد ئۆزنى ھەلاك قىلغايمەن،
جەبەلىدىن ئۆزۈمنى ئاتغايمەن.
يەتتىم، ئەلقىسسە، كۈھ غارىغە،
تاشلاغايمەن ئۆزۈمنى غارىغە.
بىر كىمەرسە قىچىردىلار ناگاھ،
زاھىدى مەرد ئېرۈركى خىلۋەتخاھ.
چەشمەئىكىم لەبىدە ئېردى دەرەخت،
ئولتۇرۇر ساپەسىدە ساھىبى بەخت.

(نەشرگە تەييارلىغۇچى شىنجاڭ مالىيە - ئىقتىساد ئۈنۈۋېرسىتېتى كومپيۇتېر
تېخنىكىسى ۋە قۇرۇلۇش ئىنستىتۇتىدا)

زۇھۇربەگ شېئىرلىرىدىن

نەشرگە تەييارلىغۇچى: بوغدا ئابدۇللا

زۇھۇربەگ ۋە نايىخان شېئىرلىرىنىڭ بايقىلىشى

80 - يىللارنىڭ بېشىدا بولسا كېرەك، بىر كۈنى پېشقەدەم ئەدىبلەردىن بىرى شېئىرىيەت توغرىسىدا سۆھبەتلىشىۋېتىپ، يادىغا كېلىپ قالغان تۆۋەندىكى ئىككى مىسرا بېيىتىنى ماڭا ئوقۇپ بەرگەنلىكى ئېسىمدە تۇرۇپتۇ:

جاھان جان كۈللى زى جانغا، ئەجەل مەيدۇر، پەلەك ساقىي،
ۋە لېكىن قالغۇسىدۇر قىلسا خەيرات، تا ئۆمۈر باقىي.

مەن ئاپتور ھەققىدە سورىۋىدىم، ئىسمىنىڭ زۇھۇربەگ، يۇرتىنىڭ لۈكچۈن ئىكەنلىكىنى دەپ بەردى. شۇنىڭدىن تارتىپ مەندە زۇھۇربەگكە نىسبەتەن قىزىقىش تۇيغۇسى پەيدا بولدى، چۈنكى شائىرنىڭ قەلىمىدىن ئۇنىڭ يېتۈك تالانتىنى بايقىۋېلىشقا بولاتتى.

بىر مەزگىل ئۆتۈپ بىز فولكور توپلاش خىزمىتى بىلەن قۇمۇلغا بېرىپ قالدۇق، ئىزدە - ئىزدە ئۇ يەردە زۇھۇربەگ توغرىسىدا بىر ئاز يىپ ئۇچىغا ئېرىشتۇق. يۇقىرىقى شېئىرىي پارچە، شائىر لۈكچۈندىن قۇمۇل يېڭى مەدرىسە كۆلبېشى پۈتكەن چاغدا مۇبارەكلەپ يازغان 25 كۈپلەپتىلىق مۇخەممەستىن قالغان پارچە ئىكەن. ئەينى چاغدا قۇمۇلدىكى شېئىرىيەت تەشۋالىرى بۇ ئەسەرنى كۆرۈپ، تولىمۇ ھاياجان ۋە خۇشلۇق بىلەن ئۇنى يېڭى مەدرىسىنىڭ پېشايۋانلىرىغا ھۆسن خەت قىلىپ يازدۇرۇپ، شائىرغا بولغان ئالىي ئېھتىرامىنى بىلدۈرگەنكەن.

قىسقا ۋاقىت ئىچىدە بىز زېرىكمەي سۈرۈشتۈرۈش ئارقىلىق بۇ مۇخەممەستىنىڭ ئاران ئۈچ مىسراسىنى تاپالدىق، قالغان 24 كۈپلەپتىدىن دېرەك بولمىدى.

كېيىن تۇرپاندا ئېچىلغان بىر قېتىملىق ئىجادىيەت مۇھاكىمە يىغىنىدا، مەن لۈكچۈنلۈك مەرھۇم يازغۇچى ھېلىمىياز قادىرى بىلەن كۆرۈشۈپ، زۇھۇربەگ توغرىسىدا ئىزدىنىپ كۆرۈش تەكلىپىنى بەردىم. ئۇ بۇنىڭ يولىنى قىلىدىغانلىقىنى ئېيتتى.

شۇنداق قىلىپ، يىگىرمە نەچچە يىل ئۆتۈپ كەتتى. 2008 - يىلى 11 - ئايدا پىچان

ناھىيىسىدىكى لۈكچۈن بازىرىنىڭ دېھقانسۇ 5 - كەنتىدىن ئەۋەتىلگەن بىر مەكتۈپنى تاپشۇرۇۋالدىم. تېكىستى تۆۋەندىكىچە:

«قەدىرلىك ۋە ھۆرمەتلىك ئۇستازىمىز بوغدا ئەپەندىمگە كۆپتىن - كۆپ سالام. قانداق ئەھۋاللىرى، سالامەت تۇردىلىمۇ؟ ئۆزلىرىگە ئۇزۇن ئۆمۈر تىلەيمەن. يۈز يىلدىن ئارتۇق ياشىغايلام! مەقسەتكە كەلسەم: ئۆزلىرى بەرگەن تېلېفون نومۇرى بىلەن ئادرېسلىرىنى چۈشۈرۈپ قويۇپتىمەن، ئۆزلىرىنىڭ تۇغقانلىرى ئابلىز ماناينىڭ ئۆيىگە كىرىپ سۈرۈشتۈرسەم، ئۇلارمۇ ئادرېس ھەم تېلېفون نومۇرلىرىنى دەپ بېرەلمىدى. ئامال يوق زۇھۇربەگ شېئىرلىرىنى ئەۋەتتىم. ئۆزلىرىگە تېكىستىدىن تەگمەيدىغانلىقىغا ئىشەنچ قىلالمىغاچقا، ئۇنىڭ ئۈستىگە ئادرېس ئېنىق بولمىغاچقا، ئۇنىڭغا لېنتىسىنى بۇ قېتىم ئەۋەتىپ بېرەلمىدىم، ئۆزلىرىدىن ئېنىق ئۇچۇر كەلسە جەزمەن ئەۋەتىپ بېرىمەن. سالامەت بولغايلام، ھۆرمەت بىلەن تۇرسۇن ناھىيە.»

تۇرسۇن ناھىيە ئەپەندى شۇ يىللاردا يازغۇچى ھېلىمىنىياز قادىرىدىن بىزنىڭ بۇ ھەقتە ئىزدىنىپ يۈرگەنلىكىمىزدىن خەۋەردار بولۇپ، ھاۋالىسى بويىچە بۇ ئىشقا بەل باغلاپ كىرىشكەنىمەن. تۇرسۇن ناھىيە ئەپەندى 1934 - يىلى لۈكچۈندە تۇغۇلغان، دەسلەپتە شۇ يەردىكى مەكتەپلەردە دەرس ئېلىپ 50 - يىللاردا سابىق ئۆلكىلىك 2 - دارىلمۇئەللىمىندە ئىلىم تەھسىل قىلغان، 1955 - يىلىدىن 1989 - يىلىغىچە باشلانغۇچ، ئوتتۇرا مەكتەپلەردە مۇدىر بولۇپ ۋەزىپە ئۆتىگەن. ئۇنىڭ شېئىرىيەتكە بولغان تەبىئىي ئىشتىياقى بۇ ئىشنى ۋۇجۇدقا چىقىرىشتا تۈرتكىلىك رول ئوينىغان. ئۇ ھارماي - تالماي ئىككى يىل ۋاقىت سەرپ قىلىپ، خەلق ئىچىدە ئېغىزدىن ئېغىزغا كۆچۈپ تارقىلىپ يۈرگەن زۇھۇربەگ شېئىرلىرىدىن بىرنەچچە پارچىغا ئىگە بولغان، ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۇ شائىر ناھىيە توغرىسىدىمۇ قىممەتلىك ماتېرىياللارنى قولغا كەلتۈرگەن. بىز بۇ مۇناسىۋەت بىلەن بۇ مۆھتەرەم زاتقا تەشەككۈر ۋە مىننەتدارلىق بىلدۈرمىز.

شائىر زۇھۇربەگ مەسئۇدى (زېھربەگ) توغرىسىدا دەسلەپكى مەلۇمات

زۇھۇربەگنىڭ ئاتىسى مەسئۇدبەگ 1892 - يىلى پىچان ناھىيىسىدىكى لۈكچۈننىڭ ئامانشاھ چىنارباغ كەنتىدە تۇغۇلغان. ئۇ لۈكچۈن ۋاڭىنىڭ تاغىسى بولۇپ، زۇھۇربەگ ئوردا ئىچىدە چوڭ بولغان. زېرەك، قابىل، ئەقىللىق زۇھۇربەگ كىچىكىدىن تارتىپ ئۆزىدە ئەمگەكچى خەلققە چوڭقۇر ھېسداشلىق قىلىشتەك پەزىلەتنى يېتىشتۈرگەنىدى. ئۇ ئوقۇش يېشىغا توشقاندا، لۈكچۈندىكى خانلىق مەدرىسىدە چاغاتاي دەۋرى ئۇيغۇر تىلىدىن باشقا، پارس تىلى، ئەرەب تىلى، ئىلاھىيەت، ئىلمى نۇجۇم، ئىقلىم (جۇغراپىيە)، تاۋارىخ، ئەدەبىيات، پەرائىز (ماتېماتىكا)، دىداكتىكا قاتارلىق ئىلىملەرنى ئۆگىنىدۇ. ئەينى زاماندا لۈكچۈندىكى خانلىق مەدرىسى سەمەرقەند، بۇخارا قاتارلىق شەھەرلەردىن ئالىم، ئۆلىمالارنى يۇقىرى تەمىنات بىلەن مۇددەرسلىككە تەكلىپ قىلغان. زۇھۇربەگ شۇ جەرياندا نەۋائىي، ئەھمەد يەسەۋىي، ئابدۇرەھمان

جامىي، ھافىز شىرازىي قاتارلىق كلاسسىكلارنىڭ ئەسەرلىرى بىلەن تونۇشقان ۋە شېئىرىيەت ئىلمىدە كامال تېپىش نىشانىغا قاراپ تىرىشقان. زۇھۇربەگنىڭ شۇ چاغدىكى ئوقۇتقۇچىلىرىدىن يەنە ئايازبەگ، تاھىربەگ، نەمەت خەلىپەت قاتارلىقلارمۇ بار ئىدى.

شائىرنىڭ قانچىلىك قوليازىملىرىنىڭ بارلىقى تېخى نامەلۇم، بىراق تولىمۇ ئەپسۇسلىنىدىغىنىمىز شۇكى، زۇھۇربەگنىڭ بىر قىسىم ئەسەرلىرى يېقىنقى زامانلارغىچە يېتىپ كەلگەن بولسىمۇ، ئەمما كۆپ قىسىمى ئاپەتلىك يىللاردا يىغىۋېلىنىپ كۆيدۈرۈۋېتىلگەن.

تۆۋەندە ھۆرمەتلىك ئوقۇرمەنلەرگە تەقدىم قىلماقچى بولغان ئەسەرلەر پەقەت خەلق ئاغزىدا ساقلىنىپ قالغان ۋارىيانتلىرىدىن ئىبارەت، ئەلۋەتتە بۇنىڭ تولۇق بولماسلىقى تەبىئىي. مۇبادا كېيىنكى كۈنلەردە شائىرنىڭ قوليازىملىرى بەختكە يارىشا تېپىلىپ قالسا ئەجەب ئەمەس، بەلكى كېيىنكى نەشرلەر تولۇقلىنىپ كېتەر دېگەن ئۈمىدلىنىمىز.

زۇھۇربەگ شېئىرلىرىنىڭ تولىمۇ مۇخەممەس، بەزىلىرى غەزەل شەكلىدە يېزىلغان بولۇپ، تارقىلىش جەريانىدا بەزى مىسرالار چۈشۈپ قالغان، بەزى مىسرالار ئالمىشىپ كەتكەندەك ئەھۋاللار كۆزگە چېلىقىپ تۇرىدۇ، شۇڭا قوليازما بىلەن سېلىشتۇرۇش مۇمكىنچىلىكى بولمىغانلىقى ئۈچۈن بېيىتلارنى ئۇلاپ بېرىشكە توغرا كەلدى. ماۋزۇلارنىڭ قانداق بولغانلىقى مەلۇم بولمىغانلىقتىن، ھەرقايسى شېئىرلارنى سان - سېغىر ئارقىلىق پەرقلىنىدۇرۇدۇق. بۇ يېڭى تېپىلغان ئەسەرلەرگە بىرىنچى قول ماتېرىيال سۈپىتىدە قەلەم تەگكۈزمەي، ئۆز ئەينى بويىچە قانداق بولسا شۇنداق ئېلان قىلدۇق، بۇ كېيىنكى تەتقىقاتلار ئۈچۈن ھەقىقەتەن پايدىلىق. دېمەك، بۇ ئاپتورنىڭ ئۇسلۇبى، تىل ئادىتى، ھازىر جاۋابلىقى، شۇنىڭدەك ھەربىر ئەسەرنىڭ مۇئەييەن دەۋر ئارقا كۆرۈنۈشى قاتارلىقلارنى ساقلاپ قالدۇق، دېگەنلىك بولىدۇ.

زۇھۇربەگ شېئىرلىرىدىن

مولا كېلىپتۇ تۇرپاندىن چاپنى مەللە،

ئىلاھا قۇدرىتىڭدىن بۇ پۇچۇقنىڭ بۇرنىنى يەملە.

ئىزاھات: شۇ زاماندا تۇرپاندىن بىر بۇرنى پۇچۇق مولا لۈكچۈنگە كېلىپ، زۇھۇربەگ بىلەن مۇشائىرە قىلماقچى بوپتۇ. بۇ سورۇن ئابدۇل قاشقىرى دېگەن ئادەمنىڭ ئۆيىدە ئۇيۇشتۇرۇلۇپتۇ. بۇ سورۇنغا مۇھەممەت سېيىت ۋاڭ قاتارلىق يۇرت مۆتىۋەرلىرى ئىشتىراك قىپتۇ.

تۇرپانلىق مولا شېئىرنىڭ باش مىراسىنى «م» ھەرپى بىلەن باشلاشنى شەرت قىلىپ، تۈن نىسپىغىچە شېئىر ئوقۇپ، زۇھۇربەگنىڭ زىتىغا تېگىپتۇ. نۆۋەت زۇھۇربەگكە كەلگەندە، يۇقىرىقى ئىككى مىسرا شېئىر بىلەن ھېلىقى موللىنىڭ ئاغزىنى تۇۋاقلاپ قويۇپتۇ. گەپتە چۈشۈپ كەتكەن مولا شۇ كېچىدىلا تۇرپانغا قېچىپ كېتىپتۇ. شۇ خۇشاللىقتا مۇھەممەت سېيىت ۋاڭ ئۆزىنىڭ ئېگەر

توقۇلغان ئېتىنى زۇھۇربەگكە ھەدىيە قىلغانىكەن.

2

ناپسەند كەلمەس بىرۇغە ئابلا ئاكام قاشقىرى،
باغلىرى جەننەتچە باردۇر، تەرىپاتتىن تاشقىرى،
باغلىرىنىڭ مېۋىسى ئالما، ئانار ھەم قاشقىرى،
ياشلىرى يەتمىشتەدۇر، دۆلىتى ئارتۇق قېرى،
ئالدىدا خىزمەت قىلادۇر ھۆر يەڭلىغ گۈلپەرى.

ئىزاھات: شۇ قېتىمقى مېھماندارچىلىقتا ئابدۇل قاشقىرى: «مەنمۇ مۇشۇ سورۇن ئۈچۈن خېلى كۆپ كۈچىدىم، مېنىمۇ بىر كەلىمە نەزمە ئوقۇپ تەرىپلەپ قويمامدىلا، زۇھۇربەگ غوجام» دېگەنىكەن. زۇھۇربەگ جاۋابەن يۇقىرىقى شېئىرنى ئوقۇپتۇ.

3

نۇجۇپ ئاخۇن خەلىپىتىم تائەت - ئىبادەت قىلىسلىر،
كېچە - كۈندۈز ئۇخلىماي قۇرئان تىلاۋەت قىلىسلىر،
چاچمايىن ھەرگىز كۆڭۈلنى، قورقماي خاتۇندىن يەنە ھەم،
خەلىپىتىم، قىرقىغىچە ھەرگىز بوشاتماڭ بەلنى ھەم،

بوشىتىپ قورساقنى دائىم قويۇپ ئاتماڭ يەلنى ھەم.

ئىزاھات: مۇھەممەت سېيىت ۋاڭنىڭ ئاغىچىسى زۆھرە خېنىم ئۆلگەندە، تۇپراق بېشىدا قىرىق كۈن قۇرئان تىلاۋەت قىلدۇرغانىكەن. كېچە - كۈندۈز ئوقۇغانلىقى ئۈچۈن، بىر كۈنى نۇجۇپ ئاخۇن خەلىپەتنىڭ كۆزى ئۇيقۇغا كېتىپ يەل قويۇپ ساپتۇ. ئەينى چاغدا زۇھۇربەگ بۇ قارىيلارغا مەسئۇل بولغانلىقتىن، يۇقىرىقى ھەجۋىي شېئىرنى يازغانىكەن.

4

شەھرى ئامانئادىن چىقىپتۇ توختى ئاخۇن ئىلمىچى،
يوق ئىكەن ھەمدەم سىڭىل ياكى بىر ئېگىچى. سېيىت تىلا
ئوردىلاردا تۇرۇپمۇ ئەجەب ئۆگەنمەپتۇ ئەدەب،
ھېچكىشىنى دورىماي بىزلەرنى دوراپتۇ ئەجەب.

ئىزاھات: زۇھۇربەگ تولا چاغلاردا بۇرۇتتىنى سىلاپ ئولتۇرىدىكەن. بىر كۈنى مۇھەممەت سېيىت ۋاڭ ئۇنىڭغا:

— ھەي زۇھۇربەگ، توختى ئىلمىچى سېنى مازاق قىلىپ بۇرۇت سىلاش ئادىتىڭنى دورايدۇ، سەن بىر نېمە دېگىنە، — دەپتۇ. شۇڭا، شائىر بۇ شېئىرنى ۋاڭنىڭ ئالدىدا ئوقۇغانىكەن.

5

چىقتى بوران بىر ئاجايىپ ناھىيە پىچان ئارا،
كۈندۈزى بولدى كېچە يەلدا كېچىدەك قاپقارا.
جۈملىمىز ھەق يادىدا ياتتۇق ئوقۇپ ھەمدۇ - سانا،
تىلىدۇق بەرگىل بۈگۈن بىزلەرگە بوراندىن پانا،
سالمىغىل ئاجىز - يېتىملەر جانىغا يۈز مىڭ جاپا.

توختىتىپ بوراننى ئەلھال ياغدۇرۇپ رەھمەت سۈيىن،
بىزنى بوراندىن نىجات قىل، بولدى زى جانغا قىيىن.
بارچە كۈنلىرىڭ ئىچىنىدە مۇنداق كۈنۈڭدۇر بىر تىيىن،
دەم ئالالماي زەررىچە خەق ئول كۈنى بولدى ئادا.

بەشىنچى ئاينىڭ بەشىدە چارشەنبە كۈنى بولدى تۇمان،
جۈملە خەلق بولدى قىيامەت دەپ، ئۇ كۈنى قىلدى گۇمان.
كۆپچىلىككە بولغۇسى ئەمدى يەنە يۈز مىڭ زىيان.
تۈگىمەس شائىر بۇ بوران دەردىنى قىلسا بايان،
بولمىغان ئەردى جاھاندا ھېچقاچان مۇنداق يادا.

ئىزاھات: 1935 - يىلى 5 - ئاينىڭ 5 - كۈنى چارشەنبە، لۈكچۈندە تۇيۇقسىز قارا بوران چىقىپ كېتىپ، كۈندۈزى خۇددى كېچىدەك دەھشەتلىك قاراڭغۇلىشىپ كەتكەن. زۇھۇربەگنىڭ بۇ شېئىرى شۇ ۋەقەدىن خاتىرە.

6

ياقۇپئاخۇن سىز بىلەن چىن دوست ئىدۇق كۆپ قەدىردان،
ئەي بۇرادەر، بۇ مۇھەببەت دوستلۇقى كەتتى قاين،
بۇ سېنىڭ قىلغان ئىشىڭ، كەتمەس ئېسىمدىن ھېچقاچان،
قىلمىغان ئەردىم سېنى ھېچ ۋاقتىدا مۇنداق گۇمان.

ئات تېپىپسەن بىزگە ئەي دوستۇم، پىچاندىن يانغىچە،
قارسام شۇنداق ئوسۇل ئەھۋالى يوقتۇر ماڭغىچە،
يولدىشىم ئېيتتى ماڭا مىنگىل بۇ ئاتنى چانغىچە،
ماڭغىنىڭ ياخشى دەپتى سەن ھەمراھىمدىن قالغىچە.

چارە يوق مىنىدىم پېقىر كەلدىم جاپا تارتىپ ئازاپ،
ماڭمىدى، ئارقىدا قالدىم، يولدا شۇنداق ئالدىراپ،

مادا ئېشەكچە يوق ئۇنىڭ رەپتارى، دائىم قاتىراپ،
 دىۋەتسەم تۈزۈپ ئالار تۈگمەن تېشىدەك پىرقىراپ.
 مەن ئۆزۈم ئات ئۈستىدە بولدى چىرايىم كاۋىدەك،
 ئاغرىدى بەل، باشلىرىم يەتمىشكە كىرگەن باۋىدەك،
 مەن كېلىپ ئاتتىن چۈشۈپ ماڭدىم ئارانچە داۋىدەك،
 باغلىسام ئات تۈرمىدى، ئۈزدى ئۇلاڭنى ياۋىدەك.

ياخشىراق ئات بەرسىڭىز بولماس ئىدى ھېچبىر زىيان،
 ئەي بۇرادەر، بىلسىڭىز بىزنى ھۆكۈمەت چىللىغان.
 ھۆكۈمەت ئەمرى بىرلە چىقتىم، ئۆزۈمچە چىقمىغان،
 دەرھەقىقەت بۇ ئەمەسمۇ بىزنى كۆزگە ئىلمىغان،
 بۇ جاھاندا مۇنداق ئات كەلمەس جاھانغا ھېچقاچان،
 كۆرۈشەرمىز بىر كۈنى سىز بىرلە بولسا تەندە جان.

ئىزاھات: بىر زاماندا زۇھۇربەگ بىر يەرگە تەكلىپ بويىچە بارغان، قايتىشىدا زۇھۇربەگكە بەرگەن
 ئات كۆندۈرۈلمىگەن ئات بولۇپ، يولدا ئۇنى بەكمۇ قىينايدۇ. بۇ ئازابقا چىدىمىغان شائىر، ئات بەرگەن
 ياقۇپ دېگەن ئادەمگە بۇ شېئىرنى يېزىپ ئەۋەتىپ بەرگەنكىن.

7
 ئەييۈھەنناس، بۇ جاھان ئەمدى تونۇردەك قىزدى،
 سۇدا ئۆردەك ھەم بېلىق، تاغدا سېغىزغان قىزدى،
 يۇرتىمىزنىڭ سەرۋەرى سۇلتان سېپىت چىڭۋاڭ غوجام،
 ئىككى كۆل ئوتتۇرىسىدا كارۋەتتە يېتىپ قىزدى،
 شايى - ئەتلەس تون بىلەن ھاكىم غوجاممۇ قىزدى.
 8

ئەجەب ئاجىز ئىكەنمىز تاپمىدۇق دەردنىڭ داۋاسىنى،
 ئەجەب قاتتىق كېسەل بولدۇڭ تاپمىدۇق رەنجىڭ شىپاسىنى،
 ئەزەلدىن تاپمىدى ھېچكىم بۇ دۇنيانىڭ ۋاپاسىنى،
 ئىلاھا مۇستەجىپ قىلغىل غېرىبىلەرنىڭ دۇئاسىنى،
 دۇئا بىلەن رازى قىلماقتىن باشقا ئىلاجىم يوقكەن، بالام.

يىگىتلىك نەۋباھارىدا خازان بولغانغا يىغلايمۇ،
 سېنىڭ تەبىئىڭ مۇلايىملىق خۇش خۇلقۇڭغا يىغلايمۇ،

ئەجەب ئارمانلىرىڭ بىرلە بىزلەرنى قالدۇرۇپ كەتتىڭ، بالام،
ئۇنتۇلماس دەردكە قالدۇردۇڭ ئاناڭ بىرلە پەدەرىڭنى،
ئەجەب بىز بىخەۋەر بولدۇق سېنىڭ مۇنداق كېتەرڭنى،
قىيامەت بولمىغۇنچە كۆرەرمىزمۇ جامالىڭنى،
ئاھ ئۇرۇپ كەزسەك ئەگەر تاپساق ئىدۇق، جانىم بالام.

ئىزاھات: شۇ يىللاردا لۈكچۈن يوغانقىر كارىزىنىڭ ئىگىسى ئوبۇلتېپىپ ھاجىنىڭ 19 ياشلىق ئوغلى ئېغىر كېسەل تارتىپ ئۆلۈپ كەتكەندە، زۇھۇرىبەگ بۇ مەرسىيىنى تۇپراق بېشىدا ئوقۇغانىكەن.

9

پىچان ناھىيە لۈكچۈندە يۈرمۈڭ دەپ بىناسى بار،
سۈيىدۈر ئابى كەۋسەردەك كېسەللەرگە داۋاسى بار.
يەنە كېپەك ئالتۇندەك قۇملىرى ھەر يان ئۇرۇپ شۇئە،
سەھەردە سايىرىغان بۆلبۈل كەبى جانۇر ساداسى بار.
قەمەر يۈزلۈك پەرىزاتتەك بويى زىبا خوتۇن - قىزلار،
كى چۈشمەس قولىدىن تەسۋى ئۇلار شەرمى - ھاياسى بار.
ئەجايىب مەۋسى كۆپتۈر تۈشۈپ يانتاق شېكەرلەر ھەم
بۈلەرنىڭ «ھالۋاشىر چاي» دەپكى لەززەتلىك غىزاسى بار.
بۇ يۈرمۈڭ خەلقى مېھماندوستكى مېھمان قىلغۇسى دائىم،
جاپاسى بولمىغاي ھەرگىز كىشىگە كۆپ ۋاپاسى بار.
سوقۇشنىڭ ۋەھىمىدىن قورقۇپ، چېكىپ ۋەھىمى ھەر كىم،
ھىمايە قىلغالى ھەم جايى پىنھاندا پاناسى بار،
ئەزىز يۈرمۈڭ مەدھىيىسىنى قىلسام تەمام بولماس،
دىيانەت توغرىسىدا خەلقنىڭ ھەمدۇ سەناسى بار.
بۇ يۈرمۈڭ مەدھىيىسىنى ئېيتىپ مۇخەممەس يازدىلەر شاتۇت،
بېرىپ بەربات ... قېچىپ كەلگەن ئىزاسى بار.

ئىزاھات: ئەسلىدە لۈكچۈن بازىرىنىڭ ئۈستى يېپىق ئىدى، يۈرمۈڭ - دىغار تەرەپتىكى كارىزلارنىڭ ئومۇمىي ئاتىلىشى. بىر زاماندا شۇ تەرەپتىن بىرنەچچە كىشى لۈكچۈن بازىرىغا كېلىپ، ئۆلەڭقوۋۇقتىن كىرىپ، پۈتىدىكى كەشنى سېلىۋېتىپ بازارغا كىرگەن ئىمىش، بۇنى كۆرگەنلەردىن بىرى:

— بۇ دېگەن خەقنىڭ ئارىلىقى (ھويلىسى) ئەمەس، «يۈرمەڭ» (يۈرمەڭ دېمەكچى) دېگەننىكەن. كېيىن بۇ سۆز «يۈرمۈڭ» غا ئۆزگىرىپ كەتكەن.

(نەشرگە تەييارلىغۇچى شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى فىلولوگىيە ئىنستىتۇتىدىن دەم ئېلىشقا چىققان)

چىنامە

نەشرگە تەييارلىغۇچى: مۇتەللىپ ئىسمائىل

نەشرگە تەييارلىغۇچىدىن: رۇسىيەنىڭ سانكت پېتېربۇرگ شەھىرى ئاسىيا خەلقلىرى ئىنستىتۇتىنىڭ قولىزمىلار بۆلۈمىدە ساقلانغان ئۇيغۇر قولىزمىلىرى ئىچىدە نامەلۇم ئۇيغۇر شائىرىنىڭ «چىنامە» ناملىق بىر مۇخەممىسى ساقلانماقتا. بۇ مۇخەممەس گەرچە بەدىئىيلىك جەھەتتە بەك يۇقىرى سەۋىيىدە يېزىلغان بولمىسىمۇ، ئەمما كلاسسىك ئەدەبىياتىمىزدا چاي ھەققىدە يېزىلغان مەخسۇس تېمىدىكى ئەسەرلەردىن بىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. بۇ ئەسەر ئا. م. موغىنىنى تۈزگەن «ئۇيغۇر قولىزمىلىرى» كاتالوگىنىڭ 104 - بېتىمىدە 162 - نومۇر بىلەن تىزىملىغان. بۇ ئەسەرنى سانكت پېتېربۇرگدىن ئالدۇرۇلغان كۆپەيتىمە نۇسخىسىغا ئاساسەن نەشرگە تەييارلاپ، ئوقۇرمەنلەرنىڭ ھۇزۇرىغا سۈندۈك.

بىسىمىلاھىر رەھمانىر رەھىم

كىم خۇدانى ئىستەسە، بۇ دۇنيادىن كەچمەك كەرەك،
بادەئى ۋەھدەت مەيىن ساقسىدىن ئىچمەك كەرەك،
دەم بەدەم كۆزنى يۇمۇپ ھەر بەھرىدىن كەچمەك كەرەك،
ئىشقى ئوتى بىرلە كۆيۈپ يانپ يەنە ئۆچمەك كەرەك،
چاينى ھەر قانچەكى بەرسە ئالىپ ئىچمەك كەرەك.

پادشاھلار مەنزىلىدە تۆھفە بولغان چايدۇر،
ياخشىلار ئاراسىدا ھەدىيە بولغان چايدۇر،
كىم سوخەن زەنجىرنى بەزمىدە بولغان چايدۇر،
ئاشىقى بىچارەلەر ئالدىدا بولغان چايدۇر،
چاينى، ئەي دوستلار، ھەر سۇبھى دەم ئىچمەك كەرەك.

بارچە نىئەتلەر ئىچىندە چايدۇر تىلغا لەزىز،
كىم شەھەنشاھلار قاشىدە قەدر تاپقاندىن ئەزىز،
پەردە ئىچرە، ساقىيلار، ئانى بىلىك ئەھلى تەمىز،
چاينى قىلماي بەھانە، مەي ئىچەرنى بىلسەڭىز،
چاينى، ئەي دوستلار، ئەرتە سەھەر ئىچمەك كەرەك.

ئابۇ ئاتەش، چاي، چىنى لازىمدۇرۇر چايچۇش، كېچەلەردە ئۇيقۇ بولماس، كىمكى بولسا بادە نۇش، چىقتى مەنسۇر دار ئۈزە قىلغاچ بۇ مەيدىن قەترە نۇش، بازەدەر ئەتكەن كۈنى كەتتى مېنىڭدىن ئەقل ھۇش، تۈن كېچە ئەرتە قوپۇپ چايىنى ئىچمەك كەرەك.

دەم بەدەم چاي ئىچكەلى كۆڭلۈم تەقازاسى ئەجەب، بىلدىلەر ئازادەلەر خىزمەت ئۈچۈن بەندەم تەلەب، چايىنى ئىچكەن كىشى باشدىن ئاياغىدۇر ئەدەب، چايىنى قەدرىن بىلمەگەن تۇرسۇن ئىشىكىدە تەمتۈلەپ، چايىنى قانچەكى بەرسە ئالىپ ئىچمەك كەرەك.

چاي ئالىپ بىدار بول دائىم خۇدانى ئىستەگىل، مۈشكىل ئولماس تاپقاننىڭ ئەۋۋەلدە سەن بار ئىستەگىل، ئۈمرىنى زايىمۇ قىلۇرسەن، بىۋەفانى ئىستەگىل، كى تەرىقەت يولغە كىرسەڭ خۇدانى ئىستەگىل، چايىنى، ئەي دوستلار، بەرسە ئالىپ ئىچمەك كەرەك.

چايىنى رەڭگى سارىغىدۇر جىلۋەسىگە كۆز يېتەر، نەشئەسى ھاسىل قىلۇر قەددى ئەلىق مەۋزۇن ئېتەر، كىم خەيالى ياد قىلسە ئىشقى بىرلەدۇر كەنەر، شۈكرى لىللاھ، تائالىمۇم ئەفرۇز ئۈچۈن ئەفرۇز يەر، چايىنى ھەر سۈبھى دەم، ئەي دوستلار، ئىچمەك كەرەك.

چىنى قولغە ئالىپ ئىستەر گەدالار چايىنى، ئەيب ئەمەستۇر سورەسە، ھەر يەردە كۆرسە بايىنى، سىم زەر نەقدىن بېرىپ ساتىپ ئالۇرلار چايىنى، چاي ئەگەر ساتىلماسە، كۆڭلىمدە ئايتۇر ۋايىنى، چايىنى، ئەي دوستلار، ۋەقتى سەھەر ئىچمەك كەرەك.

چايىنى قايناتقان كىشىكىم بولغاي دىلدارراق، چايىنى خاسىيەتتىدىن بولغاي ئول ئاگاھراق، چىنىسى بولغان نەفس سۇ چايچۇش ھەم بولغاي ئاق، چايىنى ئىچكەن بەندەنى كۆڭلى ئېرۇر بىيدارراق،

تۈن كېچە ئەرتە قويۇپ چايىنى سەھەر ئىچمەك كەرەك.

چاي ئىچەرگە ھەر كىشىنى كۆڭلىدە باردۇر ھەۋەس،
سەن گومان قىلمە بۇ چاي ھەر كىمگە بولماس دەستى رەس
ئەي كۆڭۈل، بولسە يىقىلۇر بولسە ھەرياندىن مەگەس،
كۆك چاي مەۋجۇت ئەمەستۇر بادىيان ئۇرۇغى بەس،
چايىنى ھەرقانچە بەرسەكى ئالىپ ئىچمەك كەرەك.

تاپمادىم ئىستەپ جەھاندا بىر سېنىڭدەك پايمال،
ئىستەدىم ھەريان بارىپ كۆرسەم سېنى بۈسەم پال،
ئاھۇ ۋاۋەيلا نە كەچتى ئۈمرۈمىزدۇر ماھۇ سال،
ئوت ياقىپ سۇ قايناتىپ ئالدى ماڭا تېز چاي سال،
چايىنى، ئەرتە تۇرۇپ ۋەقتى سەھەر ئىچمەك كەرەك.

سۈبھى دەم خۇش كۆرۈنۈر كۆزۈمە چايى چىنى،
ئارزۇ قىلدىم قولىدىن جۈرئە ئىچتىم بىر يولى،
كۆڭلۈمە دىلبەر خەيالى تۇشسە خۇش خوب خەبەرى،
جان چىقار بولسە ئانىڭ يادى بىلە يوقتۇر غەمى،
چايىنى، ئەي دوستلار، ئەرتە تۇرۇپ ئىچمەك كەرەك.

چاي قويۇپ چىنى تۇتارغە دىلبەرى جانان كەرەك،
ئول مەراھە ئەيلەگەن ئەلگە قەتۇرانە كەرەك،
شەمئۇ ئوتىغە كۆيگەلى بارى پەرۋانە كەرەك،
ئۆزى ھەيران، كۆزى گىمىيان قىلغالى دىۋانە كەرەك.
چايىنى، ئەي دوستلار، سەھەر تۇرۇپ ئىچمەك كەرەك.

ئوت ئىچىندە چايچۇش تەبىخ بىرلە ئەيلەسۈن،
بۇق - بۇق ئاۋازى ئانىڭ كۆڭلۈم ئۆيىن جۇش ئەيلەسۈن،
سائەتى فەيز بىرلە ئەھلى كەرەم نۇش ئەيلەسۈن،
جۈر - جۈر ئاۋازى ئانىڭ قويۇنگە جان جۇش ئەيلەسۈن،
چايىنى ھەر قانچەكى بەرسە ئالىپ ئىچمەك كەرەك.

چايىنى خاسىيەتى ئۇيقۇ كۆزدىن قاچارۇر،
ئاچ يۈرسە تويغۇزۇپ توق يۈرسە ئاچۇرۇر،

نەشرگە تەييارلىغۇچى: يۈسۈپ ئىگەمبەردى

نزامىي ئەرۈزىي سەمەرقەندىي ①

نزامىي ئەرۈزىي سەمەرقەندىي دانىشمەن ۋە نازۇك تەبىئەتلىك كىشى. ئۇ ئەمىر مۇئەزرىيىنىڭ شاگىرتلىرىدىن بولۇپ، شېئىر ئىلمىدە ماھىر ئىدى، «ۋىسۇ رامىن» ② داستانىنى نەزم قىلغان. بۇ (نامدىكى) داستاننى ئۇلۇغ شەيخ نزامىي گەنجەۋىي ③ «خەمسە»دىن ئاۋۋال يازغان دەيدىغانلارمۇ بار. «چەھار مەقالە» ناملىق كىتاب نزامىي ئەرۈزىيىنىڭ نەسرىي ئەسەرلىرىدىندۇر. بۇ كىتاب ئەدەبىي، ھېكمەت، شېرىن سۆھبەتلەر ھەمدە پادىشاھلارنىڭ مۇراسىملىرىغا ئالاقىدار ئەمەلىي مەسلىھەتلەر، شۇنىڭغا ئوخشاش باشقا ئىشلار ساھەسىدە غايەت پايدىلىقتۇر. مانا بۇ بېيىت نزامىي ئەرۈزىي پۈتكەن «ۋىسۇ رامىن» داستانىدىن بولۇپ، ئۇنىڭدىن بۇ داستاننىڭ شېئىرىيىتى مەلۇم بولۇر: (بېيىت)

ئارەشنى ياي ئەنداز دەرلەر، تەرەق يوق، سەككە ئالغۇچى قىياشنىڭ سەھەرىدە
 ئامۇلدىن ④ ئاتسا گەر مەرۋىگە يېتەر ئوق. زىيىت سەككە ئالغۇچى قىياشنىڭ سەھەرىدە

گەپ شۇنىڭدىكى، ئارەش تەھمۇرەسنىڭ ⑤ جىيەنى بولۇپ، مەملىكەتلەرنى (ئۆزئارا) تەقسىم قىلدى ۋە ئامۇل چېگراسىدىن تاكى ئەبىۋەرد ⑥ ۋە مەرۋىگىچە ھەم جەيھۇننىڭ نېرىقى قىرغىقىدىن تاكى سەمەرقەند ۋە خۇجەندكىچە بىر سېپىل سالدۇرغان، ئۇنىڭ قالدۇقلىرى ھازىرمۇ بار. مەملىكەتنى

* بېشى ئالدىنقى ساندا

تەقسىملەۋاتقان پەيتتە، ئارەش تاغسىدىن بىر ئوق يېتىدىغان يەرنى ئۇنىڭغا ئاجرىتىپ بېرىشنى سورىدى. تاغسى ئىلتىماسنى قوبۇل قىلدى، ھەكىملەر ئۇنىڭغا ئاتاپ بىر كاۋاك ئوقنىڭ ئىچىنى سىماب ۋە دورىلار بىلەن تولدۇرۇپ بەردى. كۈن چىققاندا (ئارەش) ئۇنى ئاپتاپقا قارىتىپ ئاتتى. ئاپتاپ ھارارىتى ئۇنى ئۆزىگە تارتىپ، ئوق ئامۇلدىن مەرۋىگىچە يەتتى، بەزى تارىخ كىتابلىرىدا شۇنداق يېزىلغان، لېكىن بۇ ئەقىلگە سىغمايدۇ. چۈنكى، ھەرقانچە ئۇچقۇر ئوقمۇ تۆت چاقىرىم مۇساپىگە يېتەلەيدۇ، خالاس. بىراق، ئۇلۇغ شەيخ ئازەرىي ... «جەۋھىرۇل ئەسرار» (سىرلار دۇردانىسى) دە كەلتۈرۈشچە، شەيخۇلرەئىس ئەبۇ ئەلى سىنا ... بۇنداق ھادىسىنى ئىنكار قىلمىغان ۋە ھېكمەتتىن ئۇزاق ئەمەس، دەپ ئېيتقان ئىمىش. بۇنىڭ شەرھى شۇكى، سەمەرقەنتتە شېرازدا، خارەزىمدە باغداتتا، ھىراتتا گۇجارەت قىشلاقلىرى بولغاندەك، مەرۋىدىن بىر پەرسەخ (6 - 7 كىلومېتىرغا تەڭ) يەردە ئامۇل ئاتالمىش بىر قىشلاق بولسا ھەم ئېھتىمال.

ھەكىم ناسىر خۇسرەۋ ⑦

ھەكىم ناسىر خۇسرەۋ ئەسلىي ئىسپاھاندىن. ئۇ توغرىدا تۈرلۈك قاراشلار بار. بەزىلەر، (ئۇ) دانا ۋە مۇۋەھھىد دېسە، بەزىلەر ئاڭغا تەنە قىلىپ، دەھرىي ۋە تەناسىخ مەزھىپىگە مەنسۇپ (ئادەم) دېگەن... قانداق بولسۇن، دانىشمەن كىشى بولۇپ ئۆتكەن. «ھۆججەت» تەخەللۇسىنىمۇ قوللانغان. بۇنىڭغا سەۋەب شۇكى، ئالىملار ۋە ھەكىملەر بىلەن بەسلەشكەندە ھۆججەت دەلىلى مۇستەھكەم ئىدى. ئۇ ئاۋۋال ئىسپاھاندىن غىلان ۋە رۇستەمدارغا باردى. ئاشۇ ئۆلكىلەرنىڭ ئالىملىرى بىلەن بەس - مۇنازىرە قىلدى. ئۇنىڭغا قەست قىلىشتى، (كېيىن) ئۇ خۇراسانغا قاچتى. خۇراسانغا جۈنەش ۋاقتىدا شەيخلەر شەيخى ھەزرەت ئەبۇلھەسەن ھەرراقانىي^⑧ نىڭ سۆھبىتىگە قاتناشتى. ھەزرەت شەيخكە كارامەت يۈزىسىدىن ئۇنىڭ ئەھۋالى (بۇرۇنلا) ئايان بولغانىدى، مۇرىتلىرىغا ئېيتتى: «ئەتە پالان رەڭلىك ھۆججەتتى (مۇستەھكەم) ئادەم، پالان تەرزىدە خانىقا ئىشىكى يېنىغا كېلىدۇ، ئۇنىڭغا ئىززەت - ئىكرام قىلىڭلار. ئەگەر ئىمتىھان يۈزىسىدىن، ئىلمى زاھىردىن سورىسا، بىزنىڭ شەيخىمىز دېھقان ۋە ئاددىي ئادەم، دەپ ئېيتىڭلار. (كېيىن) ئۇ كىشىنى مېنىڭ ھۇزۇرۇمغا ئېلىپ كىرىڭلار.» ھەكىم ناسىر خانىقا ئىشىكى يېنىغا كېلىشى بىلەنلا، مۇرىتلار (ئاۋۋال) شەيخنىڭ ئېيتقىنىنى قىلدى. (كېيىن) ئۇنى شەيخ ھۇزۇرۇمغا ئېلىپ كىردى. شەيخ ئۇنىڭغا ئىززەت - ئىكرام قىلدى. ھەكىم ناسىر دېدى: «ئەي، بۇزۇرۇكۋار، ئىستەر ئىدىمكى، سۆھبىتىڭنى تاپسام، كېيىن ھال ئەھلى پاناھىدىن جاي ئالسام.» شەيخ تەبەسسۇم قىلدى ۋە دېدى: «ساددا دىل سەن. بىزلەر بىلەن قانداق سۆھبەتلىشەلەيسەن، ئاخىر نەچچە يىل ئۆتتىكى، نۇقسانلىق ئەقىلگە ئەسىرسەن: مەن مەردلەر خىزمىتىگە قەدەم قويغان بىرىنچى كۈنۈمدىن باشلاپ بۇ مەككەرە (ناقىس ئەقىل) چېدىرىنىڭ بۇرجىكىنى بەند ئەتكەندىم، ئۇنى تالاق قىلدىم.» ھەكىم ناسىر دېدى: «شەيخكە ئەقىل ناقىسلىقى قانداق مەلۇم بولدىكىن، بەلكى ئېيتقانلىرىدەك، ئەقىلنىڭ ئاۋۋىلى تەڭرىدۇر؟» شەيخ دېدى: «ئەي ھەكىم، ئەقىلنىڭ ئاۋۋىلى پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالامدۇر. بۇ مەيداندا چۆرگىلەپ يۈرمە، نۇقسانلىق ئەقىل - بۇ سېنىڭ ۋە پۇرسىنانىڭ^⑨ ئەقىلىدۇر. (چۈنكى) ھەر ئىككىڭلار ئوخشاشلا مەغرۇرسىلەر. بۇنىڭغا دەلىل تۈنۈگۈن ئېيتقان قەسەدەڭ - (ئۇندا) گۇمان قىلىدىڭكى، «كۈن - فەيەكۈن» - نىڭ گۆھىرى - ئەقىلىدۇر. غەلەت ئىش قىلىدىڭ، (ئەسلىدە) ئاشۇ گۆھەر دەل ئىشقتۇر.» (شەيخ) ئاشۇ قەسەدە مەتلىنى مۇبارەك تىلىغا ئالدى. ئۇنىڭ مەتلەئى مۇنداق:

يەتتە گۈمبەز تامىنىڭ نەقىشى ئېرۇر ئىككى گۆھەر،
كائىناتتا نېمە بولسا بارىدىن يۈكسەك تۇرار.

شەيخنىڭ بۇ كارامىتىنى كۆرۈپ ھەكىم (ناسىر) ھەيران قالدى. چۈنكى، بۇ قەسىدىنى ئۆتكەن كېچە يازغان، ھېلىغىچە ھېچكىم ئاڭلاپ باقمىغانىدى. (شۇ سەۋەبتىن) ھەكىمنىڭ شەيخ خۇسۇسىدىكى ئېتىقاد ۋە ئىخلاسى ئاشتى. بىرمۇنچە ۋاقىت شەيخنىڭ خىزمىتىدە كۈن كەچۈردى. رىيازەت چېكىش ۋە ئىچكى دۇنياسىنى پاكلاش بىلەن مەشغۇل بولدى. كېيىن شەيخ ئاڭا سەپەر ئىجازىتىنى بەردى. ھەكىم (ناسىر خۇسرەۋ) خۇراسانغا كەلدى ۋە (ئالىملار) مەجلىسلىرىدە كەم كۆرۈلىدىغان ۋە كىشىنى رام قىلىدىغان ئىلىملەردىن سۆز ئاچتى. ئالىملار (بۇ يەردىمۇ) ئۇنى قەستلەشكە باشلىدى. ئاشۇ چاغلاردا قازىكالان ئەبۇ سەھل سەئۇقى خۇراساننىڭ ئۇلۇغى ئىدى ۋە نىشاپۇردا تۇراتتى. ھەكىمگە (مۇنداق) دېدى: «سەن دانا ھەم ئۇلۇغ ئادەمسەن، كۆرۈۋاتمەنكى، خۇراسان ئۆلىماسى ساڭا قەست قىلىپ قويدى. (ئەمدى بىردىنبىر) چارىسى بۇ دىيارنى تەرك ئەتمەكتۇر.» شەيخ ئاڭا نىشاپۇردىن قېچىپ، بەلخ ئەتراپىغا كېلىپ چۈشتى ۋە ئۇ يەردىمۇ يوشۇرۇنۇپ كۈن كەچۈردى. ئاخىر، بەدەخشاننىڭ كۈھىستانغا باردى. مانا بۇ قەسىدىنى ئۇ خۇراسان ئەھلىنىڭ شىكايىتىدە يازغان:

بۇ نالەم ساڭادۇر، ئاللاھى جەھان،
كۆپ جەفا يەتكۈزدى ئەھلى خۇراسان.
نە قىلدىم، ھەممە زات مەندىن بېزىپتۇر،
ياش - قېرى، تۇغقان يات، ئاشنايى ياران.
تەۋەمەن پەيغەمبەر ھۈكىمىگە مەگەر،
دوستۇ يار دېمەدىم سېنى ھېچقاچان.
مۇھەممەد پەيغەمبەر ئۈممەتلەر ئارا،
سېنىڭ پەيغامىڭدىن يەتكۈزدى پەرمان.
يوق ئېرسە خۇش ئاۋاز جەبرەئىل مەگەر،
كېلىپ يەتمەس ئېردى رەسۇلغا قۇرئان.

ئىقرارمەن مەھشەردە ھېساب بەرگەيمەن،
كىتابىڭ سالمادى دىلىمگە ئىمان.

بۇ قەسىدە ئۈزۈن، ئۇنىڭدا (ھەكىم) ئۆزىنىڭ ئېتىقادىنى بايان قىلغان. ناسىر خۇسرەۋنىڭ دىۋانى ئوتتۇز مىڭ بېيىتتىن ئىبارەت؛ ھەممىسى ھېكمەت ۋە نەسىھەتتۇر؛ سۆزلىرى مۇستەھكەم، يەنە نەزمىدە تىزىلغان «سائادەتنامە» ۋە نەسىردە يېزىلغان «كەنزۇل - ھەقايق» (ھەقىقەتلەر خەزىنىسى) كىتابلىرىمۇ ئۇنىڭ ئەسەرلىرىدىندۇر.

ئۇ سۇلتان مەھمۇد غەزەنەۋىي زامانىدا مەيدانغا چىققان ۋە شەيخۇلرەئىس ئەبۇ ئەلى سىنا بىلەن زامانداش ئىدى. ئىككىلەن ھەمسۆھبەت بولغان، دېيىشىدۇ. لېكىن، بۇ ئاۋام ئوتتۇرىسىدىكى گەپ - سۆز، بىرەر تارىخ كىتابىدا (بۇنداق گەپنى) ئۇچراتمىدۇق. ھەكىم ناسىر خۇسرەۋىنىڭ قەبرىسى بەدەخشان قىشلاقلىرىدىن دەرەئى مۇلۇكانىدۇر. بولۇپمۇ كۇھىستان ئادەملىرىنىڭ ھەكىم ناسىر خۇسرەۋىگە ئېيتقانى ئارتۇق دەرىجىدە چىڭ، بەزىلىرى ئۇنى «سۇلتان» دەپ، بەزىلىرى «شاھ» دەپ ئاتايدۇ ...

ئەمئەق بۇخارىي ⑩

ئەمئەق بۇخارىي ئۇلۇغ شائىرلاردىن بولۇپ، سۇلتان سەنجەر ⑩ زامانىسىدا ياشىغان، ئۇ «يۇسۇف» قىسسسىنى نەزم قىلغان بولۇپ، بۇ ئەسەرنى ئىككى بەھر بىلەن ئوقۇشقا بولىدۇ. ئۇستاز رەشىدىدىن ۋەتۋات ئۇنىڭ ئىزىدىن ماڭغان بولۇپ، ئۇنىڭ ئېيتقانلىرىنى «ھەدايىقۇس - سەھر» (سېھىر باغلىرى) ناملىق ئەسەردە مىسال سۈپىتىدە تىلغا ئېلىپ ئۆتكەن. ئۇنىڭ ئوغلى ھەمىد ئىبنى ئەمئەق بولسا ھەكىم سوزەنىي زامانىدا ئۆتكەن ۋە ئۇنى (سوزەنىي) ھەجۋى قىلغان. مۇنۇ قىتئە ھەمىدىنىڭدۇر:

قىتئە:

كېچە چۈشتە كۆردۈم ئادەم ئاتىنى،

قولى ھەۋۋا قولىنى تۇتقان ئىدى ⑪.

سورىدىم: «نەۋرەخمۇ سوزەنىي سېنىڭ؟»

«ئۈچ تالاق ھەۋۋا، ئەگەر بولسا» دېدى.

ئەمئەق (بۇخارىي) بولۇپمۇ مەرسىيە ئېيتىش جەھەتتە تەڭداشسىز ئىدى. ئەبۇ تاھىر خاتۇنىي «تارىخى ئالى سەلجۇق» (سالجۇقىلار خانىدانى تارىخى) ⑬ ناملىق كىتابىدا مۇنداق دېگەن: «سۇلتان سەنجەرنىڭ سۇلتان مەھمۇد ئىبنى مۇھەممەد ئىبنى مەلىكشاھ نىكاھىدا بولمىش ماھمۇلىك ئىسىملىك قىزى ۋاپات بولدى. سۇلتان سەنجەر ئۇنىڭ ۋاپاتى تۈپەيلىدىن كۆپ دىلتەڭ ۋە خاپا بولدى. ئەمئەقنى ماھمۇلىك خاتۇنغا مەرسىيە ئېيتسۇن دەپ بۇخارادىن چاقىرتتى، ئەمئەق (بۇ ۋاقىتتا) ياشىنىپ، قوۋۋىتىدىن كەتكەن، ئاجىز بولۇپ قالغانلىقى ئۈچۈن، ئۇزۇندىن - ئۇزۇن مەرسىيە ئېيتالماسلىققا (ئۇنىڭدىن) ئىجازەت ئالدى ۋە مانا بۇ بېيىتنى ئېيتتى، بۇ ۋەقە باھار ئايلىرىدا بولغانىدى. مەرسىيە:

تىندى بوستان سەھنىسىدە ناگاھان گۈل كۈلكىسى،

كەتتى تۇپراق قەرىگە بېكىنىپ جىسمى ئىسى.

گەر بۇلۇتتىن جىقلا ھۆل بولدى دەرەخ ياپراقلىرى،

قالدى سۇسىز، ۋادەرخا، يېڭى بوستان نەرگىسى.

بۇ مەرسىيەنى ئەمئەق ياخشى ئېيتقان ۋە ئۇنىڭ ھەممىسىنى بۇ يەردە مىسال كەلتۈرۈش مۇشكۈل.

دانالاردىن مەۋلانا ئەبۇ سۇلايمان زىكرىيا كۇفىي «سۇۋەرۇل - ئەقالىم» (ئىقىلىملار سۈرىتى) ⑩ ناملىق كىتابىدا ئېيتىپتۇركى، سۇلتان سەنجەر باغدادنى ئىشغال قىلىپلا سەمەررەنى ئېلىشنى مەقسەت قىلدى. سەمەررەنىڭ مەسجىدى جامەسىنىڭ ئالدىدا بىر غار بولۇپ، شىئەلەر ئېتىقادىچە، ئىمام مەھدى ئاشۇ جايدىن چىقىشى كېرەك ئىمىش. (شۇ سەۋەبتىن) جۈمە كۈنلىرى بىر ئارغىماق ئاتنى ئۈمىد بىلەن ئاشۇ غار ئاغزىدا تۈتۈپ تۇرار ئىكەن... سۇلتان بۇ ھالىنى كۆزىتىپ، تەكشۈرۈش قىلىپ، سەۋەبىنى سوراپ بىلدى. بۇ گۈزەل ۋە تەڭدىشى يوق ئات ئۇنىڭغا يېقىپ قالدى. (كېيىن) ئۇنىڭغا مىندى - دە: «بۇ ئات مەندە ئامانەت بولۇپ تۇرىدۇ. ھەرقاچان ئىمام چىقسا، ئۆزۈم ئاڭا تاپشۇرىمەن» دىدى. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، بۇ ھال ئاقسۆزى سۇلتانغا ياخشىلىق كەلتۈرمىدى. بۇنداق بېھۆرمەتلىك نازۇك پەملىكى يۈزىسىدىن سۇلتانغا خۇش كۆرۈنسىمۇ، لايىق ئەمەس ئىدى. (يەنە) ھۆكۈمرانلىقى ئاخىرىدا ئۇ ئۆلما ۋە زاھىدلارنىڭ مائاشىنى توختىتىپ قويدى. بۇمۇ (ئاقسۆزەتتە) دۆلىتىنىڭ زاۋال تېپىشىغا سەۋەب بولدى. غۇزلار ⑪ ئاڭا ھۇجۇم قىلدى. (سۇلتان ئەسىرگە چۈشتى) ۋە بىرمۇنچە ۋاقىت قاماقتا ياتتى. ۋىلايەتنىڭ كۆپ قىسمى، خۇراسان مەملىكىتى، ھەر ئىككىلا ئىراق (ئىراقىي ئەرەب ۋە ئىراقىي ئەجەم) بەلكى پۈتكۈل جاھاننىڭ ئاۋات جايلىرىنىڭ كۆپ قىسمى ئاشۇ غوۋغادا خاراب بولدى... سۇلتان (سەنجەر) ئاخىر تېرىمىز قەلئەسىدە غۇزلارنىڭ قولىدىكى تۇتقۇنلۇقتىن خالاس بولدى، (لېكىن) قېرىپ، ئاجىزلىشىپ قالغانىدى. ھىجرىيەنىڭ 551 - يىلى رەبىيەلئەۋۋەل ئېيىنىڭ ئونىنچى (مىلادىيە 1156 - يىلى 5 - ئاينىڭ 3 -) كۈنى مەرۋ شەھىرىدە ئاللاننىڭ رەھىمىتىگە ئېرىشتى.

ئىقتىسادىي رىپىزلىنىش

قەتران ئىبنى مەنسۇر تېرىمىزى ⑫

قەتران ئىبنى مەنسۇر تېرىمىزى شائىرلارنىڭ ئۈستازلىرى جۈملىسىدىندۇر. ئەسلىي تېرىمىزدىن، لېكىن بەلختە ئولتۇراقلاشقان. ئۇنىڭ دىۋانى ئىراقىي ئەجەمدە مەشھۇردۇر. سۇلتان سەنجەر زامانىدا بەلخ ھاكىمى ئەمىر ئەھمەد قوماچقا بېغىشلاپ «قەۋسنامە» كىتابىنى يازغان، رەشىد سەمەرقەندىي، لەۋۋاھىي، رۇھىي، شەمس سىمكەش، ئەدنانىي، پىسەرى خۇمخانى، شۇنىڭدەك بەلخ ھەمدە ماۋەرائۇننەھرنىڭ كۆپچىلىك شائىرلىرى قەترانغا شاگىرت بولغان كىشىلەردۇر. قەتران ھاياتىنىڭ كېيىنكى يىللىرىدا ئىراققا بېرىپ ھايات كەچۈردى. (ئۇ) شېئىردا ماھىر بولۇپ، بۇ ئىلىم ھەققىدە كىتابلارنى پۈتكەن. رەشىدىدىن ۋە تۋات شۇنداق ئېيتقانكى: «مەن ئۆز دەۋرىم شائىرلىرىدىن پەقەت قەترانغىلا تەن ئالىمەن، باشقىنى (بولسا) ئىلىم يۈزىسىدىن ئەمەس، بەلكى كۆڭۈل ئۈچۈن شائىر دەيمەن.»

قەتران ئاجايىپ شەكىللەردىكى مۇرەببە، مۇخەممەس، قوش قاپىيىلىك شېئىرلار ۋە باشقا (ژانىر) لاردا كۆپ قەلەم تەۋرەتكەن. مانا بۇ قوش قاپىيىلىك تەرجىمە ئۇنىڭدۇر:

تۆكتى ئاسمان، دەريادىن تاپقاچ بۇلۇتلار زەر - گۆھەر،
تۆكتى بوستان، جەبرىدىن تاپقاچ، گۆھەر، زەر ئۈزرە زەر.
قايدا كىم گۈلزار بولۇر، ئاتىدىن جاھان گۈلزار بولۇر،
ئۇندا زار تۈن قۇشلار يىغلار باراۋەر ھەر سەھەر.

بۇ زېمىن شاد بولدى ھەردەم ياغسا يامغۇر، ھەم يەنە،
دوستلار توپراققا كۆزدىن تۆكسە گۆھەر ھەر سەپەر.

سۈنۈلۈ، نەرگىسۇ، ئەنبەر، ئەترە ھەريان چاچتى يەل، ياقىتى گۈلخان لالىدىن، كۆكتە بۇلۇتلار جىلۋىگەر.

فەرخارخى

«فەرخارخى» بەدەخشان ۋىلايىتىدە، تايقاننىڭ يۇقىرىسىغا (جايلاشقان) مەنزىلىنىڭ نامى، خۇتتالان ۋىلايىتىدىنمۇ فەرخار ناملىق جاي بار. خىتا بىلەن كاشغەر ئارىسىدىنمۇ يەنە بىر فەرخار بار. شائىرلار كۆپىنچە ياخشىلىق ۋە سۈپەتلىرىنى تەرىپلەپ ئۆتكەن فەرخار بولسا تۇراندىكى فەرخاردۇر، خۇددى خاجە سەلمان ساۋەجىينىڭ مۇنداق دېگىنىدەك:

فەرخار سەنەمى يەڭلىغ بىر ساھىبى جەمال يوق،
 ھەتتا چىن سەنمىدە بۇنىڭدەك شېۋەيۇ ھال يوق.

بۇ فەرخارىينىڭ قايسى فەرخاردىن ئىكەنلىكى مەلۇم ئەمەس، قانداقلا بولسۇن، ئۇ شائىرلارنىڭ ئۇستازلىرى جۈملىسىدىندۇر...

ئىككىنچى تەبىقە

بۇ تەبىقىدە يىگىرمە نەپەر پەزىلەت ئەھلى ئەسلىپ ئۆتۈلىدۇ.

ئەزرەقى ⑰

ئەزرەقى ناھايىتى دانىشمەن كىشى بولغانلىقى ئۈچۈن، ئۇ ھەكىم دەپ ئاتالغان. ئەسلىي مەرۋىدىن بولۇپ، سەلجۇقىي پادىشاھلىرى ئىچىدە ئەڭ قايىلىيەتلىكى ھېسابلىنىدىغان سۇلتان توغانشاھ زامانىدا كۆزگە كۆرۈنگەن، توغانشاھقا بېغىشلاپ بىر مۇنچە كىتابلارنى يازغان. ئىپتىشلاشقا قارىغاندا، پەند ۋە نەسەت، ئەمەلىي ھېكمەتتىن ئىبارەت «سەندباد» ناملىق كىتابى ئۇنىڭ ئەسەرلىرى جۈملىسىدىندۇر. فەخرىدىن بەناكەتتى ئۆز تارىخىدا ئىپتىشىچە، توغانشاھنىڭ ئەزىلىك قۇۋۋىتى زەئىپ بولغان. زامانىسىنىڭ تېۋىپ، ھەكىملىرى كۆپ تىرىشىپ داۋالىغان، لېكىن پايدىسى بولمىغان. ھەكىم ئەزرەقى «ئەلفىيە ۋە شەلفىيە» دېگەن بىر كىتاب يازغان (قاچانكى)، سۇلتان بۇ كىتاب ۋە ئۇنىڭدىكى تەسۋىرلەرگە قارىسا، ئۇنىڭدا شەھۋەت قۇۋۋىتى پەيدا بولار ئىكەن. شۇ سەۋەبتىن، ئەزرەقى يۇقىرى مەرتىۋە ئىگىسى ۋە سۇلتان خاس مەجلىسىنىڭ نەدىمى بولۇپ قالغانىكەن. «چەھار مەقالە» كىتابىنىڭ مۇئەللىپى (نزامىي ئەرۋىزى سەمەرقەندىي) مۇنداق دېگەن: «كۈنلەرنىڭ بىرىدە سۇلتان توغانشاھ نەرد ئوينار ئىدى ۋە ئۈچ ئالتىلىككە ھەرقانچە تاشلىسىمۇ، ئۈچتە بىرلىككە چۈشۈۋەردى. (ئاخىر) سۇلتاننىڭ جەھلى چىقتى. (ئەنە شۇندا) ئۇستاز (ئەزرەقى) مانا بۇ رۇبائىينى يۇقىرى ماھارەت بىلەن ئىپتىتى.»

كۆزلەپ ئۈچتە ئالتىنى ئۈچتە بىرنى يىقتى شاھ،

(ئەنئەنىۋىي) ئالىي دەرىجىلىك مۇلازىم بولۇپ تاكى مەرۋىگىچە باردى. شۇ ئارىدا بىرنەچچە قەسىدە يېزىپ (سۇلتاننىڭ) ھۇزۇرىغا يەتكۈزدى، مانا بۇ ئاشۇ قەسىدىلەرنىڭ بىرىنىڭ مەتلۇتىدۇر:

ياش يىگىتدۇركىم بۇ قانداق، بوپتۇ ئالەمگە جامال،

ھەم زامانۇ ھەم زېمىننى ياشىنىتىپتۇ ئۇشبۇ ھال.

بۇ قەسىدە خېلى مۇرەككەپ بولۇپ، شەرھلەشكە موھتاجدۇر، (ئەنئەنىۋىي) ئۇنى ناھايىتى ياخشى ئېيتقان. ئەنئەنىۋىي ئىلمى نۇجۇمدا ئۆز ئەسىرىنىڭ ئىلغارلىرىدىن ئىدى، شۇنداقلا بۇ ئىلىمدە پايدىلىق بىر كىتاب ھەمدە باشقا ئىلىملەردە بىرقانچە ئەسەرلەر يازغانىدى. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، خاۋەراندىن تۆت بۈيۈك دانىشمەن چىققان بولۇپ، ئۇلارغا تەڭ كېلىدىغان بەشىنچى كىشى بولمىغان. بۇ ھەقتە مۇنداق دېيىلگەندەك:

ئايلىنىپ كەلگۈنچە ئاسمان خاۋەراندان تۇپرىقىغا،

چىقتى شەرقتىن تۆت قۇياشكىم، يېرىلىپ تۇننىڭ قەرى.

بىرسى خاجە بۇ ئەلى شاداندەك نامدار ۋەزىر،

بىرى ئەسئەد مېھنەدۇر، ئەللىمىلەرنىڭ سەرۋەرى.

پاكىزە سۇفىي ئەبۇسەئىد تەرىقەت شاھىدۇر،

ھەم خۇراسان مۈلكىدە شۆھرەتلىك شائىر ئەنئەنىۋىي.

توغرۇلبەگ ئىبنى مىكائىل سەلجۇقىنىڭ ⑩ ۋەزىرى، خاجە ئەبۇ ئەلى شادان خاۋەراندىن دىندار، ئەقىللىق، ئۇچۇق پىكىرلىك ئىش بىلىدىغان كىشى ئىدى. خاجە نىزامۇلمۈلك دەسلەپ ئۇنىڭ مۇلازىمى بولغان. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، ئۇ (ھەتتا) خاجە ئەبۇ ئەلىگە قېرىنداش ئىكەن، خاجە ئەبۇ ئەلى قېرىپ، زەئىپلىشىپ قالغاچقا، ۋەزىرلىكتىن ئىستېپا بەرگەننىكى، خاجە نىزامۇلمۈلكنى ئۆز ئورنىغا ئالىپ ئارىسلانخان ئىبنى چاغرىبەگنىڭ ۋەزىرى قىلىپ قالدۇردى. سۇلتان ھەممە ۋاقىت خاجە نىزامۇلمۈلكتىن كەلگەن ياخشى ئىشلارنى كۆرۈپ قانائەت ھاسىل قىلاتتى ۋە خاجە ئەلىنىڭ ھەققىگە ئېزگۈ دۇئالار قىلاتتى.

ئۇستاز ئەسئەد مېھنە ئۆلىما يېتەكچىلىرىدىن بولۇپ، ئۇ سۇلتان مۇھەممەد ئىبنى مەلىكشاھ مەجلىسىدە ئىمام ئەبۇ ھامىد مۇھەممەد (ئىبنى مۇھەممەد) غەززالىي ⑪ بىلەن مۇنازىرە قىلغان. خۇراسان ئالىملىرى ئۇستاز ئەسئەدگە تايىناتتى. ھەقىقەتەن ئۇنىڭ ئىلمى ئىنتايىن كەڭ ئىدى. ھېكايەت قىلىنىشىچە، ئەنئەنىۋىي زاماندا، سۇلتان سەنجەر ھۆكۈمرانلىقى يىللىرىدا، (كۈنلەرنىڭ بىرىدە) يەتتە سەييارە مېزان بۇرجىمدا ⑫ توپلاندى. ھەكىم ئەنئەنىۋىي: «شۇ ئايدا كۈچلۈك شامال كۆتۈرۈلۈپ، قەدىمىي بىنالار، دەرەخلەرنىڭ كۆپىنى ئاغدۇرۇپ تاشلايدۇ. شەھەرلەرنى ۋەيران قىلىدۇ» دېدى. خالايق بۇنىڭدىن قورقۇپ ۋەسۋەسىگە چۈشتى. ئاشۇ پالاكەت يۈز بېرىدىغان ۋاقىتتا يوشۇرۇنۇش ئۈچۈن سەردابەلەر ⑬، لەخمىلەر قازدى. شۇنداق قىلىپ، ئەنئەنىۋىي ئېيتقان كېچىسى كىمدۇ بىرى مۇنار تۈپىسىگە چىقىپ چىراغ ياقتى. لېكىن، شامال چىراغنى ئۆچۈرىدىغان دەرىجىدە بولمىدى ... ئەتىسى ئەتىگەندە سۇلتان ئەنئەنىۋىي چاقىرتىپ ئۇنىڭغا تەنە قىلدى: «نېمىشقا بۇنداق خاتا تەبىرنى ئېيتتىڭ؟!» ئەنئەنىۋىي ئۆزى سوراپ: «سەييارىلەرنىڭ (بىر - بىرىگە) يېقىنلىشىشى توساتتىن ئەمەس. بەلكى

ئاستا - ئاستا يۈز بېرىدۇ. شۇنداق قىلىپ، ئاشۇ يىلى مەرۋىنىڭ ھەممە ئېكىنلىرىنى نابۇت قىلغۇدەك قاتتىق شامال بولمىدى. قېزىلغان لەخمىلەر بولسا يەنە بىر باھارغىچە ئۆز ئورنىدا قالدى. ئەنۋەرىي خىجالەت بولۇپ (مەرۋىدىن) قېچىپ بەلخكە باردى ۋە بىر مەزگىل بەلختە تۇرۇپ ئىلمى نۇجۇم بىلەن مەشغۇل بولدى. بەلخلىكلەردىن ئۇنىڭغا بىرەر ئازار يەتمىگەن بولسىمۇ، ئەنۋەرىي ئۇلارنى ھەجۋىي قىلدى، بەلخلىكلەر ئۇنىڭغا ھۇجۇم قىلىشتى ۋە ئۇنى (تۈتۈپ) بېشىغا قاپ كىلدۈرۈپ، شەھەردىن قوغلىماقچى بولدى. ئەمما زامانىسىنىڭ دانىشمەنلىرىدىن بولغان قازىيەل - قۇززات ② ھەممىدىن ۋەلۋالىجى ئەنۋەرىيگە ھامىيلىق قىلدى ۋە ئاشۇ بالادىن خالاس قىلدى. ئەنۋەرىي بۇ ھەقتە قەسەدە ئېيتقان ۋە ئۇ قەسەدىنىڭ مەتلۇى مۇنداق:

ئەي مۇسۇلمانلار، پىغانكىم، چەرخى دەرۋان جەبرىدىن،
مۇشتەرىي مەكرى، ئاداۋەت ئوقى جانان جەبرىدىن.

ئەۋەددىدىن ئەنۋەرىي ھىجرىيە 547 (مىلادىيە 1152) - يىلى بەلختە ۋاپات بولدى. قەبرىسى سۇلتان ئەھمەد ھەزرەۋىيە مازىرىنىڭ يېنىدا.

رەشىدىدىن ۋەتۋات ②

ئۇنىڭ ئىسمى رەشىدىدىن مۇھەممەد ئىبنى ئەبدۇلجەلىل ئەلكاتب ئەلئۇمەرىيىدۇر. نەسەبى مۆمىنلەر ئەمىرى ئۇمەر ئىبنى ئەلخەتتاب (ئاللا ئۇنىڭدىن رازى بولغاي) قا ئۇلىنىدۇ. ئۇلۇغ، دانىشمەن، ئەدىب ۋە ئىلىم ئىگىسى بولۇپ، ئۇنىڭ بۈيۈكلۈكى، دانىشمەنلىكىنى زامانداشلىرىنىڭ ھەممىسى ئېتىراپ قىلغان. ئۇ ئاتىسىز ئىبنى قۇتبىدىن مۇھەممەد خارەزمشاھ ② دەۋرىدە ئالىم ۋە شائىر سۈپىتىدە مەيدانغا چىققان بولۇپ، ئەسلىي بەلختىن. لېكىن، خارەزم ۋىلايىتىدە ئولتۇراقلىشىپ قالغان. ئۇ ئۆز دەۋرىدە شائىرلار ۋە تىل سەنئەتكارلىرىغا ئۇستاز ئىدى. ئەتراپ ۋە يىراق - يېقىندىن كەلگەن شائىرلار ھەممە ۋاقىت ئۇنىڭ ھۇزۇرىدا شېئىر ۋە باشقا ئىلىملەرنى ئۆگىنىش بىلەن مەشغۇل ئىدى.

ئۇ شائىرلىقتىن باشقا، يەنە يۇقىرى مەنسەپ ۋە مەرتىۋە ئىگىسى ئىدى. ھازىر جاۋاب، شېرىن سۆزلۈك ئالىم ئىدى. ھەممە ئەتراپتىكى شائىرلار بىلەن بەسلىشەتتى ۋە ئۇلارنىڭ كەمچىلىكلىرىنى تاپاتتى. (شۇنىڭ ئۈچۈن) شائىرلار ئۇنى ياخشى كۆرمەيتتى، كۆپچىنچىسى ئۇنى ھەسەتخور ۋە بېخىل دەپ قىزىق ھەجۋىي قىلاتتى. لېكىن، ئۇنىڭ جىسمى بۇ بوھتانلاردىن خالىيدۇر ۋە ئۇنىڭ پەزىلىتى خۇسۇسىدا ھېچقانداق گەپ بولۇشى مۇمكىن ئەمەس.

رەشىدىدىن (ۋەتۋات) خاكسار، ۋىجىك، تېز جاۋاب ئادەم ئىدى. ۋەتۋات دەپ ئاتىلىشىغا سەۋەب شۇكى، ۋەتۋات مۆجىزىلىك بىر قۇش بولۇپ، فەرىشتەلەر (قارلىغاچ) مۇ دەپىشىدۇ. (شۇنداق) بىر نەقىل بار: كۈنلەرنىڭ بىرىدە خارەزم ئالىملىرى خارەزمشاھ ئاتىسىز مەجلىسىدە بەس - مۇنازىرە قىلىشىۋاتاتتى. رەشىدىدىن ۋەتۋاتمۇ ئاشۇ مەجلىستە ھازىر بولۇپ، بەس - مۇنازىرىدە تىلى ئىتتىكىلىك قىلماقتا ئىدى. خارەزمشاھ شۇ قەدەر ۋىجىك بەدەنلىك بىر ئادەمنىڭ ھەددى - ھېسابسىز ۋە چەكسىز بەس - مۇنازىرە قىلىۋاتقانلىقىنى كۆردى، رەشىدىدىن ۋەتۋاتنىڭ ئالدىغا بىر دۈۋەت قويۇلغانىدى. خارەزمشاھ چاقچاق يۈزىسىدىن: «دۈۋەتنى ئېلىپ قويۇڭلارچۇ، كۆرەيلى قېنى، ئۇنىڭ

ئارقىسىدا تۇرۇپ گەپ قىلىۋاتقان كىم ئىكەن؟» دېدى. شاھنىڭ پىسەنتىگە ئېلىنغانلىقىنى بىلگەن رەشىدىدىن (ۋەتۋات) دۈۋەتنى ئېلىپ قويۇپ ئورنىدىن تۇردى - دە: «ئادەم تېنى بىلەن ئەمەس، بەلكى دېلى ۋە تىلى بىلەن ئىنساندۇر» دېدى. ئۇنىڭ سەزگۈرلۈكى، پەزىلىتى ۋە سۆزمەنلىكى خارەزمشاھقا ئايان بولدى. ئۇنىڭغا ئىززەت ۋە ئېھتىرام كۆرسەتتى ھەم كۆپ ئىنئاملاردىن بەھرىمەن قىلدى. ئۇنىڭ خارەزمشاھنى مەدھىيەلەپ ئېيتقان پاكىز قەسىدىلىرى بار... رەشىدىدىن ۋەتۋاتنىڭ دىۋانى تەخمىنەن ئون بەش مىڭ بېيىتتىن ئىبارەت، كۆپىنچىسى مەسنۇۋ، مۇرەسسە ۋە قوش قاپىيىلىك، بەزى بېيىتلىرى تەرسى ۋە تەجنىس دۇر. ئۇ: «مەندىن ئاۋۋال بىرەر كىشى، ياكى ئەرەب ياكى فارس تىلىدا ھەممىسى مۇرەسسە ئىلەردىن تەركىب تاپقان قەسىدە پۈتمىگەن» دەپ دەۋا قىلاتتى. (دەرھەقىقەت) ئۇ يەتمىش بېيىتقا يېقىن بىر قەسىدە يازغان بولۇپ، ھەممىسى مۇرەسسە دۇر...

رەشىدىدىن ۋەتۋات ئۇزاق ئۆمۈر كۆردى. ئۇ ھەتتا خارەزمشاھ ئاتىسىزنىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن، سۇلتانشاھ ئىبنى ئەل ئارسلان ئىبنى ئاتسىز 26 دەۋرىدىمۇ ھايات ئىكەن. سۇلتانشاھتا رەشىدىدىن (ۋەتۋات) سۆھبىتىگە ئېرىشىش ئارزۇسى پەيدا بولمىدى. (لېكىن خىزمەتچىلىرى) ئۇنىڭ قېرىپ قۇۋۋىتىدىن كېتىپ مۈكچىيىپ قالغانلىقىنى ئېيتتى. (شۇنداق بولسىمۇ خارەزمشاھ): «ئۇنى ئەلۋەتتە مېنىڭ ھۇزۇرۇمغا يەتكۈزۈڭلار» دەپ بۇيرۇپتۇ. رەشىدىدىن ۋەتۋاتنى مەپىگە ئولتۇرغۇزۇپ خارەزمشاھنىڭ ھۇزۇرىغا ئېلىپ كەپتۇ. ئۇنىڭ كۆزى سۇلتانشاھقا چۈشۈشى ھامان، ئۆز ھالىغا مۇناسىپ مانا بۇ رۇبائىنى ئېيتتى:

بوۋاڭ زۇلۇمنى زامان يۈزىدىن يۇيۇپ ئۆتتى،

ئادىل ئاتاڭ ئادالەت ئېتىنى قوغلاپ ئۆتتى.

مۇبارەك ئېگىنىڭگە سەلتەنەت تونى پۈتتى،

ھەرنە قادىرسەن كۆرسەت، ئەي، نوۋەت كۈنى يەتتى.

خارەزمشاھ ئاتسىز ئىبنى قۇتبىدىن مۇھەممەد ئىبنى نۇشتىگىن قاراچە ساقى سۇلتان مەلىكشاھ سەلجۇقىنىڭ غۇلامزادىسى ئىدى. سۇلتان مەلىكشاھ زامانىدا خارەزم بايلىقى سۇلتان تەشتىخاننىڭ 27 خىراجىتىگە كېتەتتى. نۇشتىگىن بولسا تەشتىدارلار مەوتەرى ئىدى. سۇلتان ئۇنى خارەزمگە ھاكىم قىلىپ ئەۋەتتى. ئۇ تەقۋادار ئادەم ئىدى. ئوغلى قۇتبىدىن مۇھەممەد خارەزمشاھ مەرتىۋىسىگە ئېرىشتى. ئۇ (خارەزمشاھ) ئالىملارنى بەكمۇ ھۆرمەت قىلاتتى. ئاتسىز ئۇنىڭ ئوغلىدۇر. ئۇ خارەزمدا ئولتۇراقلىشىپ قالدى ۋە سۇلتان سەنجەر ئالدىدا يۇقىرى مەرتىۋە ۋە يېقىنلىققا ئېرىشتى. ئۇ ھەر يىلى بىر قېتىم مەرۋىگە بېرىپ، سۇلتان مۇلازىمىتىدە بولۇپ قايتاتتى، غەرەزلىك كىشىلەر ئۇنىڭغا ھەسەت قىلىشتى ۋە سۇلتاننى ئۇنىڭدىن گۇمانسىراتتى. (شۇ سەۋەبتىن) ئاتسىز مەرۋىدىن قاچتى ۋە خارەزمدا سۇلتانغا قارشى ئىسيان كۆتۈردى. ئۇ تولۇق غەلبە قازاندى ۋە دائىم مۇسۇلمان بولمىغان تاتارلارغا قارشى يۈرۈش قىلىپ، كۆپ ئولجا ئالاتتى. (ئەھۋال) شۇ دەرىجىگە يەتتىكى، لەشكەر سۇلتان سەنجەردىن قېچىپ كېلىپ، ئۇنىڭغا قوشۇلۇشقا باشلىدى. سۇلتان مەجبۇر بولۇپ، ئاتسىزنى بىر تەرەپ قىلىش ئۈچۈن خارەزمگە قوشۇن تارتتى. ئەنۋەرى ئاشۇ يۈرۈشتە سۇلتان (سەنجەر) گە مۇلازىم ئىدى. ھەزارەسپ ئەتراپىغا يېتىپ، قەلئەنى قورشىۋالغاندىن كېيىن، ئەنۋەرى مانا بۇ رۇبائىنى يازدى ۋە

(ئۇنى) نەيزىگە باغلاپ قەلئەگە ئاتتى: ساپىسىدا رەشەپ ئىكەنلىكىنى بىلىپ، رەشەپ قەلئەگە ئاتتى. ئەي شاھ، بار مۈلكى جاھان - مەۋجۇدات سېنىڭكى، ۋە ئىستىقبالى جاھان كائىنات سېنىڭكى. ھۇجۇم قىلغىن سەن بۇ كۈن ھەزارەسپىنى ئال، ئەتىگە خارەزمۇ يۈز مىڭ ئات سېنىڭكى.

(ئاشۇ چاغدا) رەشىدىدىن ۋەتۋات قەلئەدە، ئاتسىزنىڭ قېشىدا ئىدى. ئەنۋەرىيگە جاۋاب تەرزىدە مانا بۇ بېيىتنى يازدى ۋە ئۇنى (ئوققا باغلاپ) سۇلتان لەشكەرلىرىگە قارىتىپ ئاتتى: بولساڭمۇ گەر رۇستەم كەبى، ئەي شاھ، پەھلىۋان، ھەزارەسپىدىن بىر ئېشەك ھەم ئالمىقنىڭ گۇمان. سۇلتان (سەنجەر) ۋەتۋاتدىن دەرغەزەپ بولۇپ: «ئەگەر ۋەتۋات قولۇمغا چۈشسە، (ئۇنى) يەتتە پارچە قىلىمەن» دەپ قەسەم قىلدى. رەشىدىدىن ۋەتۋاتنىڭ (ئىلگىرى) ئېيتقان مانا بۇ قەسەبىسىمۇ سۇلتاننىڭ ئېسىدە ئىدى: مەملىكەت تەختىگە كەلدى ئاتسىز - غەزەپكار نەيزەۋاز، تاپتى سەلجۇق دەۋلەتتىۋ خانەدانى ئىنقىراز.

(شۇ سەۋەبتىن) سۇلتاننىڭ كۆڭلىدە كونا ئاداۋەتمۇ بار ئىدى، قامال مۇددىتى سوزۇلۇپ كەتكەچكە، ئاتسىزنىڭ قارشىلىق كۆرسەتكۈدەك ئىمكانى قالمى كېچىدە قەلئەنى تاشلاپ قاچتى. ھەزارەسپ قەلئەسى سۇلتان تەرىپىدىن ئىشغال قىلىندى، ۋەتۋات يوشۇرۇندى. چارچىلار ۋە تەپتىش ۋاسىتىسى بىلەن ئۇنى تېپىپ، سۇلتاننىڭ ھۇزۇرىغا كەلتۈرۈدى، سۇلتان ئۇنى يەتتە پارچە قىلىشنى بۇيرۇدى. ۋەتۋات، سۇلتان دىۋاننىڭ مۇنشىسى، نەدىملىك مەنسىپىگە يېتىشكەن مۇنتەھەبىدىن بەدىئە كاتىپقا مەكتۇبچە ئەۋەتىپ، ئۇنىڭدىن ئارىغا چۈشۈپ، (سۇلتاندىن) گۇناھىنى تىلەپ بېرىشنى ئىلتىماس قىلدى. مۇنتەھەبىدىن سۇلتانغا ئەرز ئېيتتى: «ۋەتۋات بىر كىچىك قۇش، ئۇنى يەتتە پارچە قىلىپ بولماس، ئەي جاھان سۇلتانى، بۇيرۇغىنىكى، ئۇنى ئىككى پارە قىلسۇن.» سۇلتان كۈلۈپ كەتتى. سۇلتان بۇ قىزىق گەپ تۈپەيلىدىن ۋەتۋاتنىڭ قېنىدىن كېچىپ: «كېتىۋەرسۇن، ئۇنى ئىككى پارە قىلىپمۇ ئولتۇرمايلى، (چۈنكى) ئۇنىڭ بۇنىڭغىمۇ قۇۋۋىتى يوقتۇر» دېدى.

(شۇنىڭدىن كېيىن) ۋەتۋات تېرىمىزغا كېتىپ قالدى ۋە سۇلتان سەنجەر غۇزلار قولغا ئەسىر چۈشۈپ، ئاتسىز (بولسا) بۇ تەرەپلەرگە لەشكەر تارتىپ، تامام خۇراسان ئۇنىڭ قولغا ئۆتكەنگە قەدەر بىرمۇنچە ۋاقىت تېرىمىزدا ئىستىقامەت قىلدى، (شۇنىڭدىن كېيىن) رەشىدىدىن ۋەتۋات ئاتسىز ھۇزۇرىغا يۈردى ۋە ھەبۇشاندا ئۇنىڭ لەشكەرگاھىغا يېتىپ كەلدى، ئۇ بىرمۇنچە ۋاقىت ئاتسىزنىڭ ھۇزۇرىدا بولدى. تاسادىپەن ھىجرىيە 551 (مىلادىيە 1156) - يىلى ئاتسىز ھەبۇشاننىڭ دەرەئىخۇررەم دېگەن يېرىدە ۋاپات بولدى...

رەشىدىدىن (ۋەتۋات) نىڭ ۋاپاتى ھىجرىيە 578 (مىلادىيە 1182) - يىلى خارەزمىدە يۈز بەردى ئېيتىشلارغا قارىغاندا، ئۇ توقسان يەتتە يىل ئۆمۈر كۆرگەن. ئۇنىڭ قەبرىسى خارەزمىنىڭ جۇرجانىيە شەھىرىدەدۇر.

ئۇنىڭ ئىلمى مەئانىي ۋە ئىلمى بايان بويىچە ياخشى ئەسەرلىرى بار. «ھەدايىقۇس - سەھىر» ۋە تۆت ئەسەرلىرىدىن بىرى بولۇپ، شېئىر سەنئىتىدە ئۇنىڭدىن پايدىلىقراق كىتاب يېزىلمىغان ... يەنە شېئىر ئىلمى، ئىستىپا ۋە ئىنشا ئىلمىگە ئائىت بىرمۇنچە كىتابلىرىمۇ بار.

ئەدىب سابىر تېرمىزىي ⑫

ئەدىب سابىر تېرمىزىي ماھىر، دانىشمەن، پەزىلەتلىك ۋە يېتۈك شائىر بولۇپ، ئۇ سۇلتان سەنجەر زامانىدا تېرمىزدىن مەرۋىگە كېلىپ قالغان. ئەسلىي بۇخارالىق، لېكىن خۇراساندا ئۆسكەن ۋە كۈن كەچۈرگەن. رەشىدىدىن ۋە تۆت بىلەن زامانداش، ھەر ئىككىلىسى بىر - بىرىنى قىزىق ھەجۋىي قىلىشقان. ئەمما، ئاشۇ ھەجۋىيلىرىنى بۇ كىتابقا كىرگۈزسەك ھۆرمەتسىزلىك بولار. خاقانىي (ئەدىب) سابىر ئىزىدىن ماڭغان، رەشىدىدىن ۋە تۆت بولسا ئەدىب سابىرنى ئىنكار قىلغان. ئەنۋەرىي (ئەدىب) سابىرنىڭ شائىرلىقىغا قول قوياتتى. ئۇ ھەقىقەتەنمۇ شېئىر سۆز بولۇپ، ئۇنىڭ سۆزلىرى پاكىز، راۋان ۋە سېھىرلىك ئىدى. ئەدىب سابىر ئۆز زامانىسىدىكى شائىرلارنىڭ ئەڭ ئالدى ئىدى.

ئەدىب سابىرنىڭ تەربىيىچىسى ئۇلۇغ ئەللامە ئەبۇ جەئفەر ئەلى ئىبنى ھۈسەين پېشۋائى مۇساۋىي بولۇپ، ئىنتايىن ھۆرمەتكە سازاۋەر بولغانلىقى ئۈچۈن، ئۇنى «رەئىسى خۇراسان» (خۇراساننىڭ باشلىقى) دەپ ئاتايتتى. سۇلتان سەنجەر ئۇنىڭ بىلەن ئاغا - ئىنى بولۇشقانىدى. سەيىدىنىڭ ماكانى نىشاپۇردا بولۇپ، ئۇنىڭ خۇراساندا ھەشەمەتلىك ئىمارەتلىرى، يەر - سۈلىرى ۋە مال - مۈلۈكلىرى ناھايىتى كۆپ ئىدى ...

(ئەدىب) سابىر سۇلتان سەنجەر ۋە ئۇنىڭ دۆلەت كاتىبلىرىنىڭ ئالدىدا ئەزىز ۋە ھۆرمەتلىك ئىدى. خارەزمشاھ ئاتىسىز سۇلتانغا قارشى خارەزمىدە ئىسيان كۆتۈرگەندىن كېيىن، سۇلتان ئەدىب سابىرنى ئاتىسىزنى ئىزچىل كۆزىتىپ يۈرۈش ۋە ئۇنىڭ ئەھۋالىدىن خەۋەر يەتكۈزۈپ تۇرۇش ئۈچۈن مەخپىي تۈردە خارەزمىگە ئەۋەتتى. ئاتىسىز بولسا بىر پىدائىينى (مەرۋىگە) ئەۋەتىپ، ئۇنىڭغا جۈمە كۈنىدە سۇلتانغا پىچاق ئۇرۇپ ھالاك قىلىشنى بۇيرۇدى. (ئەدىب) سابىر تېرمىزىي ئۇ كىشىنى تېپىپ جازالىسۇن ئۈچۈن، ئۇنىڭ تەقى - تۇرقى ۋە چىرايى - قىياپىتىنى قەغەزگە ئېنىق قىلىپ سىزىپ ئەۋەتتى. ئەدىب (سابىر) خارەزمىدە ئىدى. ئاتىسىز ئۇنىڭ ئىشلىرىدىن خەۋەر تاپتى ۋە ئەدىب (سابىر) نى تۇتۇپ، پۈت - قولىنى باغلاپ جەيھۇن دەرياسىغا تاشلاپ چۆكتۈرۈپ ئۆلتۈرۈشنى بۇيرۇدى. بۇ ۋەقە ھىجرىيە 546 (مىلادىيە 1151) - يىلى يۈز بەرگەندى.

ھەكىم سوزەنىي سەمەرقەندىي ⑬

ھەكىم سوزەنىي ئەسلىي سەمەرقەندتىن ئىدى، خوش پېئىل ۋە خوشچاقچاق ئادەم ئىدى. ياشلىقىدا ئىلىم تەھسىل قىلدى، تەبىئىي ھەزىلگە مايىل ئىدى. (ئۇ ئوقۇۋاتقان مەدرىسە) ئۆلىمالىرى بىرلىشىپ سوزەنىينى ھەجۋىي قىلىشقا ئۇنىڭ بىلەن ھۇجرىداش بىر يىگىتنى كۆندۈرۈشتى. ئۇ سوزەنىينى قىزىق ھەجۋىي قىلغان، سوزەنىيمۇ ئۇنىڭغا جاۋاب ئېيتقانىدى. ئۇ ھەجۋىيلەرنى بۇ كىتابقا كەلتۈرسەك مۇۋاپىق بولماس. ئەمما، ئۆمرىنىڭ ئاخىرىدا ئۇنىڭ قەلبىنى توۋا - تەزەررۇۋ قىلىش كەيپىياتى ئىگىلىگەندى ۋە ھەجگە بارغانىدى. ئۇ تەۋھىد، نەسبەت، مەرىپەتنى تەرغىب قىلغۇچى ۋە تائەت - ئىبادەت قىلىشقا چاقىرغۇچى ئاجايىپ قەسىدىلەرنى يازغانىدى ...

لامپىئى بۇخارىي، جەننەتىي ۋە نەسەفىي، شەمس ھالە ۋە شەترەنجىي قاتارلىقلار سوزەنىينىڭ شاگىرتلىرىدىندۇر ...

ھەكىم سوزەنى ھىجرىيە 569 (مىلادىيە 1174) - يىلى سەمەرقەندتە ۋاپات بولغان. ئۇنىڭ قەبرىسى چاكەردىزادە مەقبەرىسىدە، ئالەمنىڭ ئىمامى ئەبۇ مەنسۇر ماتۇرىدىي³⁴ ۋە شەھابىددىن ئەبۇ ھەفىسى ئۆمەر نەسەفىي³⁵ مازىرى يېنىدا.

فەلەكىي شىرۋانىي³⁶

فەلەكىي شىرۋانىي ئىنتايىن شېرىن سۆز ئادەم بولۇپ، ئەفزەلىمىدىن خاقانىيىنىڭ زامانداشلىرىدىندۇر، بەزىلەر ئۇنى خاقانىيىنىڭ ئۇستازى دېيىشىدۇ، بۇ توغرا ئەمەس. دانىشمەن شەيخ ئازەرىي «جەۋھەرۇل - ئەسرار» دا خاقانىي ۋە فەلەكىيىنى، ھەر ئىككىلىسى ئەبۇل ئەئلا گەنجەنىڭ شاگىرتلىرى دەپ ئېيتقان. ھەمدۇللاھ مۇستەۋفىي (قەزۋىنىي) بولسا خاقانىيىنى فەلەكىي (شىرۋانىي) نىڭ شاگىرتى دەيدۇ. ئۇنىڭ بىلەن بىرلىكتە ئىسپاندا مەسئۇمىيەت ئىسپاتىدا خاقانىيىنىڭ ئىسمىنى ئىسپات قىلىشقا قانداقلا بولسۇن (فەلەكىي شىرۋانىيىنىڭ) زور ئىستېتىمىداتى بار ئىدى ... خاجە ئىسمەتۇللاھ بۇخارىي يۇ قەسىدىگە (فەلەكىيىنىڭ شىرۋانشاھقا ئاتاپ يازغان قەسىدىسىگە) جاۋاب ئېيتقان ... فەلەكىي دىۋانىنى پاك - دىيانەتلىك پادىشاھ ئۇلۇغبەگ كۆرەنگان ھۇزۇرىغا ئېلىپ كىرگەن. (ئۇ) دىۋانىنى ئوقۇپ چىقىپ، ئۇنى ياقتۇرغان، لېكىن ئۇنىڭدا «بەققال» دېگەن ئاجايىپ بىر تەخەللۇسى بار ئىكەن، بۇ تەخەللۇسنى «ياخشى ئەمەس» دېگەن.

ھەكىم رۇھانىي سەمەرقەندىي³⁷

ھەكىم رۇھانىي سەمەرقەندىي سۆزلىرى يېقىملىق كىشى بولۇپ، رەشىدىدىن ۋە تۆۋاننىڭ شاگىرتىدۇر. رەشىدىي (رەشىدىدىن ۋە تۆۋات) سەيفىدىن ئىسپاندا مەسئۇمىيەت ئىسپاتىدا بولغانىكەن. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، رەشىدىي مەۋلانا سەيفىدىن (ئىسپاندا مەسئۇمىيەت ئىسپاتىدا بولغان) بۇ گەپلەرنىڭ توغرا ياكى خاتالىقىغا رىۋايەت قىلغۇچىلار ئۆزى ئىگە. (ھەكىم) رۇھانىيىنىڭ مانا بۇ قىتئەسى كەدخۇدا³⁸ لىق ھەجۋىيىسى ھەمدە قەرزدارلىق ھەققىدەدۇر:

قىلمىغاي ئەخلاقلىق ئەر ئالەمدە ئىككى ئىشقا مەيلى،
كەتمىسۇن ئاندىن دەپسە جان ۋە سالامەتلىككە دەز.
بولسىمۇ قەيسەر قىزى، بەرمىگەي خوتۇنغا مەيلى،
ئالمىغاي تاكى قىيامەتكىچە لەۋز بىلەنمۇ قەرز.

جەۋھەرىي زەرگەر³⁹

جەۋھەرىي زەرگەر سۆزلىرى يېقىملىق، دوستانە ئادەم بولۇپ، ئەدىب سابىرنىڭ شاگىرتى ئەسىرىدىن ئەخسەكەتتىگە زامانداش. ئۇ ئەسلىي بۇخارادىن، لېكىن سەيباھ سۈپىتىدە ئىراققا بېرىپ، ئىسپاندا تۇرۇپ قالغان. ئۇ ناھايىتى باي ۋە دۆلەتمەن بولغانلىقىدىن، ھەمىشە شائىرلارنى سىيلاپ (مۇكاپاتلاپ) ئۇلارغا كىيىم - كېچەك بېرىپ تۇراتتى ... جەۋھەرىي زەرگەر ئىسپاندا تۇرغاندا، جەۋھەرىيىنىڭ سۇلتان سۇلايمانشاھ ئىبنى مۇھەممەد ئىبنى مەلىكشاھقا ئېيتقان پاكىز

قەسىدەلىرى بار، «ئەمىر ئەھمەد ۋە مەھسەتتى» ⑩ داستانىنى جەۋھەرىي نەزمەشتۈرۈپ يازغان . ئېيتىشلارغا قارىغاندا، بۇ داستاننى (ئەسلىدە) بۈيۈك شەيخ نىزامىي يازغانىكەن. بۇنى ئاللاننىڭ ئۆزى بىلىدۇ ...

ئەسىردىن ئەخسكەتتى ⑪

ئەسىردىن ئەخسكەتتى دانشمەن ۋە بىلىملىك كىشى ئىدى، سۆزمەنلىكتە يۇقىرى مەرتىۋىگە يەتكەندى. ئۇ خاقانىنىڭ زامانداشلىرىدىن بولۇپ، ئەسلىي تۈركىستانلىق. پەرغانە قىشلاقلىرىدىن بولغان ئەخسكەتلىكتۇر ⑫. ئەمما، ئىراقىي ئەجەم ۋە ئەزەربەيجان شەھەرلىرىدە ئولتۇراقلىشىپ قالغانىدى. خەلخال ⑬ ۋە مەۋسۇل ⑭ ھاكىمى ئۇنى ھۇزۇرىغا تەكلىپ قىلدى ۋە ئۆمرىنىڭ ئاخىرىنى ئاشۇ دىياردا ئۆتكۈزدى. ئاتا بەگ ئەلدىگىز ⑮ ئەسىردىن سۆھبەتگە خۇشتار ئىدى. لېكىن، (ئۇنىڭغا) ئۇچرىشىش ۋە سۆھبەت مۇيەسسەر بولمىدى. ئەخسكەتتى باردى - كەلدى ۋە دۇنياۋى ئىشلاردىن ۋاز كېچىشكە بەكمۇ مايىل ئىدى، ئەنئەنىگە جاۋابەن بىر قەسىدە يازدى ... ۋە نەپسىنى قانائەتكە بويسۇندۇرۇش، دۇنيانى تەرك ئېتىش توغرىسىدا بىرنەچچە بېيىتنى قەسىدە ئاخىرىغا ئىلاۋە قىلدى:

سەن مۇرىدۇ نەفس ساڭا پىشۋامۇ، ئەي كۆركەم ئەقىل،
چۈنكى توغرىل، گاھى توغان ئىشىكىدە سەن مۇدام؟
تەمەگەرلىك پەيلىنى قوغلا خىيالىڭدىن، ئەسىر،
ئەيلە پاك خۇلقۇڭنى مەدھ ئېيتماق بالاسىدىن تامام.

بىلىم ئىلگىرى ئەسىردىننىڭ شائىرلىقىغا تەن بېرىشكەندى. بەزىلەر ئۇنىڭ سۆزلىرى ئەنئەنىي ھەم خاقانىي سۆزلىرىدىن پەزىلەتلىك رەك ئىكەنلىكىنى ئېيتىشقان. باشقىلار (بولسا) بۇ پىكىرنى قوبۇل قىلمىغان. ئىنساپ بىلەن ئېيتقاندا، مەزكۇر ئۇچلا دانشمەننىڭ (ئۆزىگە خاس) بىر يوسۇنى باركى، بۇ باشقىلاردا ئۇچرىمايدۇ. شۇ جۈملىدىن ئەسىردىن سۆزىنى دانشمەنلەرچە، ئەنئەنىي زوق بىلەن ئېيتاتتى. خاقانىي (بولسا) سۆزىنى بېزەكلەر بىلەن زىننەتلەشتە ھەممىدىن بەك ئۈستۈ ئىدى. دەپمەك، ئۇلارنىڭ ئۈچىلىسى مەنلەر دەرياسىنىڭ غەۋۋاسلىرى ئىدى ۋە ھەربىرى ئاشۇ دەريادىن كۈچىنىڭ يېتىشىچە دۇر - جاۋاھىرات ئېلىپ چىققاندى.

سەيفىددىن ئىسفىرەڭگىي ⑯

ئىسفىرەڭگىي ⑯ ماۋەرائۇننەھردىكى يەر نامى. مەۋلانا سەيفىددىن ئىسفىرەڭگىي تالىبى ئىلىم ۋە سالاھىيەتلىك ئادەم ئىدى، سۆزمەنلىكتە يۇقىرى دەرىجىگە يەتكەندى. ئۇنىڭ دىۋانى مەشھۇردۇر. ئالىملار ۋە پەزىلەت ئىگىلىرى ئۇنىڭ دىۋانىنى ئۇلۇغبەگ مەجلىسىدە ئوقۇيتتى، ئۇنىڭ سۆزلىرىنى ئەسىردىن ئەخسكەتتى سۆزلىرىدىن ئارتۇق كۆرەتتى. لېكىن، بۇنداق دېيىش، ئۇنى ئارتۇقچە چوڭ كۆرسىتىش ۋە دەلىلسىز دەۋا بولار.

مەۋلانا سەيفىددىن (ئىسفىرەڭگىي) خارەزمشاھ ئەل ئارىسلان ھۆكۈمرانلىقىنىڭ باشلىرىدا بۇخارادىن خارەزمگە باردى. ئەل ئارىسلان ئۇنىڭغا ئىززەت - ئىكرام كۆرسەتتى ھەمدە خاقانىنىڭ بىر قەسىدىگە جاۋاب ئېيتىشنى بۇيرۇدى. خاقانى قەسىدىنىڭ مەتلىنى مۇنداق:

ئىنگىلىز تىلىغا، 1963 - يىلى س . بايېۋسكىي ۋە ز . ۋوروجىكىنا تەرىپىدىن رۇس، ئوردۇ ۋە تۈرك تىللىرىغا تەرجىمە قىلىنغان. بۇ ئەسەرنىڭ كۆپلىگەن تاش باسما نەشرلىرى (مەسىلەن، 1887، -، 1888 - يىللىرىدىكى نەشرلىرى)، قوليازما نۇسخىلىرىمۇ بار. «چەھار مەقالە» نىڭ ئىلمىي، تەنقىدىي تېكىستى مىرزا مۇھەممەدخان قەزۋېنى ۋە مۇھەممەد مۇئىن تەرىپىدىن 1909 - ۋە 1957 - يىللاردا نەشر قىلىنغان.

② «ۋىسۋ رامىن» - فەخرىددىن ئەسەد گۇرگانىي قەلىمىگە مەنسۇب، 1042 - 1054 - يىللاردا يېزىلغان ئېپىك داستان. ئۇندا مەرۋا شاھزادىسى رامىن بىلەن شاھ خوتۇنى ۋىس ئوتتۇرىسىدىكى مۇھەببەت تەسۋىرلىنىدۇ. فارس، تاجىك شېئىرىيىتىدە روماننىڭ تەرەققىياتىدا، شۇنىڭدەك نىزامىي ۋە باشقا يىرىك شائىرلار ئىجادىيەتتىكى چوڭ تەسىر كۆرسەتكەن ئەسەر.

③ نىزامى گەنجەۋى - ئۇلۇغ ئەزەربەيجان كلاسسىك شائىرى (1141 - 1209)؛ ئۇ 1173 - 1201 - يىللار ئوتتۇرىسىدا پۈتۈلگەن «خەمسە» سى بىلەن جاھانغا مەشھۇر. ئەسلىي ئىسمى ئىلياس ئىبن يۈسۈفتۇر.

④ كاسپى دېڭىزىنىڭ جەنۇبىي قىرغىقىدىكى قەدىمىي شەھەر.

⑤ تەھمۇرەس - قەدىمكى ئىران پېشدادىيلار سۇلالىسىدىن ئىككىنچى ھۆكۈمدار. فىردەۋسى «شاھنامە» سىدە ئېيتىلىشىچە، ئۇ ئىراننى ئوتتۇز يىل ئىدارە قىلغان.

⑥ ئەبۇئەرد - ھازىرقى ئاشخابادتىن 12 كىلومېتىر شەرقىي جەنۇبتا. ئاشخاباد بىلەن كەئەھكە ئوتتۇرىسىدىكى دەسلەپكى ئوتتۇرا ئەسىر شەھىرى.

⑦ ئەسلىي ئىسمى ئەبۇ مۇئىننىددىن ئەلقۇبادىيانى ئەلمەرۋەزىي (مىلادىيە 1004 - يىلىدىن 1088 - يىلىغىچە). پارس - تاجىك شېئىرىيىتىدىكى كلاسسىك شائىر ۋە پەيلاسوپ ئالىم. «ساياننامە»، «رۇشناينامە»، «سائادەتنامە»، «زادۇل - مۇسافىرىن» قاتارلىق ئەخلاقىي ئەسەرلىرى بىلەن مەشھۇر. ئون ئىككى مىڭ بېيىتتىن ئىبارەت قەسىدە، غەزەل، قىتئە ۋە رۇبائىيلاردىن تۈزۈلگەن دىۋانى تېپىلغان.

⑧ شەيخ ئەبۇلھەسەن ھەررەقانىي - مۇتەسەۋۋۇپ شەيخ ۋە ئالىم، مىلادىيە 1034 - يىلى ۋاپات بولغان.

⑨ پۇرسىنا - ئىبنى سىنا.

⑩ ئەبۇ نەجىب شەھابىددىن ئەمىنەق بۇخارىي - قاراخانىيلاردىن خىزىرخان (مىلادىيە 1079 - يىلىدىن 1080 - يىلىغىچە تەختتە ئولتۇرغان) سارىيىدا مەلىكۈش - شۇئەرا (شائىرلار شاھى) بولغان ئۇ 11 - ئەسىرنىڭ 40 - 50 - يىللىرى ئارىسىدا تۇغۇلغان، زىراقۇلمخان ھىدايەتنىڭ مەلۇماتلىرىغا قارىغاندا، مىلادىيە 1147 (ھىجرىيە 542) - يىلى تەڭرى كاشىينىڭ ئېيتىشىچە بولسا مىلادىيە 1158 (ھىجرىيە 553) - يىلى ۋاپات بولغان. ئۇ پارس، تاجىك كلاسسىك ئەدەبىياتى تارىخىدا باھار گۈزەللىكى، ئاشىق ۋە مەشۇق لاتاپىتى، مۇھەببەت ۋە ئۇنىڭ شەپقەتسىزلىكى، تەقدىرنىڭ ۋاپاسىزلىقىنى ئەكس ئەتتۈرگەن قەسىدىلىرى بىلەن مەشھۇر. ئەمىنەق قەسىدىلىرىدە ئىلتىزام ئۇسلۇبىدىن كەڭ پايدىلىنىلغان. ئۇمۇ كۆپلىگەن ساراي شائىرلىرىغا ئوخشاش، ئۆمرىنىڭ ئاخىرىدا قاراخانىيلارنىڭ سارىيىدىن كېتىپ، ئاخىرقى ھاياتىنى خىلۋەتتە ئۆتكۈزگەن.

⑪ سۇلتان سەنجەر - سەلجۇقىيلار سۇلالىسىدىن سەككىزىنچى ھۆكۈمدار. (تەييارلىنىشقا بىلگۈن)

⑫ ئادەم ئاتا ۋە ھەۋۋا ئانا نەزەردە تۇتۇلىدۇ. (تەييارلىنىشقا بىلگۈن)

⑬ «تارىخى ئالى سەلجۇق» - ئەبۇ تاھىر خاتۇنىنىڭ تارىخىي ئەسىرى. ئۇنىڭدا سەلجۇقىيلار دەۋرى (مىلادىيە 1038 - 1194 - يىلىغىچە) دىكى ئىراق ۋە ئىراننىڭ سىياسىي ھاياتى بايان قىلىنغان. ئەسەر بىزنىڭ دەۋردىكىمىزگىچە يېتىپ كەلمىگەن. ئىبنى بىبى (مىلادىيە 1272 - يىلى ۋاپات بولغان) ھەم شۇ نامدا بىر كىتاب يازغان، لېكىن ئۇنىڭمۇ نۇسخىسى بىزگىچە يېتىپ كەلمىگەن، بۇ كىتابنىڭ نامەلۇم مۇھەررىر تەرىپىدىن قىسقارتىلغان ھەمدە كىچىك ئاسىيا سەلجۇقلىرىغا بېغىشلانغان قىسمى تۈركىيە ۋە گېرمانىيە كۈتۈپخانىلىرىدا ساقلانماقتا. ئەسەرنىڭ قىسقىچە فرانسۇزچە (ك. شېرفېر)، گېرمانچە (ك. دۇد) ھەمدە رۇسچە (ۋ. ترانگا ئۈزېن) تەرجىمىلىرى مەۋجۇت.

⑭ «كىتابى سۇۋەرئەل - ئەقالىم» - ئىستەخرىي (10 - ئەسىر) نىڭ شەرق مەملىكەتلىرى جۇغراپىيىسىگە ئىنتايىن كىتابى.

⑮ غۇزلار - مىلادىيە 1138 - يىلىدىن باشلاپ يەتتىنچى مەۋرە ئاۋۇننەھەرگە باستۇرۇپ كىرىشكە باشلىغان ۋە مىلادىيە 1141 - يىلىدا سەمەرقەند يېنىدا سۇلتان سەنجەرنى مەغلۇبىيەتكە ئۇچراتقان قاراقتانلاردۇر.

16 قەتران سەلجۇقىيلاردىن سۇلتان سەنجەر (مىلادىيە 1118 - يىلىدىن 1157 - يىلىغىچە) زامانىدا ئۆتكەن يې - تۈك شائىر ۋە ئالىم. دىۋانغا مۇرەببە، مۇخەممەس، ئىككى قاپىيلىك تەرجىمەند، قەسەدە شەكىللىرىدە يېزىلغان شېئىرلىرى كىرگۈزۈلگەن. ئۇ مەشھۇر «گىرشەسپنامە» ناملىق ئەسىرىنى ھىجرىيە 458 (مىلادىيە 1065 - 1066) - يىلى يېزىپ تۈگەتكەن. «لۇغەتى فۇرس» ناملىق ئەسىرنىڭ مۇئەللىپى ئەسەد تۇسىي (تەخمىنەن مىلادىيە 1010 - يى - لى تۇغۇلغان) نىڭ ئېيتىشىچە، فارس تىلىنىڭ ئىزاھلىق لۇغىتىنى تۈزۈشكە دەسلەپ قەتران ھەرىكەت قىلغان. لېكىن، ئۇ ئۆز لۇغىتىگە ھەممىگە مەلۇم، كەڭ ئىستېمالدىكى ئاددىي سۆزلەرنىلا كىرگۈزگەن (ئې، بېرتېلىس. «فارس، تاجىك ئەدەبىيات تارىخى». موسكۋا، 1960 - يىلى رۇسچە نەشرى). دەۋلەتشاھ سەمەرقەندىي تىلغا ئېلىۋاتقان «قەۋسنامە» شۇ لۇغەت بولسا كېرەك.

17 ئەزرەقىي - 12 - ئەسىردە ئۆتكەن رۇبائىيچى شائىر، تېۋىپ ۋە ئالىم، ئۇنىڭ ئەسلىي ئىسمى ئەبۇلمەھا - سىن ئەبۇبەكر زەينىددىن ھەكىم ئەزرەقىي (مىلادىيە 1132 - يىلى ۋاپات بولغان). ئاتىسى كاتتا كىتابپۇرۇش ئى - دى. بەزى رىۋايەتلەرگە قارىغاندا، بىر چاغلاردا غەزەندىن - سۇلتان مەھمۇدنىڭ تەقىب قىلىشىدىن قاچقان بۈيۈك فىردەۋسىي (مىلادىيە 932 - 1020) مەلۇم ۋاقىتقىچە ئۇنىڭ ئۆيىدە يوشۇرۇنغانىكەن. ئەبۇلفەۋارس كەنارىزىي (10 - ئەسىر) ۋە زەھەرىي سەمەرقەندىي (12 - ئەسىر) «سەندىدانامە» ناملىق ئەسىرلىرى مەلۇم، دەۋلەتشاھ سە - مەرقەندىي ئەزرەقىينىڭمۇ مۇشۇ تېمىدا ئەسەر يازغانلىقىنى ئېيتىدۇ، لېكىن، بۇ ئەسەر ھازىرغىچە مەلۇم بولمىدى. ھەكىم ئەزرەقىي دىۋانىنىڭ ئايرىم نۇسخىلىرى بىزگىچە يېتىپ كەلگەن ۋە ئۇلاردىن ئىككى - ئۈچى (تىزىم نومۇ - رى 160 (IV)، 238 (V) قاتارلىقلار ھازىر ئۆزبېكىستان پەنلەر ئاكادېمىيىسى شەرقشۇناسلىق ئىنستىتۇتىدا ساقلانماقتا.

18 ئەنۋەرىي سۇلتان سەنجەر زامانىدا ئۆتكەن كاتتا قەسىدىچى ئالىم. ئەسلىي ئىسمى ئەۋەددىن مۇھەممەد - تۇر. ئۇنىڭ شېئىرلىرى زور بەدىئىي ماھارەت بىلەن يېزىلغان، تىلى خېلى ئېغىر ۋە تېرەن مەنىلىكتۇر. مەس - لەن، ئەبۇلھەسەن فىررەخانىي ئەنۋەرىينىڭ دىۋانىنى شەرھلەش ئۈچۈن تۈرلۈك پەنلەرگە ئائىت 60 چە ئىلمىي كى - تاب، 20 گە يېقىن دىۋان ۋە دەسلەپكى كلاسسىك شېئىرىيەت بىلىمدانلىرى مەسلىھەتلىرىدىن پايدىلانغان. (ئې. بېرتېلىس، «فارس، تاجىك شېئىرىيىتى»، موسكۋا، 1960 - يىلى رۇسچە نەشرى) كېيىنچە سۇلتانلار سارىيىدىن چىقىپ كېتىپ، قالغان ئۆمرىنى پېقىرلىق ۋە دەرۋىشلىكتە ئۆتكۈزگەن. ئەنۋەرىي مىلادىيە 1152 - يىلى (يەنە باشقا مەلۇماتلارغا قارىغاندا، مىلادىيە 1169 - يىلىدىن كېيىن) ۋاپات بولغان. ئۇنىڭ دىۋان ۋە كۈللىماتلىرى ھازىرمۇ مەۋجۇت. شۇلاردىن ئونغا يېقىن (تىزىم نومۇرلىرى: 1051، 1076، 180، 919 VII، 1353، 1575، 238/ I، 1050 ۋە باشقىلار) ئۆزبېكىستان پەنلەر ئاكادېمىيىسى شەرقشۇناسلىق ئىنستىتۇتىدا ساقلانماقتا.

19 توغۇلبەگ ئىبن مىكائىل - سەلجۇقىيلار سۇلالىسىدىن بىرىنچى ھۆكۈمدار (1038 - 1063)

20 غەززالىي - بۈيۈك مۇتەسەۋۋۇپ، ئىلاھىيەت ئالىمى ئەبۇ ھامىد مۇھەممەد (1058 - 1112). «ئىھيايۇل - ئۇلۇمەد - دىن» (ئىلاھىيەت ئىلمىنىڭ گۈللەندۈرۈلۈشى) ناملىق ئەسىرى بىلەن مەشھۇر.

21 مىزان بۇرچى - (مىزان - تارازا، ئۆلچەم) كلاسسىك شەرق مۇنەججىملىكىدە ئاسماندىكى ئون ئىككى بۇرچتىن يەتتىنچىسى؛ سېنتەبىر ئېيىغا توغرا كېلىدۇ.

22 سەردابە - ئوتتۇرا ئەسىردىكى شەھەر، قەلئەلەرنىڭ قوغدىنىش مۇئەسسەسەلىرى).

23 قازىيەل - قازىلار قازىسى؛ قازىكالان؛

24 رەشىدىددىن ۋەتۋات - ئوتتۇرا ئاسىيالىق كاتتا شائىر ۋە ئالىم مۇھەممەد ئىبنى ئەبۇلجەلىل ئەلبەلخىي (مىلادىيە 1088 - 1182) نىڭ يەنە بىر نامىدۇر. ئۇ شېئىرىيەت سەنئىتىنىڭ ماھىر ئۈستىسى، زور بەدىئىي ماھارەت ئىگىسى. ئۇ شېئىرىيەتتە مۇرەسسە، تەرسىئ، تەجنىس ۋە باشقا ئۇسۇللارنى قوللىنىشتا زامانىسىنىڭ ئالدىنقى قا - تارىدىكى شائىرى ئىدى. رەشىدىددىن ۋەتۋات شېئىرىيەتكە دائىر «ھەدايىقۇس - سەھر» (سېھىر باغلىرى) قاتارلىق بىر مۇنچە ئىلمىي ئەسەرلەرنىمۇ يازغان. «ھەدايىقۇس - سەھر» 15 - ئەسىرگىچە ۋە ئۇنىڭدىن كېيىنمۇ شەرقتە زور شۆھرەت قازانغان بولۇپ، دەۋلەتشاھ سەمەرقەندىي قاتارلىق ئەدەبىياتشۇناسلار ئۈچۈن مۇھىم مەنبە ۋە زىچىسىنى ئۆ - تىگەن. ئالىملار بۇ ئەسەرگە شەرھىمۇ يازغان. شەرفىددىن رامىينىڭ (14 - ئەسىر) «ھەدايىقەل - ھەقايىق» (ھەقى -

قەت باغلىرى) دەپ ئاتالغان شەرى ئۇلار ئىچىدە ئەڭ مۇھىمدۇر. (بۇ شەرىنىڭ بىر نۇسخىسى ئۆزبېكىستان پەنلەر ئاكادېمىيىسى شەرقشۇناسلىق ئىنستىتۇتىدا ساقلانماقتا، تىزىم نومۇرى: 9151). رەشىدىدىن ۋەتۋات ئۆمرىنىڭ ئا. خىرلىرىدا (مىلادىيە 1156 - يىلىدىن كېيىن) خارەزمشاھ سارىيىنى تاشلاپ، ئىلىم ۋە پەن بىلەن مەشغۇل بولدى. 25 ئاتسىز ئىبنى قۇتبىدىن مۇھەممەد - ئانۇشتېگىن سۇلالىسىدىن (مىلادىيە 1077 - 1172) بولغان خا. رەزم ھۆكۈمدارى. (1127 - 1156).

26 ئەلئارسلان ئىبنى ئاتسىز - ئانۇشتېگىن سۇلالىسىگە مەنسۇپ خارەزم ھۆكۈمدارى (1156 - 1172).

27 تەشتىخانا - ئوتتۇرا ئەسىردە شاھلار سارىيىدا ئىدىش - تاۋاق ساقلاندىغان خانا.

28 بۇ ۋەقە، يەنى خارەزمىنىڭ سۇلتان سەنجەر قوشۇنى تەرىپىدىن پەتھ قىلىنىشى 1138 - يىلى سادىر بولغان.

29 مۇنشى - ئوتتۇرا ئەسىرلەردە شاھ ۋە خانلارنىڭ خاس كاتىپى.

30 بۇ ۋەقە، يەنى سۇلتان سەنجەرنىڭ غۇزلار تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىنىشى 1157 - يىلى سادىر بولغان.

31 جۇرجانىيە - خارەزمىنىڭ قەدىمىي پايتەختى. خارابىلىرى «كوھنە ئۆرگەنچ» نامى بىلەن مەشھۇردۇر.

32 ئەدىب سابىر تېرىمىزى - مۇنزىزىغە ئوخشاش ئۇمۇ رۇداكىغا ئەگەشكەن شائىرلاردىن بىرى بولۇپ، قە. سىدە ۋە غەزەل ژانىرىنىڭ ئاتاقلىق نامايەندىلىرىدىن ھېسابلىنىدۇ. شېئىرنى كۆپىنچە مۇقەررەر ۋە ھۆسن تەئلىل ئۇسلۇبىدا يازغان. ئۇنىڭ ئايرىم شېئىرلىرىدا زامان تىنچسىزلىقىدىن شىكايەت، ئىجتىمائىي، سىياسىي مۇھىتتىن رەنجىش تۇيغۇلىرى سېزىلىدۇ. دەۋلەتشاھ سەمەرقەندىنىڭ يازغانلىرىدا كەلتۈرۈلگەن مەلۇماتلارغا قارىغاندا، ئۇ 1151 - يىلى خارەزمشاھ ئاتسىز (مىلادىيە 1128 - يىلىدىن 1156 - يىلىغىچە تەختتە ئولتۇرغان) تەرىپىدىن جا. سۇس دەپ ئەيىبلەنسىپ، ئامۇ دەرياسىغا چۆكتۈرۈپ ئۆلتۈرۈلگەن. باشقا مەلۇماتلارغا قارىغاندا (ئى، بېرتېلىس: «فارس، تاجىك ئەدەبىيات تارىخى» 489 - بەت) بۇ پاجىئە 1143 - ياكى 1145 - يىلى سادىر بولغان.

33 ھەكىم سوزەنى سەمەرقەندىنىڭ ئەسلىي ئىسمى شەمسىدىن مۇھەممەد ئىبنى ئەلى سوزەنى سەمەرقەندى دې بولۇپ، بەزى مەلۇماتلارغا قارىغاندا، سەمەرقەندىنىڭ كەرەش قىشلىقىدىن ئىدى، يەنە بەزى مەلۇماتلاردا نەسەفدە تۇغۇلغان دېيىلگەن. ئۇنىڭ پۈتۈن ھاياتى سەمەرقەندتە ئۆتكەن. ھەكىم سوزەنى سەمەرقەندىنىڭ ئون - ئون ئىككى مىڭ مىسرادىن ئىبارەت شېئىرىي دىۋانى ھازىر دۈشەنبە شەھىرىدە ساقلانماقتا. شېئىرلىرىدىن ئايرىم پارچىلار تۈرلۈك توپلاملارغا، جۈملىدىن، «مەجمۇئەل - غەرايب» (ئۆزبېكىستان پەنلەر ئاكادېمىيىسى شەرقشۇناسلىق ئىنىستىتۇتى قولىيىزىمىنىڭ تىزىم نومۇرى: 230) قىمۇ كىرگۈزۈلگەن. ھەكىم سوزەنى ئاساسەن ھەجۋىي شېئىر يېزىشتا تام چىقارغان. سوزەنى شېئىرىيىتىنىڭ مۇھىم ئەھمىيىتى شۇنىڭدىكى، ئۇنىڭدا تەرجىمىھال خاراكتېرلىك (رۇداكىنىڭ ئەسلىدە كور تۇغۇلغانلىقىغا ئوخشاش) ياكى جۇغراپىيىۋى (مەسىلەن، قاراخانىيلارنىڭ كاتتا شەھەر - لىرىدىن بارىخان توغرىسىدا) مەلۇماتلار ئۇچرايدۇ. بۇنىڭدىن تاشقىرى، ئۇ شېئىرلىرىدا تۈركچە ۋە سوغدىچە سۆز - لەرنىمۇ سەنئەتكارانە ماھارەت بىلەن ئىشلەتكەن.

34 ئەبۇ مەنسۇر ماتۇرىدى - مەشھۇر ئىسلامىيەت ئالىمى (944 - يىلى ۋاپات بولغان) قەبرىسى سەمەرقەندى - نىڭ كەردىزە مەھەللىسىدە.

35 ئەبۇ ھەفىس ئەبۇ ئەنداسرىي - قارشىلىق بۈيۈك تارىخچى ئالىم (1142 - يىلى ۋاپات بولغان) «كىتابۇل - قەندافى تارىخى سەمەرقەند» (سەمەرقەند تارىخىدىن قەنت كىتاب) ناملىق ئەسەرنىڭ مۇئەللىپى.

36 فەلەكىي شىرۋانىنىڭ ئەسلىي ئىسمى ئەبۇ نىزام مۇھەممەد بولۇپ، شىرۋانشاھ سارىيىدا ياشىغان قەسىدە يازغۇچى شائىر (مىلادىيە 1107 - يىلىدىن 1146 - يىلىغىچە ياشىغان).

37 ھەكىم رۇھانىي سەمەرقەندىنىڭ ھاياتىغا ئائىت مەلۇماتلارنى تاپالمىدۇق. دەۋلەتشاھ سەمەرقەندىنىڭ بايا - نىغا قارىغاندا، ئۇ 12 - ئەسىردە ئۆتكەن. ئۇنىڭ ئىسمىغا «ھەكىم» سۆزىنىڭ قوشۇپ ئېيتىلىشى، تېۋىپ ۋە ئالىم بولغانلىقىغا ئىشارەتتۇر.

38 كەدخۇدا - قىشلاق، جامائە ئاقساقىلى.

39 جەۋھەرىي زەرگەر - ھەكىم سوزەنىنىڭ زامانىدىكى، 12 - ئەسىرنىڭ 20 - ، 30 - يىللىرىنىڭ ئوتتۇرىدا - لىرىدا بۇخارادا تۇغۇلغان، ئۇ دەسلەپ سەلجۇقىيلاردىن سۇلايمانشاھنىڭ، كېيىن ئارسلانشاھ ئىبنى توغرىل (مىلادى -

يە 1161 - يىلىدىن 1176 - يىلىغىچە تەختتە ئولتۇرغان) نىڭ سارىيىدا بولغان. ئۇنىڭ يۇقىرى سەنئەت بىلەن يازغان ئىككى پارچە قەسىدىسى ھەمدە «ئەمىر ئەھمەد ۋە مەھسەتتى» داستانى ھازىر باكۇدا ساقلانماقتا.

④① ئەمىر ئەھمەد ۋە مەھسەتتى — خەلق ئاغزاكى ماتېرىياللىرى ئاساسىدا يېزىلغان داستان. ئۇنىڭدا سۇلتان سەنجر كېنىزىكى ناخشىچى مەھسەتتىنىڭ پاك مۇھەببىتى كۈيلەنگەن.

④② ئەسرىدىن ئەخسەكە تىيىنىڭ ھاياتىغا ئائىت مەلۇماتلار ناھايىتى كەم ساقلانغان. زامانىسىدىكى كۆپلىگەن شائىر ۋە ئالىملار دەك ئۇنىڭمۇ ئۆز ۋەتىنىدە مۇقىم تۇرالماي ياقا يۇرتلاردا كۈن كەچۈرۈشىگە 12 - ئەسىردە ماۋەرا - ئۈننەھرنىڭ ئىجتىمائىي - سىياسىي ھاياتىدا يۈز بەرگەن تىنچسىزلىق (قاراخانىيلار دەۋرىدىكى ئىچكى فېئودال كۈرەشنىڭ كۈچىيىشى) سەۋەب بولغان. ئەسرىدىن ئەخسەكە تىي جەۋھەرىي زەرگەردەك كۆپلىگەن شائىرلارغا ئۈس - تاز ھېسابلانغان. شائىر تەخمىنەن ھىجرىيە 569 (مىلادىيە 1174) - يىلىدا ۋاپات بولغان.

④③ ئەخسەكەت — تارىخىي مەنبەلەردە ئەخسى دەپ يورۇتۇلغان. سىر دەرياسىنىڭ ئوڭ ساھىلىدا، ئوتتۇرا ئە - سىردىكى شەھەر. تېمۇرىيلەر دەۋرىدە فەرغانە ۋىلايىتى مەركەزلىرىدىن بىرى بولغان، خارابىلىرى ھازىرقى نەمەنگان ئوبلاستى تۆرەقورغان رايونىدىكى شاھان قىشلىقىدىن تېپىلغان.

④④ خەلھال — ئىران ئەزەربەيجاندىكى قەدىمىي شەھەر. ئوتتۇرا ئەسىرلەردە غىلان ۋىلايىتىگە قارىغان.

④⑤ مەۋسۇل — مېسوپوتامىيە (ئىراق) نىڭ يۇقىرى قىسمىغا جايلاشقان شەھەر ھەم ۋىلايەت.

④⑥ ئاتابېك ئەلدىگىز — مىلادىيە 1137 - 1225 - يىللىرى جەنۇبىي ئەزەربەيجان، ئىران، ناخچىۋەن، ئىس - فاھان ۋە رەينى ئىدارە قىلغان ئەلدىگىزىيلەر دۆلىتى ھۆكۈمدارلىرىدىن ئاتابېك شەمسىددىن ئەلدىگىز (1160 - 1174).

④⑦ سەيفىددىن ئىسفىرەڭگىنىڭ ھاياتىغا ئائىت مەلۇماتلار ئاز ساقلانغان. لېكىن، ئۇنىڭ دەۋلەتتاش ئەسرىدە تىلغا ئالغان دىۋانى زامانىمىزغىچە يېتىپ كەلگەن بولۇپ، ئۇنىڭ بىر نۇسخىسى ھازىرمۇ ئۆزبېكىستان پەنلەر ئاكادېمىيىسى شەرقشۇناسلىق ئىنستىتۇتىدا ساقلانماقتا (تىزىم نومۇرى: 1434، كىتاب جەمئىي 329 ۋاراق بولۇپ، مىلادىيە 1601 - يىلى كۆچۈرۈلگەن) مەزكۇر دىۋان شائىرنىڭ قەسىدە ۋە رۇبائىلىرىدىن تۈزۈلگەن. سەيفىددىن ئىسفىرەڭگى مىلادىيە 1261 - يىلى بىلەن 1267 - يىللىرى ئارىسىدا ۋاپات بولغان.

④⑧ ئىسفىرەڭگ — فەرغانە ۋادىسىنىڭ قەدىمكى شەھەرلىرىدىن ئىسپەرە ياكى ئىسفىرە دەپ ئاتالغان. ھازىرقى تالىكسكان لېنىنئىباد ئوبلاستىغا قاراشلىق شەھەر.

④⑨ بەدرىددىن شاشى — 13 - ئەسىرنىڭ ئاخىرقى چارىكى ۋە 14 - ئەسىرنىڭ بىرىنچى يېرىمىدا دېھلى سۇلتانى مۇھەممەد تۇغلۇقشاھ (1325 - 1351) سارىيىدا ياشىغان مەشھۇر شائىر. ئۇ كېيىنچە بەدر چاچى نامى بىلەن مەشھۇر بولغان. بەدرىددىن شاشى 1345 - يىلى ئەتراپىدا ۋاپات بولغان. شاشى شېئىرلىرى دىۋانى، قەسىدە - دىلىرى توپلىمىنىڭ ئايرىم نۇسخىلىرى ئۆزبېكىستان پەنلەر ئاكادېمىيىسى شەرقشۇناسلىق ئىنستىتۇتىدا ساقلانماقتا (تىزىم نومۇرى 151 ۋە 882/X II No).

④⑩ سەييىد ئىسمائىل جۇرجانى — مەشھۇر تېبابەت ئالىمى زەينىددىن ئىبراھىم ئىسمائىل ئىبنى ھەسەن ئىبنى ئەھمەد ئىبنى مۇھەممەد ئەل ھۈسەينى ئەل جۇرجانى (مىلادىيە 1136 - ياكى 1139 - يىلى ۋاپات بولغان).

④⑪ «زەخمىرەئى خارەزمشاھى» — تۈرلۈك كېسەللىكلەرنى داۋالاش يوللىرىنى كۆرسەتكۈچى تېبابەتكە دائىر قا - مۇسىي ئەسەر (12 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدا يېزىلغان) «كىتابى ئەغراز» بولسا ئۇنىڭ قىسقارتىلمىسىدۇر. مەزكۇر ئە - سەرنىڭ ئايرىم نۇسخىلىرى ئۆزبېكىستان پەنلەر ئاكادېمىيىسى شەرقشۇناسلىق ئىنستىتۇتىدا ساقلانماقتا (تىزىم نو - مۇرلىرى: 334 No، 2111، 4212/II ۋە باشقىلار).

(نەشرگە تەييارلىغۇچى قەشقەر پېداگوگىكا ئىنستىتۇتىدا)

① سەئىدىيە، 1979 - يىلى، 1 - قىسىم، 10 - بەت.
 ② سەئىدىيە، 1979 - يىلى، 1 - قىسىم، 10 - بەت.
 ③ سەئىدىيە، 1979 - يىلى، 1 - قىسىم، 10 - بەت.

«لسانۇت - تەير» داستان سۆزىتى قۇشلىرىنىڭ رەمىزى سەرگۈزەشتىلىرى ئاساسىدا يېزىلغان ئالېگورىيىلىك پەلسەپىۋى داستان بولۇپ، شەرق كلاسسىك ئەدەبىياتىدا ئەڭ دەسلەپ ئەبۇ ئەلى ئىبنى سىنا (مىلادىيە 980 - 1037) نىڭ «رسالە تۇت - تەير» (قۇش رسالىسى) تېمىسىدىكى ئەسىرى قۇش تىلى ۋاسىتىسى ئارقىلىق پەلسەپىۋى مەسىلىلەر توغرىسىدا مۇلاھىزە يۈرگۈزۈلگەن تۇنجى ئەسەر ① ھېسابلىنىدۇ. مەزكۇر ئەسەر شەرق خەلقلىرى بەدىئىي تەپەككۈرى تەرەققىياتىدا چوڭقۇر ئىز قالدۇرۇپ، ئۆزىدىن كېيىنكى مۇشۇ خىلدىكى ئەسەرلەرنىڭ بارلىققا كېلىشىدە تۈرتكىلىك رول ئوينىغان. ئىبنى سىنادىن كېيىن «ھۈججەتۇل - ئىسلام» ئۇنۋانى بىلەن شۆھرەت قازانغان مەشھۇر ئىلاھىيەتشۇناس، پەيلاسوپ ئىمام غەززالىي (1040 - 1111) «رسالە تۇت - تەير» نامىدا ئەسەر يېزىپ، ئۆزىنىڭ تەسەۋۋۇپ قاراشلىرىنى ئىبنى سىنا رسالىسىگە ئوخشاش قۇش تىلى ۋاسىتىسىدە ۋاسىتىلىك ئىپادىلەپ، پارس - تاجىك مۇتەپەككۈرى شەيخ ئەبۇ تالىپ فەرىدىدىن بىننى ئىبراھىم ئەتتار نىشاپۇرى (تەخمىنەن مىلادىيە 1141 - 1229) نىڭ «مەنتىقۇت - تەير» ناملىق ئەسىرىنىڭ يېزىلىشىغا تۈرتكىلىك ئىلھام بولغان ②.

دېمەك، فەرىدىدىن ئەتتارنىڭ «مەنتىقۇت - تەير» داستانىنىڭ مەيدانغا كېلىشى ئوتتۇرا شەرق خەلقلىرى ئەدەبىياتىدا كلاسسىك نەمۇنە سۈپىتىدە ئۆزىدىن كېيىنكى پارس - تاجىك ۋە تۈركىي خەلقلەر ئەدەبىياتىنىڭ پەلسەپىۋى - دېداكتىك يۆنىلىشى تەرەققىياتىغا كۈچلۈك تەسىر كۆرسىتىپ، شەرق شېئىرىيىتىدە يېڭى ئەنئەنە «قۇش تىلى» بىلەن داستان يېزىش ئەنئەنىسىنى باشلاپ بەردى.

13 - ، 14 - ئەسىرلەردە ياشىغان تۈرك مۇتەسەۋۋۇپ شائىرى گۈلشەھرىينىڭ «مەنتىقۇت - تەير» داستانى فەرىدىدىن ئەتتارنىڭ شۇ ناملىق ئەسىرىگە تۈركىي تىلدا يېزىلغان تۇنجى نەزىرە بولۇپ، كىتابنىڭ خاتىمە قىسمىدىكى مەلۇماتقا قارىغاندا، ئەسەر شائىر ۋاپاتىدىن سەل ئىلگىرى، يەنى ھىجرىيە 717 (مىلادىيە 1317) - يىلىدا يېزىلىپ تاماملانغان ③. ئۇشبۇ ئەسەر گۈلشەھرىينى تۈرك ئەدەبىياتىدىكى ماھىر ھېكايەتشۇناس شائىر سۈپىتىدە نامايان قىلدى.

15 - ئەسىرگە كەلگەندە ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنى يۇقىرى سەۋىيىگە كۆتۈرگەن گىگانىت شائىر، مۇتەپەككۈر ئەلىشىر نەۋائىي (مىلادىيە 1441 - 1501) پۈتۈن ئىجادىيىتى داۋامىدا ئىلگىرى سۈرۈلگەن ئىلغار پەلسەپىۋى قاراشلارنى ئومۇملاشتۇرۇپ يەكۈن چىقىرىش سۈپىتىدە يېزىلغان «لسانۇت - تەير» داستانى ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭ پارلاق نەمۇنىلىرىدىن بىرى ھېسابلىنىدۇ. بۇ ئەسەر مەيدانغا

① شەرەفىدىدىن شەرەپوۋ: «لسانۇت - تەير، ھەقىقىتى»، 15 - بەت، 1998 - يىلى تاشكەنت باسقىسى.
 ② شەرەفىدىدىن شەرەپوۋ: «لسانۇت - تەير، ھەقىقىتى»، 20 - بەت، 1998 - يىلى تاشكەنت باسقىسى.
 ③ شەرەفىدىدىن شەرەپوۋ: «لسانۇت - تەير، ھەقىقىتى»، 22 - بەت، 1998 - يىلى تاشكەنت باسقىسى.

كەلگەندىن كېيىن، ئۇيغۇر خەلقى ئارىسىدا كەڭ تارقىلىپ، خەلقنىڭ قىزغىن ئالقىشىغا ئېرىشىپ، ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىدا بۇ ئەسەرنى ئۆرنەك قىلغان بىر خىل ئۇسلوب ۋە ئەدەبىي ئېقىم شەكىللەنگەن. مەزكۇر ماقالىدە ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىدا بارلىققا كەلگەن «لىسانۇت - تەير» تىپىدىكى ئەسەرلەر ئۈستىدە قىسقىچە تونۇشتۇرۇش ئېلىپ بارىمىز:

1. نەۋائىي ۋە «لىسانۇت - تەير»

ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭ يىرىك نامايەندىلىرىدىن بولغان شائىر ئەلىشىر نەۋائىينىڭ «لىسانۇت - تەير» داستانى فەرىدىدىن ئەتتارنىڭ «مەنتىقۇت - تەير» داستانىغا نەزىرە يېزىش ئارقىلىق، قۇش تىلى ۋاسىتىسىدە ئۆزىنىڭ دىنىي تەسەۋۋۇپى يۆنىلىشىدىكى كۆپ يىللىق ئىجادىي قاراشلىرىنى مەلۇم سىستېمىغا سېلىش ۋە خاتىمە بېرىش مەقسىتىدە يېزىلغان داستانى بولۇپ، بۇ ئەسەر شائىر ھاياتىنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىدە، يەنى ھىجرىيە 904 - يىلى (مىلادىيە 1498 - 1499 - يىللىرى) يېزىلغان. ئەسەرنىڭ ئاخىرىدا بېرىلگەن مەلۇماتتىن بىلىمىزكى، نەۋائىي ئەتتارنىڭ «مەنتىقۇت - تەير» ناملىق ئەسەرنى بالىلىق (سەككىز - توققۇز ياش) مەزگىلىدىن باشلاپلا زور ئىشتىياق بىلەن ئوقۇشقا كىرىشىپ، ئۇنى پۈتۈنلەي يادلىۋالغان. شۇنىڭدىن تارتىپ ئۇ بۇ ئەسەرنىڭ چوڭقۇر تەسىرىدە ئۇنى ئۆمرىنىڭ ئاخىرىغىچە تەكرار - تەكرار مۇلاھىزە قىلىش ئارقىلىق، مەيلى مەزمۇن ياكى بەدىئىي ئالاھىدىلىك جەھەتتە بولسۇن، شەيخ فەرىدىدىن ئەتتارنىڭ پارس تىلى بىلەن يېزىلغان «مەنتىقۇت - تەير» نىڭ قارىغاندا، بىرمۇنچە ئۆزگىچىلىكلەرگە ئىگە بولغان «لىسانۇت - تەير» نى يېزىپ، پارس ئەدەبىياتىدا يېزىشقا بولغىنىدەك، تۈركىي تىلىدەمۇ مەجازىي ئۇسۇلدا چوڭقۇر پەلسەپىۋى ئەسەر يېزىش مۇمكىنلىكىنى ئەمەلىي جەھەتتىن ئىسپاتلاپ، ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ بۇ جەھەتتىكى ئىمكانىيەتلىرىنى نامايان قىلدى.

تەسەۋۋۇپ ئىدىيىلىرى مۇجەسسەملەنگەن ئەسىرى «لىسانۇت - تەير» دە، نەۋائىي «سۇمۇرغ»، «ھۇدھۇد»، «قۇش» قاتارلىق مەجازىي ئوبرازلار ۋاسىتىسى ئارقىلىق قۇشلار تىلى ياردىمى بىلەن ئۆزىنىڭ تەسەۋۋۇپ قارىشىنى، ئىنسان بىلەن ئاللانىڭ مۇناسىۋىتى ۋە بىرلىك مەسىلىسىنى شەرھلەيدۇ. نەۋائىي داستانىدا سۇمۇرغ دەرگاھىغا بارغان 30 قۇشنى فەرىدىدىن ئەتتاردەك سۇمۇرغنىڭ سايىسى دېمەيدۇ. بەلكى «سىلەر ئىزدىگەن سۇمۇرغ ئۆزۈڭلار!»^① دېگەن كۆزقاراشنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، ئىنسان، دۇنيا ۋە ئالەم قاتارلىق ئوبيېكتىپ مەۋجۇدىيەت بىلەن، مۇتلەق بارلىق ھېسابلانغان ئاللانى بىر - بىرىگە قارشى قويمايدۇ. بەلكى مەۋجۇتلۇقنىڭ ھەقىقىي ماھىيىتى ھەق (يەنى ئاللا) بولۇپ، باشقا بارلىق شەيئىلەر ئۇنىڭ شەكىلەن سايىسى دەپ قارايدۇ. ئەسەردە نەۋائىينىڭ ئىنسان بىلەن ئاللا بىرلىكى ھەققىدىكى قاراشلىرى تەسەۋۋۇپتىكى «فەنا» چۈشەنچىسىدە يۈكسەكلىككە كۆتۈرۈلۈپ، ھەق ۋەجۇدىدىن ئىبارەت بۇ ھەقىقىي مەشۇقنىڭ ۋىسالغا يېتىش ئۈچۈن «فەنا» لا ئىنساننى ئۆزلۈكتىن، ئىنسانىي نەپسى - بالادىن ھالقىتىپ، ئەبەدىيلىككە ئېلىپ بارىدۇ، دېگەننى ئالغا سۈرىدۇ.

نەۋائىي داستانى ئەتتار داستانىنىڭ ئاساسىي لىنىيىسىنى ساقلىغان ھالدا، يېڭى ماتېرىياللاردىن پايدىلىنىپ ئۆزىنىڭ ماتېرىياللىرى ئاساسىدا يازغان بولۇپ، داستاندىكى كەلتۈرۈلگەن كۆپ ساندىكى

① شېرىپىدىن ئۆمەر: «19 - ئەسىردىكى ئۇيغۇر ئەدەبىيات تارىخى» (3 - قىسىم)، 1910 - بەت، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 1998 - يىلى 1 - نەشرى.

ھېكايىلەرنى ئۇ خەلق رىۋايەتلىرىدىن پايدىلىنىپ ئىجاد قىلغان ①. ئاتاقلىق شەرقشۇناس ئالىم يى. ئى. بېرتىلىس 1927 - يىلى يازغان «نەۋائىي ۋە ئەتتار» دېگەن ماقالىسىدە، بۇ ئىككى ئەسەر ئۈستىدە مەخسۇس سېلىشتۇرما تەتقىقات ئېلىپ بېرىپ، «لسانۇت - تەير» نىڭ ئورنىغا ئەسەر ئىكەنلىكىنى مىساللار بىلەن دەلىللەپ كۆرسەتكەن ②.

ئەلىشىر نەۋائىينىڭ ئەينى دەۋردە رېئال ھاياتى ئاساسىدا شەكىللەنگەن دۇنيا قارىشى ۋە كىشىلىك تۇرمۇش قارىشى ئىپادىلەنگەن «لسانۇت - تەير» داستانىدا ئۇنىڭ پەلسەپە، ئىلاھىيەت، ئىنسان، ئەقىل، بىلىم، ئىرادە، ئەركىنلىك، ئەخلاق، دۆلەت، ئىتتىپاقلىق، گۈزەللىك قاتارلىق مەسىلىلەر توغرىسىدىكى قاراشلىرى مەسەللىك سۈزىت بىلەن يورۇتۇلغان. داستاندا، ئۇچار قۇشلارنىڭ ھۈدۈد رەھبەرلىكىدە سۈمۈرۈش دەرگاھىغا قىلغان سەپىرى، سەپەر ئۈستىدە سەپەرنىڭ جاپالىقلىقى، ئۈزۈنلۈكىدىن بەزى قۇشلارنىڭ سەپەرنى تاماملاشقا بولغان ئىرادىسىنىڭ بوشاپ، سەپەردىن يالتايغانلىقى، بۇ ۋاقىتتا ئۇلارنىڭ رەھبىرى بولغان ھۆپۈپ ئۇلارنىڭ سورىغان سوئاللىرىغا جاۋاب بېرىپ، دۇچ كەلگەن مەسىلىلەرنى ھەل قىلىپ سەپەرنى داۋاملاشتۇرغانلىقى، ئاخىرىدا يۈز تۈمەننىڭ قۇشلار ئىچىدىن ئوتتۇز نەپەر قۇش مىڭلىغان بالايىئاپەتلەرنى يېڭىپ، ئاخىرقى مەنزىلگە ھېرىپ - چارچاپ تەنلىرىدە جاندىن ئەسەر قالمىغان ھالدا يېتىپ كەلگەنلىكىدەك مەزمۇنلار بايان قىلىنغان بولۇپ، ئەسەردە نەۋائىينىڭ تەسەۋۋۇپچىلىق ئىدىيىسى ئىپادىلەنگەندىن سىرت، ھۆپۈپ ۋە قۇشلار ئوتتۇرىسىدىكى سوئال - جاۋابىلار ئارقىلىق، شائىرنىڭ ئىجتىمائىي مەسىلىلەرگە بولغان تونۇشى، ئېتىكىلىق ۋە ئېستېتىكىلىق كۆز - قاراشلىرى ئوبرازلىق ئوتتۇرىغا قويۇلغان.

دېمەك، ئەسەردىكى «سۈمۈرۈش»، «ھۆپۈپ»، «قۇشلار»، «تەڭرى»، «سۈپى»، «ئىنسانىيەت» كە سىمۋول قىلىنىپ، شائىرنىڭ ھاياتى ۋە ئىنسان ھەققىدىكى قاراشلىرى مۇرەككەپ سىمۋوللار، مۇئەييەن نەزەرىيىۋى چۈشەنچىلىرىنى ئىپادىلىگۈچى ئوبراز ۋاسىتىسىدە يۈكسەك دەرىجىدىكى شائىرانە تىل بىلەن ئىپادىلەنگەن بولۇپ، ئەسەر ژانىر خۇسۇسىيىتى جەھەتتىن نەۋائىي ئىجادىيىتىدە ئەمەس، ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى تارىخىدىمۇ يېڭىچە ئىش بولۇپ، ئۇيغۇر داستانچىلىقى تارىخىدىكى يېڭى ژانىر - ئالېگورىيىلىك (سىمۋولىزىملىق) پەلسەپىۋى داستان ژانىرىنىڭ غايىۋى بەدىئىي جەھەتتىن يېتۈك نەمۇنىسى ھېسابلىنىدۇ. ئەسەر مەيدانغا كەلگەندىن كېيىن، نەۋائىينى ئۈستاز تۇتۇپ، ئۇنىڭ بۇ ئەسىرىگە نەزىرە تەقلىد قىلىدىغان ئۇيغۇر ئەدىبلرىمىز يېتىشىپ چىقىپ، ئۇيغۇر ئەدەبىيات تارىخىدا ئۆزىگە خاس ئۈسلۇب شەكىللەندۈردى.

2. ئىبراھىم ئىبنى يۈسۈف ۋە ئۇنىڭ «مەنتىقۇت - تەير» ناملىق ئەسىرى
فەرىدىدىن ئەتتار ۋە نەۋائىيلارنىڭ قۇش تىلى ۋاسىتىسى بىلەن يېزىلغان ئەسەرلىرى تەسىرىدە 18 - ئەسىردە خوتەندە ياشاپ ئۆتكەن ئۇيغۇر شائىر ئىبراھىم ئىبنى يۈسۈف خوتەننى سىمۋولىزىملىق ئىجادىيەت ئۈسلۇبىنى قوللىنىپ مۇۋەپپەقىيەت قازانغان شائىرلارنىڭ بىرى بولۇپ، ئەسەردىكى: «...»
ئەدىل بىرلە شەرىئەتى نەبەۋىي،
دىنى ئىسلام خەلايىق ئىچرە قەۋىي.

① شېرىپىدىن ئۆمەر: «19 - ئەسىردىكى ئۇيغۇر ئەدەبىيات تارىخى» (3 - قىسىم)، 1910 - بەت، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 1998 - يىلى 1 - نەشرى.
② ھۆرمەتجان ئابدۇرەھمان فېكرەت «فەرىدىدىن ئەتتارنىڭ ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىغا كۆرسەتكەن تەسىرى»، «بۇلاق» ژۇرنىلى 2002 - يىللىق 1 - سان.

لۇتق ئېتىپ قىلدىلار ماڭا بۇ خىتاب،
ئەي ئىبراھىم، بىتىگىل ئۇشبو كىتاب.

دېگەن مىسرالاردىن ۋە كۆپلىگەن مۇناجاتلارنىڭ ئاخىرىدىكى «ئىبنى يۇسۇف» دېگەن نامدىن، شائىرنىڭ نام شەرىپىنى «ئىبراھىم ئىبنى يۇسۇف»، شائىرنىڭ:

ئىبنى يۇسۇف ئېردى فەرزەندى خوتەن،
ئۇشبو تىلدىن ئۆزگەنى بىلمەگەن.

دېگەن مىسرالاردىن يۇرتىنىڭ خوتەن ئىكەنلىكىنى مۇئەييەنلەشتۈرۈشكە بولغىنىدەك:

خەتم بولدى سەندە بۇ خورشىدى نۇر،
«مەنتىقۇت - تەير»ى مەقاماتى تۇيۇر.

«مەنتىقۇت - تەير» ئېردى قۇشلارنىڭ تىلى،
بەس، مۇسۇلمان كېرەك ئانى بىلگەلى.

دېگەن قۇرلاردىن ئەسەرنىڭ نامى «مەنتىقۇت - تەير» ئىكەنلىكىنى كۆرۈپلىشقا بولىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا، شائىرنىڭ:

«سالىپ تەئرىخنى جۇستۇجۇ قىلدىم،
خىرەد ئالدىدا گۇفتۇگۇ قىلدىم.

ئەقىل تەئرىخىنى ھىساب ئەتتى،
دېدى مىڭ يۈز سەكسەن سەككىزى.

روزي پەنجشەنبەدە قىلىپ بۇ ھىممەتنى،
ۋەقتى چاشت ئەيلەدىم تەمامىنى.»

ئېيتىلغان بايانلىرىدىن ئەسەرنىڭ يېزىلغان ۋاقتى توغرىسىدىكى مەلۇماتقا ئېرىشكىلى، يەنى ئەسەرنىڭ ھىجرىيە 1188 - يىلى (مىلادىيە 1774 - 1775 - يىللىرى) يېزىلغانلىقىنى بىلىشكە بولىدۇ①.

شائىر ئىبراھىم ئىبنى يۇسۇف خوتەننىڭ «مەنتىقۇت - تەير» داستانى، ئۇستاز نەۋائىينىڭ شەيخ فەرىدىدىن ئەتتارنىڭ «مەنتىقۇت - تەير» ئەسىرىدىن ئىلھاملانپ يېزىپ چىققان «لىسانۇت - تەير» ئەسىرى بولۇپ، گەرچە ئۇ فەرىدىدىن ئەتتارنىڭ «مەنتىقۇت - تەير»نى تۈركىي تىلغا تەرجىمە قىلىشنى مەقسەت قىلغان بولسىمۇ، لېكىن شائىر ئەمەلىي ئىش جەريانىدا ئەسەرنى ئۆزىنىڭ ئىجادىي ئەسىرىگە ئايلاندۇرغانىدى. ھۆرمەتجان ئابدۇراھمان فىكرەتنىڭ «فەرىدىدىن ئەتتارنىڭ ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىغا كۆرسەتكەن تەسىرى» دېگەن ماقالىسىدە، ئەتتارنىڭ ئىبراھىم ئىبنى يۇسۇف خوتەننىگە بولغان تەسىرى ئۈستىدە توختىلىپ، بۇ ئىككى ئەسەر ئۈستىدە سېلىشتۇرما تەھلىل ئېلىپ بېرىپ،

① ئابلىمىت ئەھمەت قاتارلىقلار تەرىپىدىن نەشرگە تەييارلانغان: «مەنتىقۇت - تەير»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1995 - يىلى 1 - نەشرى.

«مەنتىقۇت - تەير» نىڭ شائىرنىڭ ئىجادىي ئەسىرى ئىكەنلىكىنى ئەمەلىي پاكىتلار ئارقىلىق ئىسپاتلاپ كۆرسەتتى. ① ماقالىدە دېيىلىشىچە، ئىبراھىم ئىبنى يۇسۇف خوتەنىي ئەتتار قەلىمىدىكى «مەنتىقۇت - تەير» نىڭ قۇرۇلمىسىغا خېلى زور ئۆزگەرتىشلەرنى كىرگۈزۈپ، بىر قىسىم مەزمۇن ۋە ھېكايەتلەرنى قالدۇرۇپ، ئورنىغا يېڭى مەزمۇن ۋە يېڭى ھېكايەت، مۇناجاتلارنى قوشقانلىقى ھەمدە قوشقان قىسمى، ئەسەر ھەجىمىنىڭ يېرىمىدىن كۆپرەك قىسمىنى تەشكىل قىلىدىغانلىقى... بۇ جەھەتلەردىن ئىبراھىم ئىبنى يۇسۇف خوتەنىي نىڭ ئەسىرىنى تامامەن ئىجادىي ئەسەر دېيىشكە بولىدىغانلىقى كۆرسىتىلگەن.

«مەنتىقۇت - تەير» جەمئىي 157 بۆلۈم، 4670 مىسرا بولۇپ، ئاخىرىغا شائىر «لوقمان ھەكىمىنىڭ ۋەسىيىتى» دېگەن بىر بابنى ئەرەبچىدىن تۈركىي تىلىغا تەرجىمە قىلىپ كىرگۈزگەن. ئۇ بۇ ئارقىلىق ئۆزىنىڭ ئەدەپ - ئەخلاققا دائىر بولغان بىر قاتار مەسىلىلەردىكى كۆزقاراشلىرىنى ئىپادىلەپ، كىشىلەرنى ئەدەپ - ئەخلاققا ئۈندىگەن.

شائىر ئەسەردە سىمۋولىزىملىق ئوبرازلار ۋاسىتىسى بىلەن كىنايە قىلىش ئارقىلىق ئۆزىنىڭ قارىشىنى ئوبرازلىق يوسۇندا ئەكس ئەتتۈرگەن. داستاندا بارچە قۇشلارنىڭ ئۆزلىرىگە ھۈدھۈدىنى رەھبەر قىلىپ، سۈمۈرغىنىڭ ۋىسالىغا يېتىش ئۈچۈن كۆرسەتكەن تىرىشچانلىقى، ئازاب - ئوقۇبەتلىك سەپەر سەرگۈزەشتىلىرى تەسىرلىك تەرزىدە مەركەزلىك ئەكس ئەتتۈرۈلگەن. ئەسەردە شائىر خۇددى فەرىدىدىن ئەتتار، نەۋائىيغا ئوخشاشلا ئۆزىنىڭ تەسەۋۋۇپ كۆزقاراشلىرىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، ئاللاغا ئاشىق بولۇش بىلەن ئىنسانغا ئاشىق بولۇشنى بىر دەكلىككە ئىگە قىلغان. ئەسەر ۋەقەلىكىنى رېئال ئىجتىمائىي ھادىسىلەر ئاساسىغا قۇرغان بولۇپ، سىمۋولىزىملىق ئىجادىيەت مېتودىغا تايانغان ھالدا، سىمۋولىزىملىق ئوبرازلارنى كۈچلۈك ھالدا ئىنسان خاراكتېرلىك قىلىپ ياراتقان. مەجازىي پېرسوناژلار شەكىلىدىن پايدىلىنىپ ئۆزىنىڭ مۇتەسەۋۋۇپلۇق ئىدىيىسىنى قارىشىنى كلاسسىزىملىق ئەدەبىي ئېقىمنىڭ ئىخلاسىمەن ۋارىسى سۈپىتىدە ئەنئەنىۋى تېمىلار ئارقىلىق ئۆز دەۋرىنىڭ ئىدىيىسىنى قارىشىنى ئەكس ئەتتۈرۈشنىڭ ئۈلگىسىنى ياراتقان.

دېمەك، ئىبراھىم ئىبنى يۇسۇف خوتەنىي نىڭ قەلىمىگە مەنسۇپ بولغان بۇ ئەسەر مەيلى ئۆزلەشتۈرۈش، يېڭىدىن ئىش قوشۇپ ئىجادىي ئىشلەش جەھەتتە بولسۇن ياكى بەدىئىيلىك جەھەتتە بولسۇن، نەۋائىي نىڭ ئەتتاردىن ئىلھاملانۇپ، ئۇنىڭ ئەسىرىنىڭ تۈركچىسى سۈپىتىدە يازغان «لسانۇت - تەير» دىن خېلىلا يىراق تۇرسىمۇ، لېكىن نەۋائىي دىن ئىككى ئەسىر كېيىن يەنە بىر تۈركىي تىللىق شائىرنىڭ ئەتتارنىڭ ئەسىرىنى تەرجىمە قىلىشتا بولسۇن ياكى ئۆزلەشتۈرمە ئىجاد قىلىش جەھەتتە بولسۇن، بۇ ئىشقا كىرىشىپ، ئەسەرنىڭ مۇۋەپپەقىيەتلىك ھالدا مەيدانغا چىقىشى، 18 - ئەسىر ئۇيغۇر ئەدەبىياتىمىزدىكى قىممەتلىك ئەدەبىي يادىكارلىق بولۇش سۈپىتىدە ئەتىۋارلىنىپ، ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىيات نەمۇنىلىرى سېپىدىن ئورۇن ئىگىلەيدۇ.

3. موللا سىددىق ياركەندى ۋە ئۇنىڭ «لسانۇت - تەير» ناملىق ئەسىرى

18 - ئەسىرنىڭ ئاخىرى، 19 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ياشاپ ئۆتكەن تالانتلىق ئەدىب موللا سىددىق ياركەندى ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ ئالتۇن دەۋرىنى ئاچقان ئۈستاز نەۋائىي نىڭ «خەمىسە» داستانىنى نەسرەيلەشتۈرۈپ، ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا پروزا ژانىرىنىڭ راۋاجلىنىشىغا چوڭ ھەسسە قوشقان ئەدىبلەرنىڭ بىرى بولۇپ، ئىسمىنىڭ ئاخىرىدىكى تۇغۇلغان جايىنى كۆرسىتىدىغان، يازغۇچى ئەدەبىي تەخەللۇس ئورنىدا ئىشلەتكەن «ياركەندى» دېگەن جاي نامىدىن ئۇنىڭ يەكەندە ئۆتكەن يازغۇچى

① مۇرمەتجان ئابدۇرەھمان فىكرەت: «فەرىدىدىن ئەتتارنىڭ ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىغا كۆرسىتكەن تەسىرى»، «بۇلاق» ژۇرنىلى 2002 - يىللىق 1 - سان.

ئىكەنلىكىنى بىلگەندىن سىرت، يازغۇچىنىڭ تەرجىمىھالىغا ئائىت تارىخىي مەلۇمات يوق. يازغۇچىنىڭ ئەدەبىي ئىجادىيەت نەتىجىسى بولغان «نەسرې خەمسە» گە ئەدەب ئىككى خىل نام قويغان، يەنى ئەسەر ئەلىشىر نەۋائىينىڭ «خەمسە» سىنى نەسرېيلەشتۈرۈش ئارقىلىق مەيدانغا كەلگەنلىكى ئۈچۈن «نەسرې خەمسە» دېگەن نامنى؛ ئەسەرگە شۇ دەۋردىكى يەكەن ھاكىمىيىتى مىرزا مۇھەممەد ھۈسەين بەگنىڭ تاپشۇرۇقى بىلەن كىرىشكەنلىكى ھەمدە مىرزا مۇھەممەد ھۈسەين بەگكە بولغان ھۆرمەت يۈزىدىن، ئەسەرگە «نەسرې مىرزا مۇھەممەد ھۈسەين بەگ» دېگەن نامنى قويغان. ئەدەب ئەسىرىدە «نەسرې مىرزا مۇھەممەد ھۈسەين بەگ» دېگەن نامنىڭ ئۆزىدىن ئەبجەد ھېسابى چىقىدىغانلىقىنى، بۇنىڭ ئەسەر يېزىلغان يىلى ئىكەنلىكىنى ئالاھىدە ئەسكەرتكەن بولۇپ، بۇنىڭدىن ئەسەرنىڭ ھىجرىيە 1228 - يىلى (مىلادىيە 1813 - يىللىرى) يېزىلغانلىقىنى ① بىلەن بىرلىشىمىز. ئەسەر 13 - ، 14 - ئەسەرلەردە ياشاپ ئۆتكەن نەسرېدىن رابغوزىينىڭ 1311 - يىلى يازغان «قىسەسۇل ئەنبىيا» (پەيغەمبەرلەر قىسسلىرى) ناملىق ئەسىرىدىن كېيىن ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا بارلىققا كەلگەن ئەڭ چوڭ رومان بولۇپ، 18 - ئەسەر پروژىچىلىقىدىكى ياخشى نەمۇنە ھېسابلىنىدۇ.

موللا سىددىق ياركەندى «نەسرې خەمسە» گە نەۋائىي خەمسەسىدىكى «پەرھاد - شىرىن»، «لەيلى - مەجنۇن»، «سەددى ئىسكەندەرىي» «سەبئى سەييار» قاتارلىق داستانلىرىنى نەسرېيلەشتۈرۈپ كىرگۈزگەندىن باشقا، يەنە نەۋائىي «خەمسە» سىدىكى بىرىنچى داستان «ھەيرەتۇل - ئەبىرار» نىڭ ئورنىغا نەۋائىينىڭ «لىسانۇت - تەير» داستانىنى نەسرېيلەشتۈرۈپ كىرگۈزگەن، بۇنىڭدىن «لىسانۇت - تەير» نىڭ ئەدەبىي نىسبەتەن مۇھىم تەسىرگە ئىگە ئىكەنلىكىنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ.

ھەممىمىزگە مەلۇمكى، «لىسانۇت - تەير» نەۋائىي پەلسەپە سىستېمىسىدىكى مۇھىم ئىدىيە - تەسەۋۋۇپ ئىدىيىسى ئىپادىلەنگەن ۋەكىللىك ئەسەرلىرىدىن بىرى. ئەسەردە ھۆپۈپ ۋە باشقا قۇشلار ئوتتۇرىسىدىكى سۆھبەتلەر ۋە مىسال كەلتۈرۈلگەن ھېكايەتلەر ئارقىلىق، سۆپىزمنىڭ ئىلاھىيەت كۆزقاراشلىرى ۋە بەزى نازۇك تەرەپلىرى شەرھلەنگەن، دەلىللەنگەن. ئۇنىڭدىكى مول پەلسەپىۋى مەزمۇن، ھېكمەت جەۋھەرلىرىنى ئاۋام خەلققە يەتكۈزۈش، خەلقنى مەنپەئەتلەندۈرۈش، مەنسىنى يېشىپ چۈشەندۈرۈش ئىنتايىن مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە بولۇپ، بۇخىل ئەھۋالدا تالانتلىق ئەدەب موللا سىددىق ياركەندى تىل تاللاش ۋە ئىشلىتىش جەھەتتە ئاددىي - ساددا، چۈشىنىشلىك بولۇشىغا دىققەت قىلىپ، ئىمكانىيەتنىڭ بارىچە خەلق تىلىغا يېقىنلاشتۇرغان ئاساستا ئەسەرنىڭ نەسرېي نۇسخىسىنى ئىشلەپ، نەۋائىينىڭ «لىسانۇت - تەير» دە ئالغا سۈرگەن ئىدىيىسىنىڭ خەلق ئاممىسى ئارىسىغا تېخىمۇ كەڭ تارقىلىشىدا، خەلق ئاممىسىنىڭ مەنۋىيىتىنى بېيىتىشتا بەلگىلىك رول ئوينىغان.

ئۇلۇغ مۇتەپەككۈر ئەلىشىر نەۋائىي تۆت دىۋاندىن تەشكىل تاپقان «خەزائىنۇل - مەئانى» ناملىق لىرىك كۈللىياتى، بەش بۈيۈك داستاننى ئۆز ئىچىگە ئالغان «خەمسە» سى، «لىسانۇت - تەير» ۋە باشقا ئەسەرلىرى بىلەن ئۇيغۇر ئەدەبىياتى تارىخىدا ئەمەس، شەرق خەلقلىرى ئەدەبىيات تارىخىدا مۇھىم يېڭى سەھىپىلەرنى ئاچتى. نەۋائىي دەۋرىدىن كېيىن نۇرغۇنلىغان ئەدىبلەر نەۋائىينى ئۈستاز تۇتۇپ، ئۇنىڭ يولىدىن مېڭىپ كۆپلىگەن نادىر ئەسەرلەرنى يارىتىشتى. لېكىن، بۇ ئەسەرلەرنىڭ مۇتلەق كۆپ ساندىكىسى يەنىلا شېئىرىي ئەسەرلەر بولدى. موللا سىددىق ياركەندى ئۆز زامانىسىدىكىلەردىن باشقىچە يول تۇتۇپ، نەۋائىي «خەمسە» سىنى چۈشىنىشلىك، راۋان تىل بىلەن ھېكايىلەشتۈرۈپ، نەۋائىي ئەسەرلىرىنى خەلققە يەتكۈزۈش يولىدا جاپالىق مېھنەت قىلىپ، ئۇيغۇر ئەدەبىياتى گۈلزارلىقىدا يەنە بىر پۇراقلىق گۈل ئېچىلدۈردى.

① ئابدۇرېھىم سابىتنىڭ «ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىيات تارىخى» (ئىككىنچى كىتاب 1 - قىسىم) دا بۇ يىلنامە 1816 - يىلى دېيىلگەن.

ئەلۋەتتە، ئەدىبىنىڭ «لسانۇت - تەير» داستانىنى نەسر بىلەن شتۇرۇپ «نەسر بى خەمسە» گە كىرگۈزۈشى سەۋەبىسىز بولغان ئەمەس. 17 -، 18 - ئەسىرلەر ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىدا خاس يۆنىلىشتە راۋاجلىنىپ بېرىۋاتقان تەسەۋۋۇپ ئەدەبىياتىنىڭ سەمەرسى سۈپىتىدە مەيدانغا كېلىۋاتقان تەسەۋۋۇپىي ئەسەرلەرنى چۈشىنىش، مۇتالىمە قىلىش ئۈچۈن، ئالدى بىلەن ئۆزى تەسەۋۋۇپ پەلسەپىسىدىن خەۋاردار بولمىقى لازىم ئىدى. بۇ جەھەتتە «لسانۇت - تەير» رولىنىڭ زورلۇقىنى چۈشىنىپ يەتكەن ئەدىب «لسانۇت - تەير» نى ئۈستۈن ماھارەت بىلەن ئىجادىي رەۋىشتە نەسر بى تەرزىدە تۈزۈپ چىققان. «لسانۇت - تەير» نى نەسر بىلەن شتۇرۇشتە، ئەدىب «لسانۇت - تەير» نىڭ سۆزىتىنى ئاددىي ھالدا تەكرارلاپ قايتا بايان قىلىپ ئولتۇرماستىن، بەلكى «لسانۇت - تەير» نىڭ تىلى، قۇرۇلمىسى ۋە تەپسىلات تەسۋىرلىرىنى نەسر بى ئەسەرلەرنىڭ قانۇنىيىتىگە ئۇيغۇنلاشتۇرۇپ، شېئىرىي يول بىلەن يېزىلغان مۇرەككەپ تەسەۋۋۇپىي چۈشەنچىلەرنى نەسر بى يولدا خەلق تىلىغا يېقىن سۆزلەر ئارقىلىق بايان قىلىپ، كىشىلىك تۇرمۇش ۋە ئەخلاققا بولغان چۈشەنچىلىرى ۋە ئەينى دەۋر ئىجتىمائىي تۈزۈمىگە بولغان قاراشلىرىنى ئىپادىلەپ، ئۆز دەۋر رېئاللىقىغا مەلۇم دەرىجىدە تەسىر كۆرسىتىشكە تىرىشقان. ئىجادىي يوسۇندا يېزىپ چىقىلغان بۇ يىرىك نەسر بى ئەسەر ئۆز دەۋرىدىكى پروزىچىلىقنى تولۇقلىغاندىن باشقا، يەنە كېيىنكى دەۋر ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ تەرەققىياتىغا چوڭقۇر تەسىر كۆرسەتكەن.

ئومۇمەن، 15 - ئەسىر ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدىكى تەسەۋۋۇپنىڭ كەڭ تارقىلىشىدىكى مۇھىم ئەسەر - «لسانۇت - تەير» نەۋائىي ئىدىئولوگىيە سىستېمىسىنىڭ نامايەندىلىك ئىپادىسى بولۇپ، موللا سىددىق ياركەندىي ئەسەرنى چوڭقۇر تەتقىق قىلىش ئارقىلىق، ئەسەرنىڭ يېڭى نۇسخىسىنى ۋۇجۇدقا كەلتۈرگەن نەسر بى «لسانۇت - تەير» چوڭقۇر پەلسەپىۋى مەزمۇنى، تەسىرلىك ھېكايەتلىرى ۋە گۈزەل بەدىئىي ئۇسلۇبى بىلەن خەلقىمىزنى ئۆزىگە مەھلىيا قىلىپ كەلدى. ئەدىب بۇ جەرياندا ئەسەرنى نەسر بى شەكىلدە بايان قىلىشتا يالغۇز تىل سەنئىتى جەھەتتىكى ئىپادىلەش ماھارىتىگە تايىنىپلا قالماي، ئەسەردىكى پەلسەپىۋى - ئەخلاقىي قاراشلارنى چۈشىنىش ۋە تەھلىل قىلىشنىڭ ئاساسى بولغان تەسەۋۋۇپىي پەلسەپە قارىشىنى چۈشىنىپ ۋە مۇتالىمە قىلىپ، بەدىئىي ئىستېدات ئىگىسى ۋە مۇتەپەككۈر ئۇستاز ئەلىشىر نەۋائىينىڭ ئىدىيە خاھىشىدىكى پەلسەپىۋى قارىشى، مەنۋى دۇنياسى، كىشىلىك ھاياتتىن ئالغان مول تەجرىبە - ساۋاقلارنى، شۇنداقلا تولغان سەنئەت ماھارىتىنى ناھايىتى مۇۋەپپەقىيەتلىك ھالدا ئىپادىلەپ، ئۆزىنىڭ ئۈستۈن ماھارىتىنى نامايان قىلغان بولۇپ، ئەسەر ئۇيغۇر پروزا تارىخىدىكى قىممەتلىك ئەدەبىي مىراس ھېسابلىنىدۇ.

4. ئەمىر ھۈسەين سەبۇرىي ۋە ئۇنىڭ «مەقالات» ناملىق ئەسىرى

تالانتلىق ئۇيغۇر ئەدىبى ۋە شائىرى ئەمىر ھۈسەين سەبۇرىي 19 - ئەسىر ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا ئۆزىنىڭ مول ئىجادىي ئەمگەكلىرى بىلەن ئەدەبىيات تارىخىدىن مۇناسىپ ئورۇن ئالغان تالانتلىق ئەدىبلەرنىڭ بىرى. ئۇنىڭ ھاياتى توغرىسىدا ئېنىق مەلۇمات يوق بولۇپ، ئەدىبىنىڭ بىر قىسىم لىرىكىلىرىدىن ئۇنىڭ مىلادىيە 19 - ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا قەشقەردە تۇغۇلغانلىقىنى بىلىشكە بولىدۇ. ئۇنىڭ ئىجادىيەتلىرىدىن شۇنى كۆرۈشكە بولىدۇكى، سەبۇرىي ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى ۋە شەرق كلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭ مەشھۇر پېشۋالىرىدىن بولغان نەۋائىي، سەككاكىي، فۇزۇلىي، خوجا ھاپىز شىرازىي، سەئىدىي، ئابدۇرەھمان جامىي، ھۈۋەيدا قاتارلىقلارنىڭ ئەسەرلىرى بىلەن پىششىق تونۇشۇپ ۋە ئەرەب، پارس تىللىرىنى پۇختا ئىگىلەپ، ئۆز دەۋرىنىڭ يېتىلگەن ئىلىم ئەھلىگە ئايلانغان. ھاياتى تولمۇ غۇربەتچىلىكتە ئۆتۈۋاتقان شائىر تۇرمۇشنىڭ ئېغىر بېسىملىرىغا تىز پۈكمەي، ئىزچىل ئىجادىيەت، ئىلمىي ئىشلار بىلەن شۇغۇللىنىپ، ئۆز قابىلىيىتىنى ھەر تەرەپلىمە نامايەن قىلغان. ئەينى

دەۋر قەشقەر ھۆكۈمدارى زوھورىدىن ھېكمىبەگ سەبۇرىنىڭ ئىستېدات ۋە قابىلىيىتىگە ئالاھىدە ئېتىبار بىلەن قاراپ، ئۇنىڭ ئىجادىي ئىشلىرى ئۈچۈن ياردەم ۋە ئىلھام بەرگەن. سەبۇرىي ئەسەرلىرىدىن ھازىرغىچە مەلۇم بولغىنى «بەھرۇل - ئەنساب» (نەسەبلەر دېڭىزى)، «نەۋائىينىڭ ئادالەتپەرۋەرلىكى توغرىسىدا»، «دىۋانى سەبۇرىي» ۋە «مەقالات» تىن ئىبارەت.

«مەقالات» (ماقالىلەر) سەبۇرىينىڭ ئەدەبىي مىراسلىرى ئىچىدە ۋەكىللىك خاراكتېرى بىر قەدەر كۈچلۈك بولغان، ئەينى دەۋر روھىنى ھەر تەرەپلىمە ئەكس ئەتتۈرگەن، يۇقىرى بەدىئىي سەۋىيە بىلەن يارىتىلغان ئەسىرى بولۇپ، شائىر بۇ ئەسىرىنى مىلادىيە 1843 - 1842 - يىللىرى زوھورىدىن ھېكمىبەگنىڭ تاپشۇرۇقى بىلەن يېزىپ چىققان. ئەسەردىكى مەلۇماتلاردىن بىلەلەيمىزكى، زوھورىدىن ھېكمىبەگ سەبۇرىينى ئىلمىي، ئىجادىي ئىشلار بىلەن شۇغۇللىنىشقا ئۈندەپ، نەۋائىينىڭ «لسانۇت - تەير»، «خەمسە» قاتارلىق ئەسەرلىرىگە جاۋابەن: «نەسرىي ئىبارەت تەرزى بىلەن خاس ئاۋامنىڭ ئاممىباب تىلدا راۋان بىر ئەسەر مەيدانغا كەلتۈرۈلسە، خەلقنىڭ چۈشىنىشىگە ئېغىر كەلمەي پايدىلانسا» ① دەپ مەسلىھەت بەرگەن. سەبۇرىي زوھورىدىن ھېكمىبەگنىڭ تەكلىپىنى قوبۇل قىلىپ، «مەقالات» ناملىق ئەسىرىنى يېزىشقا كىرىشىدۇ. بۇ ھەقتە ئەدىب ئەسەرنىڭ كىرىش قىسمىدا: «گەرچە بۇ ئۇلۇغ ئىشقا قول سېلىشقا ھەددىم يوق ئىدى، ئەمىرگە بويسۇنۇش زۆرۈرىيىتى تەقەززاسىدىن چارىسىز قەلەم سۈردۈم. يىراقنى كۆرگۈچى ئىلىم ئەھلى ئالدىدا ھەممىدىن تۆۋەن تۇرغۇچى ئەمىر ھۈسەين سەبۇرىي ئەرز قىلىدۇكى، مەشھۇر ھۆكۈمدارنىڭ ھۆكىمى بىلەن بۇ ئۇلۇغ خىزمەتكە قول تەگكۈزۈلدى. ھەر بۇلبۇل ئۆزى بىلگەنچە سايرايدۇ ۋە ھەر تۈتى ئۆزى بىلگەنچە ناۋا تۈزىدۇ. مەن پېقىرغا مەئنى گۈلچېھرىسىدىن ئازغىنا كۆرۈنۈپ ئېردى. ئاشۇ ئىقتىدارمچە مەئنى كېلىنىگە زىبۇ زىننەت بەرگەيمەن» دەپ يازىدۇ ②.

«مەقالات» مۇقەددىمە ۋە ئاخىرقى قىسمىغا قوشۇمچە قىلىنغان «بەھرام گور» داستانى بولۇپ، جەمئىي 20 بابتىن تۈزۈلگەن. ئەسەرنىڭ مۇقەددىمە قىسمىدا ئوتتۇرا ۋە يېقىن شەرق مۇسۇلمان ۋە ئۇيغۇر كلاسسىك شائىرلىرىنىڭ ئەسەر باشلاش ئەنئەنىسى بويىچە، ئالدى بىلەن تەڭرىگە ھەمدۇسانا، پەيغەمبەر ۋە تۆت چاھارىغا نەئىتلەر ئوقۇلۇپ، مۇتەپەككۈر شائىر نەۋائىيغا بېرىلگەن باھا، ئەسەرنىڭ يېزىلىش سەۋەبى، زوھورىدىن ھېكمىبەگكە بولغان مىننەتدارلىق ۋە ئۆزى خاھلىقى بايان قىلىنىدۇ. ئاخىرىدا شائىر ئاساسىي مۇددىئا - مەقسەتكە كۆچۈپ، ھۆپۈپنىڭ قۇشلار توپلاشقان سورۇندا سۈمۈرغىنى توغرا يولباشچى سۈپىتىدە تەرىپلىگەنلىكى، قۇشلار ھۆپۈپنىڭ تەربىيىسى ۋە رىغبەتلەندۈرۈشى ئارقىسىدا ئۇيۇشۇپ، سۈمۈرغ تەرەپكە قاراپ سەپەرگە ئاتلانغانلىقى ۋە ئاخىرىدا مىڭ بىر جاپا - مۇشەققەتلەر بەدىلىگە سۈمۈرغىنى تاپقانلىقىدەك ۋەقەلەر ئارقىلىق، ئەينى دەۋر ئىجتىمائىي رېئاللىقىدا ساقلانغان پاسسىپ ئىجتىمائىي مەسىلىلەرنى قۇشلار ۋاسىتىسى ياردىمىدە ئوبرازلىق ئىپادىلەپ، كىشىلەرنى ئەدەپ - ئەخلاقلىق، ۋاپادار، راستچىل بولۇپ، ئىلىم - مەرىپەت ئىگىلىشى لازىملىقىنى ئالاھىدە تەكىتلىگەن، كىشىلەرگە ئادالەتلىك، ئىناق جەمئىيەت بەرپا قىلىشتىن ئىبارەت غايىۋى كۆزقاراشلىرىنى كۆرسىتىپ بەرگەن، سەبۇرىي بۇ ئارقىلىق ئۆزىنىڭ پەلسەپىۋى، ئەخلاقىي، ئىجتىمائىي، سىياسىي كۆزقاراشلىرىنى ئەكس ئەتتۈرگەن.

«مەقالات» مەزمۇن ۋە شەكىل جەھەتتىن نەۋائىينىڭ «لسانۇت - تەير»، «ھەيرەتۇل - ئەبرار»، «سەبئەئى سەييار» ئەسەرلىرىگە تايىنىدۇ، ئەمما ئۇلارنىڭ ئەينەن تەكرارلىنىشى بولماستىن، بەلكى نەۋائىي ئەسەرلىرىنىڭ سۈزىتىدىن پايدىلىنىپ، ئۆز دەۋر روھىنى كەڭ تۈردە ئىپادىلىگەن.

① ئابدۇرېشىت ئىسلامى تەرىپىدىن نەشرگە تەييارلانغان: «مەقالات»، «بۇلاق» ژۇرنىلى ئومۇمىي 12 - سان.

② ئابدۇرېشىت ئىسلامى تەرىپىدىن نەشرگە تەييارلانغان: «مەقالات»، «بۇلاق» ژۇرنىلى ئومۇمىي 12 - سان.

ئورنىگىنالىققا ئىگە يىرىك بەدىئىي ئەسەر. ئەسەر مەزمۇنى نەۋائىينىڭ «لسانۇت - تەير» داستانى باشلانغان جايدىن باشلىنىدۇ. سۈزىت تەرەققىياتى نەۋائىينىڭ «لسانۇت - تەير» ئەسىرىدەك، قۇشلار سەپىرىنى «يەتتە ۋادا» دىن ئۆتكۈزۈپ، نۇرغۇن قۇشتىن ئوتتۇزىنى ئامان قالدۇرۇپ، ئۇلارنى ئۆزى ئىزدىگەن «سىمۇرغ» قا ئايلاندۇرمايدۇ. بەلكى بۇ رىۋايەت تۈسلۈك سۈزىتنىڭ بىر قىسمىدىن پايدىلىنىپ، ئۆز دەۋر ئېھتىياجى بولغان ئادەملەرنىڭ ئەخلاقىدىكى ناچار ئىللەتلەرنى تەنقىدلەپ، گۈزەل ئەخلاقىي قاراشلارنى مەدھىيەلەپ، ئىنسان ئەخلاقىي كامالىتى ئۈچۈن كۈرەش قىلىدۇ. شائىر ئەسىرىدە ھۆپۈپنىڭ كوھىقاپقا يېتىپ بېرىش جەريانىدا بېسىپ ئۆتۈشكە تېگىشلىك بولغان تەرىقەت يولىنىڭ يەتتە ۋادىسىدىن پەقەت ئۈچىنى (تەلەپ، ئىشقى، مەرىپەت) تەسۋىرلەپ، قۇشلارنى بۇ ۋادىغا ئېلىپ كىرمەيدۇ. بۇ جەھەتتىكى سۈزىت ئۇستاز نەۋائىينىڭ «لسانۇت - تەير» داستانى سۈزىتىدىن كەسكىن پەرقلىنىپ، ئۆزىنىڭ ئېستېتىك غايىسىنى ئۆزىگە خاس ماھارەت بىلەن ئىپادىلەپ، ئەسەرنىڭ ئورنىگىنالىقىنى نامايان قىلىدۇ.

شەكىل جەھەتتىن، بىر تەرەپتىن شائىر ئېستېتىك غايىسىنىڭ ۋەزىپىسى بويىچە نەۋائىينىڭ «ھەيرەتۇل - ئەبرار» داستانىغا مۇراجىئەت قىلىدۇ. شائىر ئەسىرىدە بۇ ھەقتە توختىلىپ، «ھەيرەتۇل - ئەبرار» ھەجىمىنىڭ ھەمدۇسانادىن كېيىن 20 ماقالىدىن تەشكىل تاپقانلىقى، نەۋائىينىڭ بۇ 20 ماقالە ئارقىلىق ئۆز دەۋر روھىنى ئەكس ئەتتۈرگەنلىكى بايان قىلىنىش ئارقىلىق شائىرنىڭ بۇ 20 ماقالىدىن پايدىلىنىپ، مەقسىتىگە ئاساسەن ئۆز ئېستېتىك غايىسىنى ئىپادىلىگەنلىكىنى ئىشارە قىلىدۇ. شائىرنىڭ بۇ ئەسىرىمۇ 20 ماقالىدىن تەشكىل تاپقان بولۇپ، شائىر نەۋائىي ماقالىلىرىنى سۈزىت مەنبەسى قىلىپ تۇرۇپ، ئۆز دەۋرىنىڭ دەۋر روھىنى ئىپادىلەيدىغان ئورنىگىنالى ئەسەر يارىتىدۇ. قىسقىسى، ئەمىر ھۈسەين سەبۇرىينىڭ شەرق كلاسسىكىلىرىنىڭ دىداكتىك پەلسەپىسى داستانچىلىق، ماقالىچىلىك ئەنئەنىسىنى ئىجادىي ئۆزلەشتۈرۈپ يېزىپ چىققان «مەقالات» ناملىق ئەسىرى نەۋائىينىڭ «لسانۇت - تەير» سۈزىتىنى ئاساسىي مەزمۇن قىلغاندىن سىرت، يەنە «ھەيرەتۇل - ئەبرار»، «سەبئى سەييار» قاتارلىق ئەسەرلىرىگىمۇ مۇراجىئەت قىلىپ، بۇنى ئۆزى ياشىغان جەمئىيەتكە تەتبىقلاپ، ئوبراز يارىتىشتا نەسرىي ھەم شېئىرىي ئۇسۇلدىن تولۇق پايدىلىنىپ، تىل ئىشلىتىش جەھەتتىن ئاممىباب، ئۆتكۈر، راۋان، ئوبرازلىق، ئىپادىلەش ۋاسىتىلىرى ئارقىلىق، دەۋر ئېقىمىنىڭ ماھىيەتلىك تەرەپلىرىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ، مەزمۇن جەھەتتىنلا ئەمەس، بەدىئىيلىك جەھەتتىنمۇ يۇقىرى سەۋىيىدە يارىتىلغان. دېمەك، «مەقالات» مەزمۇنىنىڭ مول ۋە چوڭقۇرلۇقى بىلەن ئەينى دەۋر ئۇيغۇر جەمئىيىتىنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالىنى تەتقىق قىلىشتا مول، قىممەتلىك ماتېرىيال بولۇپلا قالماي، بەدىئىي سەۋىيىسىنىڭ يۇقىرىلىقى بىلەن ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى تارىخىدا يۇقىرى بەدىئىي قىممەتكە ئىگە ئەسەرلەر قاتارىدىن ئورۇن ئېلىشقا مۇناسىپ.

خۇلاسلىگەندە، مەجازىي ئۇسۇل ئارقىلىق جۈملىدىن قۇش تىلى ۋاسىتىسى ئارقىلىق بەدىئىي ئەسەر يېزىش شەرق خەلقىنىڭ ئەدەبىياتىدا ئۇزۇن تارىخقا ئىگە بولۇپ، ئوتتۇرا ئاسىيالىق ئالىم ئەبۇ ئەلى ئىبنى سىنا قەلىمىگە مەنسۇپ «رسالەتۇت - تەير» يازما ئەدەبىياتتا قۇش تىلى ۋاسىتىسىدە يېزىلغان تۇنجى پەلسەپىۋى ئەسەر سۈپىتى بىلەن شەرق ئەدەبىياتىدا قۇش تىلى بىلەن ئەسەر يېزىش ئەنئەنىسىنى باشلاپ، غەززالىي، ئەتتار، گۈلشەھرىيگە ئوخشاش بىر تۈركۈم شائىرلار بۇ ئەنئەنىنى داۋاملاشتۇرۇپ راۋاجلاندۇرغان بولسا، 15 - ئەسىرگە كەلگەندە بۈيۈك سۆز سەنئەتكارلىرىدىن بولغان نەۋائىي يۇقىرىقى شائىرلارنىڭ ئەسەرلىرى بىلەن بىۋاسىتە (ئەتتارنىڭ «مەنتىقۇت - تەير»ى) ۋە ۋاسىتىلىك (ئەتتار ئەسىرى ئارقىلىق گۈلشەھرىي، غەززالىي، ئىبنى سىنا ئەسەرلىرى) تەسىرىدە «لسانۇت - تەير» ناملىق ئەسىرىنى يېزىپ، ئۇيغۇر ئەدەبىياتى تارىخىدا «قۇش تىلى» ۋاسىتىسىدە ئەسەر يېزىش ئەنئەنىسىنى باشلاپ بەردى.

«لسانۇت - تەير» ئۇيغۇر داستانچىلىقىدىكى يېڭى ژانىر - سىمۋوللۇق پەلسەپىۋى داستان

ژانرىنىڭ غايىۋى - بەدىئىي جەھەتتىن يېتۈك نەمۇنىسى بولۇپ، داستاندىكى قۇش تىلى ئارقىلىق دەۋرنىڭ مۇھىم ئىجتىمائىي - پەلسەپىۋى تەرەپلىرىنى ئىپادىلەش، جەمئىيەت ۋە ئىنسان ئەخلاقىدىكى تۈرلۈك ئىللەتلەرنى تەكىتلەش ئەنئەنىلىرى، شۇنىڭدەك ئەخلاقىي خاراكتېردىكى گۈزەل ساتىرىك، يۇمۇرستىك ھېكايەتلەرنى يارىتىش ئەنئەنىلىرى قاتارلىقلار كېيىنكى دەۋر شائىرلار تەرىپىدىن ئىجابىي قوبۇل قىلىندى ۋە راۋاجلاندى. ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ 18 - ، 19 - ئەسىرلىرىدىكى ۋەكىللىرىدىن ئىبراھىم ئىبنى يۈسۈف خوتەننىڭ «مەنتىقۇت - تەير» ناملىق ئەسىرى، موللا سىددىق ياركەندىنىڭ ئىجادىي نەسرەيلەشتۈرۈپ چىققان «لىسانۇت - تەير»، ئەمىر ھۈسەين سەبۇرىنىڭ «مەقالات» قاتارلىق بىر تۈركۈم ئەسەرلەر مەزكۇر داستان تەسىرىدە مەيدانغا كەلگەن ئەسەرلەر بولۇپ، ئەسەرلەردە نەۋائىي داستاندىكى ھاياتىي ئەنئەنىلەر ئۆز دەۋرىگە ماس رەۋىشتە ئەكس ئەتتۈرۈلۈپ، ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىدا بەدىئىي ئىجادىيەتنىڭ يېڭى نەمۇنىلىرىدىن بولۇپ قالدى.

پايدىلانمىلار:

- (1) ئابدۇرېھىم سابىت تۈزگەن: «ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى تارىخى» (ئىككىنچى كىتاب 1 - ، 2 - قىسىم)، 1984 - يىلى قەشقەر شەھەرلىك مەدەنىيەت - مائارىپ بۆلۈمى ئوقۇتۇش تەتقىقات ئىشخانىسى باستۇرغان.
- (2) ۋاھىتجان غوپۇر، ئەسقەر ھۈسەين تۈزگەن: «ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى تېزىسلىرى»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1987 - يىلى 1 - نەشرى.
- (3) ئابلىمىت ئەھمەت قاتارلىقلار تەرىپىدىن نەشرگە تەييارلانغان: «مەنتىقۇت - تەير»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1995 - يىلى 1 - نەشرى.
- (4) شېرىپىدىن ئۆمەر: «19 - ئەسىردىكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتى تارىخى» (3 - قىسىم)، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 1998 - يىلى 1 - نەشرى.
- (5) شەرەفىدىن شەرەپوۋ: «لىسانۇت - تەير، ھەقىقىتى»، 1998 - يىلى، تاشكەنت.
- (6) ھۆرمەتجان ئابدۇرەھمان فىكرەت: «تەسەۋۋۇپ پەلسەپىسى»، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 2001 - يىلى 1 - نەشرى.
- (7) ئابدۇشۈكۈر تۈردى باشچىلىقىدا تۈزگەن: «ئۇيغۇر ئەدەبىياتى تارىخى» (2 - ، 3 - قىسىم)، مىللەتلەر نەشرىياتى 2006 - يىلى 1 - نەشرى.
- (8) ئابدۇرېشىت ئىسلامى تەرىپىدىن نەشرگە تەييارلانغان: «مەقالات»، «بۇلاق» ژۇرنىلى ئومۇمىي 12 - سان.
- (9) مۇھەممەتتۇردى مىرزىئەخمەت نەشرگە تەييارلانغان «لىسانۇت - تەير»، «بۇلاق» ژۇرنىلى 93 - يىللىق 3 - ، 4 - سان.
- (10) مۇھەممەتتۇرسۇن باھاۋىدىن نەشرگە تەييارلانغان «لىسانۇت - تەير»، «بۇلاق» ژۇرنىلى 94 - يىللىق 1 - ، 2 - سان.
- (11) ھۆرمەتجان ئابدۇرەھمان فىكرەت: «فەرىدىدىن ئەتتارنىڭ ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىغا كۆرسەتكەن تەسىرى، «بۇلاق» ژۇرنىلى 2002 - يىلى 1 - سان.
- (12) ھۆرمەتجان ئابدۇرەھمان فىكرەت: «ئۇيغۇر تەسەۋۋۇپ شېئىرىيىتى ھەققىدە دەسلەپكى مۇلاھىزە»، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى 2008 - يىللىق 3 - سان.
- (13) شەۋكەت ئېلاخۇن: «18 - ئەسىر ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا نەسرەي ۋە ئۆزلەشتۈرۈمە ئەسەرلەر»، شىنجاڭ پېداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى 1998 - يىللىق 2 - سان.
- (14) شەۋكەت ئېلاخۇن: «18 - ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمى ۋە 19 - ئەسىردىكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتى ھەققىدە قىسقىچە مۇلاھىزە»، «بۇلاق» ژۇرنىلى 1998 - يىللىق 1 - سان.

(ئاپتور شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى فىلولوگىيە ئىنستىتۇتىدا)

ھەممىمىزگە مەلۇم، كۆكتۈرك، ئورخۇن ئۇيغۇرخانىلىقى دەۋرىدە تىكلەنگەن ئورخۇن - يېنسەي مەڭگۈ تاشلىرى ۋە ئۇلاردىكى يېزىقلار ئىلىم دۇنياسىغا مەلۇم بولغاندىن كېيىن، بىر مەھەل مەڭگۈ تاش يېزىقلىرى ئۈستىدە تەتقىقات ئېلىپ بېرىش قىزغىنلىقى كۆتۈرۈلدى. شۇنىڭ بىلەن ئۇيغۇرلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان تۈركىي تىلدا سۆزلىشىدىغان خەلقلەرنىڭ ئەينى دەۋردىكى يېزىقى، تىلى ۋە ئۆرپ - ئادىتى توغرىسىدىكى تەتقىقاتلار قىزىپ كەتتى ھەمدە نۇرغۇن ئىلمىي ئەمگەكلەر مەيدانغا كېلىپ، ئۇيغۇرلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان تۈركىي تىلدا سۆزلىشىدىغان خەلقلەرنىڭ ئەينى دەۋردىكى مەدەنىيىتى ھەر تەرەپتىن يورۇتۇپ بېرىلدى. شۇنىڭ بىلەن بىللە بەزى مەسىلىلەرنىمۇ ئېلىپ كەلدى. ئورخۇن - يېنسەي مەڭگۈ تاشلىرىدا تىلغا ئېلىنغان بىر قىسىم يەر ناملىرىنىڭ ئورنى ۋە شۇ ناملارنىڭ ئېتىمولوگىيىسى ھەققىدە تەتقىقاتلار ئېلىپ بېرىلىۋاتقان بولسىمۇ، بىراق ھازىرغا قەدەر قايىل قىلارلىق يەكۈن ئوتتۇرىغا چىققىنى يوق. بۇنىڭغا تېمىمىزغا مۇناسىۋەتلىك بولغان «ئۆتۈكەن» دېيىلىدىغان يەر نامىنى مىسال قىلىشقا بولىدۇ. بۇ ھەقتە «كۆل تېگىن مەڭگۈ تېشى» دا مۇنداق بايانلار بار: «مەنكى تەڭرىدەك، تەڭرىدىن تۆرەلگەن تۈرك بىلگە خاقان بۇ ۋاقىتتا (تەختتە) ئولتۇردۇم. سۆزۈمنى تولۇق ئاڭلاڭلار: ئالدى بىلەن ئىنىلىرىم ۋە ئوغۇللىرىم، ئاندىن قالسا ئۇرۇقلىرىم ۋە خەلقىم، ئوڭ تەرەپتىكى شادايت بەگلەر، سول تەرەپتىكى تارقانلار، بۇيرۇق بەگلەر، ئوتتۇز (تاتار) ... توققۇز ئوغۇز بەگلىرى، خەلقلەرى، سىلەر بۇ سۆزلىرىمنى ياخشى ئىشىتىڭلار، قاتتىق تىڭلاڭلار، ئالدى (شەرق) تەرەپتىن كۈن چىقىشىچە، ئوڭ (جەنۇب) تەرەپتىن كۈن ئوتتۇرىسىغىچە، ئارقا (غەرب) تەرەپتىن كۈن پېتىشىچە، سول (شىمال) تەرەپتىن تۈن ئوتتۇرىسىغىچە بولغان ئارىلىقتىكى خەلقلەرنىڭ ھەممىسى ماڭا قارايدۇ. مۇشۇنداق كۆپ خەلقنى مەن ئويۇشتۇردۇم. ئەمدى ئۇلارغا يامانلىق يوق، تۈرك خاقانى ئۆتۈكەن تاغدا ئولتۇرۇۋەرسە، ئەلدە مۇڭ - قايغۇ بولمايدۇ. ئالدى تەرەپ (شەرق) تىن سەندۇڭ تۈزلەڭلىكىگىچە قوشۇن تارتتىم. دېڭىز (ساھىلى) غا يېتىپ بېرىشقا ئاز قالدىم، ئوڭ (جەنۇب) تىن توققۇز ئەرسەنگىچە قوشۇن تارتتىم، تىبەتكە يېتىپ بېرىشقا ئاز قالدىم. ئارقا تەرەپ (غەرب) تىن يىنچۇ دەرياسىنى كېچىپ ئۆتۈپ، تۆمۈر قاپقىغىچە قوشۇن تارتتىم، سول (شىمال) دىن بايرقۇ زېمىنىگىچە قوشۇن تارتتىم، مەن شۇنچىلا كۆپ جايلارغىچە قوشۇن تارتىپ باردىم، (لېكىن) ئۆتۈكەن تېغىدىن ياخشى جاي زادى يوق ئىكەن. ئەلنى ئىدارە قىلىدىغان يەر ئۆتۈكەن تېغى ئىكەن» ①. بىز يۇقىرىدىكى بايانغا قارىساق، ئۇنىڭ ئالدىنقى قىسمى رىتورىك خىتاب ئىكەنلىكىنى، ئۇنىڭدىن كېيىن، خاقانلىق زېمىنىنىڭ دائىرىسى كۆرسىتىلگەنلىكىنى، ئاخىرىدا شۇنچىۋالا كەڭ زېمىن

دائىرىسىدە پەقەت خاقانلىق ئوردىسى، يەنى مەركەز تەسىس قىلىشقا ئەڭ مۇناسىپ كېلىدىغان جاي «ئۆتۈكەن» دەپ كۆرسىتىلگەنلىكىنى كۆرىمىز. ئۇنداقتا «ئۆتۈكەن» دېيىلىدىغان جاي زادى قەيەرنى كۆرسىتىدۇ؟ «ئۆتۈكەن» نىڭ ئېتىمولوگىيىسى نېمە؟ تۆۋەندە بۇ ھەقتىكى مۇلاھىزىلەرنى كۆرۈپ ئۆتەيلى.

سوۋېت ئىتتىپاقلىق تەتقىقاتچى پوتاپوف «ئۆتۈكەن» ھەققىدە خېلى ئىزدىنىشلەرنى ئېلىپ بارغان، ئۇ ئۆزى كۆرۈش ئىمكانىيىتى بولغان مۇشۇ ھەقتىكى ئىلمىي ئەمگەكلەرنى كۆرگەن ھەمدە سايان، ئالتاي رايونىغا كېلىپ، تۇۋالار ئارىسىدا تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىپ، تۇۋالارنىڭ دىنىي ئېتىقادى ھەم شۇ ھەقتىكى ئېتنوگرافىك ھادىسىلەرنى كۆزىتىپ، تۇۋالاردىمۇ ئۆتۈكەنگە چوقۇنۇش ھادىسىسىنىڭ بارلىقىنى، تۇۋالارنىڭ شەرقىي شىمال قىسمىدىكى بۈك - باراقسان ئورمانلىق بىلەن قاپلانغان تاغنى «ئۆتۈكەن» دەپ ئاتايدىغانلىقىنى، تۇۋالار، خاككاسلار، ئالتايلىقلار، سۇرلار ۋە باشقا كۆپلىگەن ھازىرقى زامان ئۇرۇق - قەبىلىلىرىنىڭ كۆپىنچە ئالتايلىقلار ۋە قەدىمكى ئورخۇنلار بىلەن ئېتىنىك مۇناسىۋەتكە ئىگە ئىكەنلىكىنى نەزەرگە ئېلىپ، «ئۆتۈكەن» نىڭ تۇۋالار رايونىدا ئىكەنلىكىنى، مەشھۇر تۈركولوگ مالوۋنىڭمۇ بۇ ھەقتىكى قارىشىنىڭ ئۆزىنىڭكىگە ئوخشاپ كېتىدىغانلىقىنى كۆرسىتىپ ئۆتدۇ.^②

بىز پوتاپوفنىڭ پىكىرىگە قارايدىغان بولساق، ئۇ، «ئۆتۈكەن» نى تۇۋالار بىلەن قىرغىزلار ياشايدىغان جايدا دەيدىغاندەك قىلىدۇ. شۇڭا، پاكىت مۇنازىرىدىن ئۈستۈن دېگەندەك، ئالدى بىلەن تۇۋالار بىلەن قىرغىزلار قەدىمدىن ياشاپ كېلىۋاتقان جايلارنى دۇنيادا تەسىرى بولغان قورال كىتابلارنىڭ ياردىمى بىلەن ئېنىقلىۋالمىساق بولمايدىغاندەك قىلىدۇ. تۇۋالار - سىبىرىيىنىڭ جەنۇبىدىكى يېنسەي دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىدا ياشايدىغان خەلق. قەدىمكى تۈركىي تىللىق خەلقلەر بىلەن موڭغۇل قەبىلىلىرىنىڭ ئۇزاق ۋاقىت ئارىلىشىپ ئولتۇراقلىشىشىدىن شەكىللەنگەن. ئىلگىرى سۇيۇقلار، ئورانخايلار دەپمۇ ئاتالغان. رۇسىيە (سوۋېتلەر ئىتتىپاقى) نىڭ تۇۋا ئاپتونوم ئوبلاستىدا ئولتۇراقلاشقان. موڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتىدىمۇ 20 مىڭدەك تۇۋالار ياشايدۇ. سايان تاغ تىزمىسى، تاننوئولا تاغ تىزمىلىرى ئارىلىقىدا پائالىيەت ئېلىپ بارىدۇ.^③

يۇقىرىدا بىز تۇۋالارنىڭ يېنسەي دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىدا ياشايدىغانلىقىنى بىلىۋالدۇق. ئۇنداقتا يېنسەي دەرياسى ھەققىدىكى مەلۇماتنى كۆرۈپ باقايلى: يېنسەي دەرياسى - ئاسىيانىڭ شىمالىي قىسمىدىكى دەريا؛ تۇۋا ئاپتونوم ئوبلاستى دائىرىسىدە سايان تاغلىرىدىن باشلىنىپ، چوڭ يېنسەي بىلەن كىچىك يېنسەينىڭ قوشۇلۇشى نەتىجىسىدە ھاسىل بولىدۇ. كراسنويارسكىي ئۆلكىسىدىن ئۆتۈپ، كارا دېڭىزنىڭ يېنسەي قولىقىغا قويۇلىدۇ. ئۇنىڭغا قويۇلىدىغان تارماق ئېقىنلار نۇرغۇن؛ ئۇلاردىن ئەڭ چوڭلىرى ئوڭ تارماقلىرى - ئانگارا، ئوتتۇرا تۇنگۇسكا ۋە تۆۋەنكى تۇنگۇسكا بولۇپ، يېنسەي دەرياسى رۇسىيىدىكى ئەڭ چوڭ دەريا.^④ يۇقىرىدا يېنسەي دەرياسى ھەققىدىكى مەلۇماتلارنى كۆرۈپ ئۆتتۇق. تۆۋەندە ئورخۇن - يېنسەي مەڭگۈ تاشلىرىدا نامى تىلغا ئېلىنىدىغان، ئورخۇن دەرياسى بىلەن سېلىنگا دەريالىرى بويىدا خاقانلىق قۇرغان كۆكتۈرك ۋە ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقلىرى بىلەن دائىم دۈشمەنلىشىپ تۇرىدىغان يېنسەي قىرغىزلىرى ھەققىدىكى مەلۇماتنى كۆرۈپ باقايلى:

يېنسەي قىرغىزلىرى — قەدىمكى تۈركىي تىللىق خەلق. مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 2 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدىن مىلادىيە 17 - ئەسىرگىچە مەنۇسۇسك ئويمانلىقىدا ئولتۇراقلاشقان. 18 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدا كۆپ قىسمى بۇ يەردىن كېتىپ قالغان. قالغانلىرى شۇ يەردىكى ئاھالىلەرگە سېلىشىپ كەتكەن. ⑤

يۇقىرىدا يېنسەي دەرياسى ۋە بۇ دەريا ۋادىسىدا پائالىيەت ئېلىپ بارغان قىرغىزلار ھەم تۇۋالار ھەققىدىكى مەلۇماتلارنى كۆرۈپ ئۆتتۇق. ماتېرىياللاردىن مەلۇم بولۇشىچە، يېنسەي دەرياسى ۋادىسىنىڭ قەدىمىي ئاھالىسى قىرغىزلار بولۇپ، تۇۋالار كېيىنچە شەكىللەنگەن مىللەت ئىكەن.

بىز كۆكتۈرك خانلىقى ۋە ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدە تىكلەنگەن، كېيىنكى دەۋر تەتقىقاتچىلىرى تەرىپىدىن ئورخۇن - يېنسەي مەڭگۈ تاشلىرى دەپ ئاتالغان مەڭگۈ تاشلاردىكى قىسمەن يىپ ئۇچلىرىغا ئاساسلىنىپ تۇرۇپ، ئەينى ۋاقىتتىكى كۆكتۈركلەر ۋە ئۇيغۇرلار بىلەن قىرغىزلار ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتلەرگە قاراپ باقايلى:

بىلىمىسىزلىكىڭلاردىن، ئەسكىلىكىڭلاردىن تاغام خاقان دۇنيادىن ئۆتتى. دەسلەپتە قىرغىز خاقانىنى بالبال قىلىپ تىكلەيدىم. ⑥

كۆل تېگىن يىگىرمە ئالتە ياش ۋاقتىدا قىرغىزلارغا يۈرۈش قىلدۇق. نەيزە بويى قېلىنلىقتىكى قارنى بۆسۈپ، كۆگمەن تېغىدىن ئېشىپ، قىرغىزلارنى ئۇيقۇدا بېسىۋالدۇق. بىز ئۇلارنىڭ خاقانى بىلەن سۇڭا تېغىدا ئۇرۇش قىلدۇق. كۆل تېگىن بايرىقۇنىڭ ئاق ئايغىرىنى مىنىپ جەڭگە كىردى. بىر ئەرنى ئوق بىلەن ئۆلتۈردى، ئارقا - ئارقىدىن ئىككى ئەرگە «نەيزە» سانجىدى. ئۇ جەڭ قىلىۋاتقاندا، بايرىقۇنىڭ ئاق ئايغىرىنىڭ يوتىسىنى چېپىپ تاشلىدى. بىز قىرغىز خاقانىنى ئۆلتۈردۇق. ئۇلارنىڭ ئېلىنى ئالدۇق. ⑦

تۈننى تۈن دېمەي، كۈندۈزنى كۈندۈز دېمەي، شامالداك تېز يۈردۈق. قىرغىزلارنى ئۇيقۇدا بېسىۋالدۇق. بىز نەيزە بىلەن ئۇ ئاچتۇق. ئۇ چاغدا ئۇلارنىڭ خاقانى ۋە لەشكەرلىرى توپلىشىپ بوپتىكەن. ئۇرۇشتۇق، سانجىشتۇق، خاقانىنى ئۆلتۈردۇق. قىرغىز خەلقى خاقانىمىزغا بويسۇندى، يۈكۈندى، بىز ياندۇق. كۆگمەن تېغىنى ئەگىپ، قىرغىزلارنىڭكىدىن ياندۇق. ⑧

بىز «كۆل تېگىن مەڭگۈ تېشى» ۋە «تۈنيۇقۇق مەڭگۈ تېشى» دىكى مەلۇماتلاردىن قارىغىنىمىزدا، كۆكتۈرك ۋە ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقلىرىنىڭ يېنسەي دەرياسى ۋادىسىدا ياشايدىغان قىرغىزلار بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى ئىزچىل ياخشى بولماي كەلگەن، ھەتتا بىر - بىرى بىلەن قان دۈشمەن بولۇشقان. شۇنداق ئىكەن، كۆكتۈركلەر ۋە ئۇيغۇرلار ئەينى ۋاقىتتا ھەرقانچە بولسىمۇ ئۆزلىرى بىلەن قان دۈشمەن بولۇشقان قىرغىزلار زېمىنى دائىرىسىدىكى جايىنى مۇقەددەس دەپ ھېسابلىنىمىغان بولغىدى.

ئۇنداقتا كۆكتۈرك ۋە ئۇيغۇرلار مۇقەددەس دەپ ھېسابلىغان «ئۆتۈكەن» نىڭ ئورنى قەيەردە؟ بۇنىڭغا بىز يەنىلا ئورخۇن - يېنسەي مەڭگۈ تاشلىرىدىكى قىسمەن يىپ ئۇچلىرىغا ئاساسلىنىپ تۇرۇپ جاۋاب ئىزدەيمىز.

بىلگە تۈنيۇقۇق بويلاغا تارقان، ئىلتەرىش قاغان بىلەن بىرلىكتە، جەنۇبتا... شەرقتە قىتانلار، شىمالدا ئوغۇزلاردىن كۆپ ئۆلتۈردۇق. بىلگەسى، لەشكەر باشلىقى مەنلا ئىدىم. بىز چۇغاي قوزى ۋە قارقۇمدا ئولتۇراقلاشقان ئىدۇق. ⑨

«تۇنيۇقۇق مەڭگۈ تېشى»دىكى چۇغان قۇزى ۋە قارقۇمدا ئولتۇراقلاشقان ئىدۇق» دېگەن جۈملىدىكى «قارقۇم» ھەققىدە ئېلىمىز ھەم چەت ئەللىك تەتقىقاتچىلار كۆپ ئىزدىنىپ، ئۇنىڭ «قارقۇم» دېيىلىدىغان جاي ئىكەنلىكىنى مۇئەييەنلەشتۈرگەن. مەن ئاشۇ تەتقىقاتلار ئىچىدىن پەقەت بىرىنىلا كەسىپداشلارنىڭ ھۇزۇرىغا سۈنمەن.

Qara-Qurum يەنە Kara-Korum، Cara-Corum دەپمۇ يېزىلىدۇ. «يۈەن سۇلالىسى تارىخى» قاتارلىق كىتابلاردا 哈刺和林 دەپ خاتىرىلەنگەن. يەنە 和林 دەپ قىسقارتىپمۇ ئېلىنغان. كۆكتۈرك ۋە موڭغۇللارنىڭ قەدىمكى پايتەختى، ھازىرقى موڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتىدىكى ئورخۇن دەرياسى يۇقىرى ئېقىنىنىڭ ئوڭ قىرغىقىدىكى 哈尔和林 قارقۇرۇم شۇ.⑩

يۇقىرىدا ئورخۇن - يېنسەي مەڭگۈ تاشلىرىدا «قارقۇرۇم» خەنزۇچە تارىخى كىتابلاردا «哈刺和林»، تەتقىقاتچىلار تەرىپىدىن «قارقۇرۇم» دېيىلىدىغان جاي ۋە ئۇنىڭ ئورنى ھەققىدىكى ماتېرىياللارنى كۆرۈپ ئۆتتۇق. تۆۋەندە تېمىمىزغا مۇناسىۋەتلىك بولغان، يىپ ئۇچى بولالايدىغان مەلۇماتلارنى داۋاملىق كۆرۈپ باقايلى:

تەڭرىدىن بولغان ئەل ئەتمىش بىلگە خاقان ... تۆلىس ... ئۆتۈكەن ئەتراپى ئېلى ئىككىسىنىڭ ئوتتۇرىسىدا ئولتۇرىدىكەن، سۈيى سېلىنغا (دەرياسى) ئىكەن. ئۇ يەردە ئېلى ... ئەركىن ياشايدىكەن ... سۇ ... ئۇ يەردە قالغان خەلق — ئون ئۇيغۇر، توققۇز ئوغۇز ئۈستىدە يۈز يىل ئولتۇرۇپ ... ئورخۇن دەرياسى ... تۈرك قىپچاق (خەلقى ئۈستىدە) ئەللىك يىل ئولتۇرغانىكەن.⑪

يۇقىرىدىكى مەلۇمات «بايانچۇر مەڭگۈ تېشى» دىن ئېلىنغان بولۇپ، بۇ مەڭگۈ تاشنى 1909 - يىلى فىنلاندىيىلىك ئالىم رامستېد موڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ سېلىنغا دەرياسى بويىدىكى شىنە - ئۇسۇ كۆلى ئەتراپىدىن تاپقان.

ھەممىمىزگە مەلۇم، ھەرقانداق ئادەم ياكى ئىنسان توپى، ھەرقانداق ئەھۋال ئاستىدا ئۆزىگە ئەڭ تونۇشلۇق بولغان ۋە ئەڭ مەنپەئەت يەتكەن نەرسىنى يادلايدۇ، ئەسكە ئالىدۇ ھەم خاتىرىلەيدۇ. يۇقىرىدىكى پارچىغا نەزىرىمىزنى ئاغدۇرساق، ئۇنىڭدا «سۈيى سېلىنغا دەرياسى ئىكەن»، «ئېلى ... ئەركىن ياشايدىكەن»، «ئورخۇن دەرياسى» دېگەنگە ئوخشاش جۇغراپىيە ناملار ھەم ئەينى دەۋر كىشىلىرى ئۆزلىرىنىڭ تۇرمۇش ئەھۋالىدىن بەرگەن ئۇچۇرلار ئۇچرايدۇ. بىز ئېرىشكەن جۇغراپىيەلىك ناملار بىلەن ئۇچۇرلارغا ئاساسلىنىپ، ئۇلارنى ئايرىم - ئايرىم تەھقىقلاپ كۆرەيلى:

سېلىنغا دەرياسى — شەرقىي ئاسىيادىكى دەريا، موڭغۇلىيە خەلق رېسپوبلىكىسىدىكى ھانگاي تاغ تىزمىسىدىن باشلىنىپ، ئېدىر بىلەن مۇرىن دەريالىرىنىڭ قوشۇلۇشىدىن ھاسىل بولىدۇ ۋە ئۇنىڭ كۆپ قىسمى موڭغۇلىيە ئارقىلىق شەرقىي - شىمال تەرەپكە قاراپ ئاقىدۇ. 1000 كىلومېتىر ئاققاندىن كېيىن، بۇرىيات ئاپتونوم رېسپوبلىكىسىنىڭ تېررىتورىيىسىگە كىرىدۇ. ئۇ يەردە كەڭ دېلتا ھاسىل قىلىدۇ، شەرقىي جەنۇبى تەرەپتىن بايقال كۆلىگە قۇيۇلىدۇ. بۇ دەريانىڭ ئۇزۇنلۇقى 1480 كىلومېتىر.⑫

ئورخۇن دەرياسى — موڭغۇلىيەنىڭ شىمالىدىكى سېلىنغا دەرياسىنىڭ ئەڭ چوڭ تارمىقى بولۇپ، ھانگاي تاغلىرىنىڭ شىمالىي ئېتەكلىرىدىن باشلىنىپ، شەرقىي شىمالغا قاراپ ئېقىپ، دۆلەت چېگراسىغا يېقىن جايدا سېلىنغا دەرياسى بىلەن قوشۇلۇپ، سوۋېت چېگراسىدىكى بايقال كۆلىگە قۇيۇلىدۇ، ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 1124 كىلومېتىر.⑬

بىز ئورخۇن - يېنسەي مەڭگۈ تاشلىرى دېيىلىدىغان ئابىدىلەردە تىلغا ئېلىنىدىغان سېلىنىغا دەرياسى ۋە ئورخۇن دەرياسى ھەققىدىكى مەلۇماتلاردىن ھەر ئىككى دەريانىڭ ھانگاي دېيىلىدىغان تاغدىن باشلىنىدىغانلىقىنى كۆرۈۋالدىق. يەنە «بايانچۇر مەڭگۈ تېشى»دىكى «ئېلى ... ئەرگىن ياشايدىكەن» دېگەن ئۇچۇرغا كەلسەك، باشتا كۆرۈپ ئۆتكەن «كۆل تېگىن مەڭگۈ تېشى»دىكى «تۈرك خاقانى ئۆتۈكەن تاغدا ئولتۇرۇۋەرسە، ئەلدە مۇڭ - قايغۇ بولمايدۇ»، «مەن شۇنچىلا كۆپ جايلارغىچە قوشۇن تارتىپ باردىم، (لېكىن) ئۆتۈكەن تېغىدىن ياخشى جاي زادى يوق ئىكەن» دېگەن مەزمۇنلار بىلەن سېلىشتۇرۇپ تەھلىل قىلىپ باقساق، «ئۆتۈكەن» دېيىلىدىغان جاينىڭ قانداقتۇر پوتاپوف ئېيتقاندەك قىرغىزلار رايونىدا، يەنى يېنسەي دەرياسىنىڭ بويىدا بولماستىن، بەلكى سېلىنىغا دەرياسى بىلەن ئورخۇن دەرياسى ئەتراپلىرىدا بولۇشىنىڭ ئېھتىماللىقى چوڭراق.

بىز «كۆل تېگىن مەڭگۈ تېشى» غا قايتا نەزىرىمىزنى ئاغدۇرساق، ئۇنىڭدا تۆۋەندىكىدەك مەلۇمات ئۇچرايدۇ. بۇنى تېمىمىزنى يورۇتۇشقا ياردىمى بار دەپ قارىغانلىقىم ئۈچۈن، بۇ مەلۇماتنى كۆرسىتىپ ئۆتۈشنى مۇۋاپىق دەپ ھېسابلىدىم:

(تابغاچ خاقان) تابغاچ خاقاننىڭ ئوردا نەققاشچىلىرىنى ئەۋەتتى. (مەن) ئۇلارغا ھەيۋەتلىك بىنا سالدۇردۇم. ئىچى، تېشىغا كىشىنى تەسىرلەندۈرىدىغان نەقىشلەرنى ئويدۇردۇم. مەڭگۈ تاش ياساتتىم. كۆڭلۈمدىكى سۆزلىرىمنى (ئويدۇردۇم). (ئون ئوق) ئەۋلادلىرى ۋە يات ئۇرۇق پۇقرالارغىچە ھەممىڭلار بۇنى كۆرۈپ بىلگەيسىلەر؛ مەڭگۈ تاش ئورناتتىم. (بۇ يەر) ئادەملەر ئۆتىدىغان مۇھىم يەر بولغاچقا، مۇشۇ جايغا مەڭگۈ تاشنى تۇرغۇزدۇم^①.

بۇ مەڭگۈ تاش 1889 - يىلى ھازىرقى موڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ كۆكشىن ئورخۇن دېگەن دەريا ۋادىسىدىكى خوشۇ - سايدامدىن تېپىلغان.

ھەممىمىزگە مەلۇم، قەبرە تېشى ئادەملەر ئۆلگەندىن كېيىن دەپنە قىلىنغان قەبرە بېشىغا ئورنىتىلغان بولىدۇ. قەبرە ياكى قەبرىلەر توپى ناھايىتى ئېنىقكى، ئىنسانلار توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان جايدىن ئانچە يىراق بولمىغان يەرگە تەسىس قىلىنغان بولىدۇ. ھازىرقى زامان ئادەملىرىنىڭ قەبرىستانلىق تەسىس قىلىش ئەھۋالىدىن قارىغىنىمىزدا، ئايرىم جەمەتلەرنىڭ ئۆز ئالدىغا ھويلىسىنىڭ ئارقا تەرىپىگە خاس جەمەت قەبرىستانلىقى تەسىس قىلىشىدىن، قەبرىستانلىق ئىنسانلار ئولتۇراقلاشقان جايدىن ئانچە يىراقلاپ كەتمەيدۇ، دېگەن يەكۈننى چىقىراالايمىز. شۇنداق ئىكەن، كۆكتۈرك، ئۇيغۇر خانلىقلىرى دەۋرلىرىدە تېخىمۇ شۇنداق بولىدۇ. «بايانچۇر مەڭگۈ تېشى»نىڭ سېلىنىغا دەرياسى بويىدىن تېپىلىشى، «كۆل تېگىن مەڭگۈ تېشى» نىڭ ئورخۇن دەرياسى بويىدىن تېپىلىشى يۇقىرىقى سۆزىمىزنى ئىسپاتلايدۇ. بىز ئۈستىدە توختىلىۋاتقان «ئۆتۈكەن» سېلىنىغا دەرياسى بىلەن ئورخۇن دەرياسى بويىدا بولغان بولىدۇ.

«كۆل تېگىن مەڭگۈ تېشى»دىكى: «مەڭگۈ تاش ئورناتتىم. (بۇ يەر) ئادەملەر ئۆتىدىغان مۇھىم يەر بولغاچقا، مۇشۇ جايغا مەڭگۈ تاشنى تۇرغۇزدۇم» دېگەنلەردىن، بۇ مۇھىم جاينىڭ بىز ئۈستىدە توختىلىۋاتقان «ئۆتۈكەن» گە بارىدىغان يول ئۈستىگە تەسىس قىلىنغانلىقىنى پەرەز قىلالايمىز. بۇ يول بولسا ئەينى ۋاقىتتىكى خانلىقنىڭ ئادەملىرى ماڭىدىغان يول بولۇپلا قالماستىن، ھەتتا خانلىقنىڭ ئادەملىرى ياكى باشقا ئەل ئادەملىرى سودا - سېتىق ۋە ئالاقە ئىشلىرى ئۈچۈن دائىم مېڭىپ تۇرىدىغان چوڭ ھەم مۇھىم يول بولغان بولىدۇ. شۇنداق ئىكەن، «بۇ مۇھىم جاي» ئۆتۈكەندىن ئانچە

يىراق بولمىغان جايغا تەسىس قىلىنغان، شۇنداقلا بۇ مۇھىم جاي پەقەتلا ئۆتۈكەننىڭ ئوڭ تەرىپىدە ياكى سول تەرىپىدە بولغان بولىدۇ، مۇشۇلارنىڭ ئۆزىلا «ئۆتۈكەن» سېلىنىغا دەرياسى بىلەن ئورخۇن دەرياسى بويىدا دېگەن ھۆكۈمنى چىقىرىشىمىزغا يېتەرلىك ئاساس بولالايدۇ. بۇنىڭدىن باشقا، يەنە ئەينى دەۋردە كۆكتۈرك ۋە ئورخۇن خانلىقلىرى بىلەن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك خانلىقلىرى ئوتتۇرىسىدا ھەر خىل ئالاقىلەر بولۇپ تۇرغاچقا، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك خانلىقلىرىدىن بولغان مۇئەللىپلەر كۆكتۈرك ۋە ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقلىرىغا مۇناسىۋەتلىك نۇرغۇن مەلۇماتلارنى خاتىرىلەپ قالدۇرغان. بىز كۆكتۈرك ۋە ئۇيغۇر خانلىقلىرىغا مۇناسىۋەتلىك بولغان ھەرقانداق بىر مەدەنىيەت ھادىسىسىنى تەتقىق قىلماقچى بولىدىكەنمىز، خەنزۇ مۇئەللىپلەر يېزىپ قالدۇرغان ماتېرىياللارغا ئاساسلىنىپ ۋە مەڭگۈ تاشلاردىكى ئۇچۇرلار بىلەن بىرلەشتۈرۈپ تەتقىق قىلغىنىمىزدىلا، تەتقىقاتىمىز ئىشەنچلىك بولغان بولىدۇ.

خەنزۇ ئالىملار خەنزۇچە ماتېرىياللار ئاساسىدا، ئۆتۈكەننىڭ ئورنى مەسىلىسىدە كۆپ ئىزدەنگەن. مەن پەقەت ئۇنىڭ ئىچىدىن بىرىنىلا كۆرسىتىپ ئۆتىمەن.

ئوتۇكان — قەدىمكى تۈرك مەڭگۈ تاشلىرىدا «ئۆتۈكەن» ياكى «ئوتۇكەن» دەپ خاتىرىلەنگەن بولۇپ، شىيادې بۇنى «جۇنامە، تۈركلەر ھەققىدە قىسسە» دىكى «於都斤山» دېيىلىدىغان جاينىڭ ئۆزى شۇ، دەپ قارايدۇ. بۇ يەنە «سۈيىنامە، تۈركلەر ھەققىدە قىسسە» ۋە «كىتابلار جەۋھىرى» نىڭ 977 - جىلىدا «都斤山»، «تەيپىڭ يىللىرىدىكى دۇنياغا ساياھەت خاتىرىسى» دە: «于都斤山»، «كونا تاغنامە، خۇيخېلار تەزكىرىسى» دە: «乌德健山»، «تېلىلار تەزكىرىسى» دە: «郁督军山»، «都尉健山» (بۇ ئەسلىدە 尉都健山 بولۇشى كېرەك)، «بېشى تاغنامە. خۇيگۇلار تەزكىرىسى» دە: «乌德健山»، «سر، تاردۇشلار تەزكىرىسى» دە: يەنە «郁都健山» ياكى «都尉健山» (بۇ ئەسلىدە 尉都健山 بولۇشى كېرەك)، «قارلۇقلار تەزكىرىسى» دە: «乌德健山»، «تاك سۇلالىسىگە دائىر مۇھىم خاتىرىلەرنىڭ 73 - جىلىدا: «乌德健山» 96 - جىلىدا يەنە: «乌罗德健山»، «ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» دىن مۇھىم بايانلاردا: «乞督军山»، «لياۋ سۇلالىسى تارىخى» نىڭ 68 - جىلىدا: «野乌笃幹山» (بۇنىڭدىكى 幹 خېتى ئەسلىدە 干 يېزىلىشى كېرەك ئىدى)، رەشىددىن فەزلۇللاھنىڭ «جامىئۇت تەۋارىخ» ناملىق ئەسىرىدە: «ئونخان كۆچمەن چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغان جايدا ئوتۇكان دەرياسى دېيىلىدىغان بىر جاي بولۇپ، بۇ ئېھتىمال دەريانىڭ نامى بىلەن ئاتالغان تاغ بولسا كېرەك» دەپ خاتىرىلەنگەن. «ئوتۇكان» دېيىلىدىغان بۇ تاغ تامىر دەرياسى بىلەن ئورخۇن دەرياسىنىڭ باشلىنىدىغان جايىدىكى ھانگاي تېغىنىڭ بىر قىسمىنى كۆرسىتىدۇ⑮.

ئەمدى بىز ھانگاي تېغى ھەققىدىكى مەلۇماتنى كۆرۈپ باقايلى:

ھانگاي تاغ تىزمىسى — موڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ غەربىي قىسمىدا. غەربىي شىمالدىن شەرقىي جەنۇبقا 700 كىلومېتىر سوزۇلغان بولۇپ، دېڭىز يۈزىدىن ئوتتۇرىچە ئېگىزلىكى 2000 مېتىردىن 3000 مېتىرغىچە كېلىدۇ، ئەڭ ئېگىز چوققىسى ئۆتۈكەن تەڭرى دېيىلىدىغان بولۇپ، دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 4031 مېتىر كېلىدۇ. شىمالىي يانباغرى ئورمان بىلەن قاپلانغان، جەنۇبىي يانباغرىدا ئوت - چۆپلەر بولۇق ئۆسكەن بولۇپ، چارۋىچىلىققا باب كېلىدۇ. سېلىنىغا دەرياسى بىلەن ئورخۇن دەرياسى مۇشۇ جايىدىن باشلانغان. ئالتۇن، قاشتېشى، چىرىمتال قاتارلىق كان مەھسۇلاتلىرى

بار. ئارشاك كۆپ بولۇپ، ساناتورىيىلەر قۇرۇلغان. ⑩
يۇقىرىدا كۆرۈپ ئۆتكەن مەلۇماتلارغا مۇناسىپ ھالدا، ھانگاي تاغ تىزمىلىرى ۋە ئۇنىڭدىن باشلىنىدىغان دەريالار بىلەن يېنسەي دەرياسىنىڭ باشلىنىش نۇقتىسى ھەم ئورنىنى كۆرسىتىدىغان تانۇ تاغ تىزمىلىرىنىڭ خەرىتىسىنى قوشۇمچە قىلىمەن.
يۇقىرىدا كۆكتۈرك، ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقلىرى دەۋرلىرىدە ئۇلۇغلانغان «ئۆتۈكەن» دېيىلىدىغان جاينىڭ سېلىنغا دەرياسى، ئورخۇن دەريالىرىنىڭ باشلىنىش نۇقتىسى بولغان ھانگاي تاغ تىزمىسىدا ئىكەنلىكىنى، ئۇنىڭ يېنسەي دەرياسى ۋە ۋادىسى بىلەن ھېچقانداق مۇناسىۋىتىنىڭ يوقلۇقىنى بىلىۋالدۇق.

«ئۆتۈكەن» سۆزىنىڭ ئېتىمولوگىيىسى ھەققىدە

تومسېننىڭ قارىشىچە، قازان تاتارلىرى تىلىدا *ütkin*، ساغاي تىلىدا *ōtkün* دېگەنلەر «ئۆتكۈر»، «ئۇچلۇق» دېگەن مەنىلەردە كېلىدىكەن. شۇڭا، بۇ سۆزنى «تاغلىق ۋە ئورمانلىق» دېگەن مەنىدىكى *Eutuken* دەپ يازسا بولىدىكەن.

رادلوۋ: «ئۆتۈكەن *ōtūkān* سۆزى ئۇيغۇر تىلىدىكى (*ōdūr-ōtūr*) *ōtū* يەنى تاللاش، ئىلغاش، — دېگەن مەنىدىكى سۆزدىن كەلگەن. ئۇنى (سۆيۈملۈك تاغ - ئورمان) ياكى (بۈك - باراقسان تاغ ئورمانلىقى) دەپ چۈشەندۈرۈشكۈم بولىدۇ» دېگەن.

بانگ: «ئۆتۈكەن *ōtūkān* نى «تار ئېغىزلىق جىلغا (سەپەر جىلغىسى)» دەپ چۈشەندۈرۈشنى تەشەببۇس قىلغان.

ۋىلادېمىروسوف: «*ōtūkān* نى موڭغۇل تىلىدىكى (يەر)، «مۇقەددەس يەر، يەر ئىلاھى» دەپ چۈشەندۈرگەن.

پېللىئوت: ھەر خىل ماتېرىياللارنى تەتقىق قىلىش ۋە سېلىشتۇرۇش ئارقىلىق «ئۆتۈكەن» نى «دۆلەت تۇپرىقىنىڭ ئايال ئىلاھى»، يەنى «مىللەتنىڭ ئايال ئىلاھى» دەپ شەرھىلىگەن.

ھۈسەين نامىق ئورخۇنمۇ پېللىئوتنىڭ پىكرىنى قۇۋۋەتلىگەن. ⑪

يۇقىرىدا دۇنياۋى شوھرەتكە ئىگە ئالىملارنىڭ «ئۆتۈكەن» سۆزى ھەققىدىكى تەتقىقاتلىرىنىڭ يەكۈنىنى كۆرۈپ ئۆتتۈق. بۇ ئالىملار «ئۆتۈكەن» نىڭ ئېتىمولوگىيىسىنى ئۇيغۇر بولمىغان خەلقلەرنىڭ ھازىرقى زامان تىلىدىن ئىزدەشكە ئۇرۇنغان. مېنىڭچە، بۇنى ئەينى ۋاقىتتا قايسى خەلققە مەنسۇپ بولغان يادىكارلىقلاردا كۆرۈلگەن (تىلغا ئېلىنغان) بولسا، شۇ خەلقنىڭ تىلىدىن ئىزدەش كېرەك.

بىز قەدىمكى ئۇيغۇر يازما يادىكارلىقلىرىغا دائىر ماتېرىياللارغا ۋە قورال - كىتابلارغا نەزىرىمىزنى ئاغدۇرساق، ئۇلاردا: «ئۆتۈگ ياكى ئۆتۈك» دېيىلىدىغان سۆزلەرنىڭ بارلىقىنى ئۇچرىتىمىز ھەم بۇ سۆزلەرگە تۆۋەندىكىدەك تەبىرلەر بېرىلگەنلىكىنى كۆرىمىز.

«قەدىمكى ئۇيغۇر يازما يادىكارلىقلىرىدىن تاللانما» ناملىق كىتابتا: «ئۆتۈگ — تەلەپ، ئىلتىماس، ئۆتۈنۈش» ⑫ دېيىلگەن؛ «ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىدىن قىسقىچە سۆزلۈك» تە: «ئۆتۈگ (اوتوك) تىلەك، تەلەپ: ئۆتۈگۈچى — تىلىگۈچى» ⑬ دېيىلگەن؛ «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» تە: «ئۆتۈك — ھېكايە، چۆچەك؛

ئۆتۈنۈش، دېگەن مەنىدە، بىرەر مەقسەتنى خانغا ئېيتىپ ئۆتۈرۈش قىلىش مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ. بۇ ئەسلىي (بىرەر نەرسىنى ھېكايە قىلىش) دېگەن مەنىدىكى سۆز» ① دەپ ئىزاھلانغان. بىز يۇقىرىدا قورال كىتابلارنىڭ ياردىمىدە، «ئۆتۈكەن» نىڭ تۈپ سۆزىنىڭ «ئۆتۈك ياكى ئۆتۈگ» ئىكەنلىكىنى، ئۇنىڭغا «ئەن» نىڭ قوشۇلۇشى بىلەن «ئۆتۈكەن» بولغانلىقىنى كۆرۈۋالدىق. ئۇنداقتا، «ئەن» نىڭ قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى ۋەزىپىسى نېمە؟ تۆۋەندە بۇ ھەقتىكى تەتقىقاتلارنى كۆرۈپ باقايلى:

ۋ. م. ناسىلوف: «ئورخۇن - يېنسەي ۋادىلىرىدىن تېپىلغان يادىكارلىقلارنىڭ تىلى» ناملىق ئەسىرىدە: «an (+ān) قوشۇمچىلىرى كېمەيتمە ۋە كۈچەيتمە شەكىلنى ياسايدۇ (كونا مەنىسىدە كۆپلۈك سان؟)، ئاز ئۇچرايدۇ؛ aran «ئەر» (ئەر «ar»)، oylan «بالا»، «ئوغۇل»؛ «يىگىت» (oglon) «بالا، ئوغۇل»، θrtan «يالقۇن» (θrt «يالقۇن»)، «يانغىن».

an(+ān) - قوشۇمچىلىرى سۈپەتداش ياسايدۇ. ئۆتكەن زامانى بىلدۈرىدۇ: narab «بارغان» «كەتكەن» (bar-) «بارماق»، «كەتمەك»، kalan «كەلگەن» (kal-) «كەلمەك» ②.

«دىۋانۇ - لۇغاتىت تۈرك» تىمۇ an(ān) قوشۇمچىلىرىغا مۇناسىۋەتلىك بولغان مىساللاردىن خېلى كۆپ كەلتۈرۈلگەن. سەھىپە ئېتىبارى بىلەن ئۇنىڭدىن ئىككىلا مىسالنى ئۆرنەك قىلىپ كۆرسىتىمەن: «تەتلىدى - تېتىكلەندى، زېرەك بولدى، ئەقىلگە كىردى. (ئوغلان تەتلىدى) - بالا زېرەك بولدى» ③.

«ئۆرتەندى - ئۆرتەندى، كۆيدى. (ئۆرتەنگەن نەك) - ئۆرتەنگەن نەرسە. كۈن پاتقاندىن كېيىن بۇلۇت قىزارسا، (بۇلۇت ئۆرتەندى) دېيىلىدۇ. تۈركلەر بۇنى ياخشىلىققا جورۇيدۇ. ماقالىدە مۇنداق كەلگەن:

تۈندە بۇلۇت ئۆرتەنسە، خوتۇن ئوغۇل تۇغقاندا بولۇر، تاڭدا بۇلۇت ئۆرتەنسە، ئۆيگە يىغا كىرگەندەك بولۇر. كەچقۇرۇن بۇلۇت قىزارسا، خوتۇن ئوغۇل تۇغقاندا بولۇدۇ. تاڭدا بۇلۇت قىزارسا ئۆيگە يىغا كىرگەندەك بولۇدۇ. تۈركلەر كېيىنكىسىنى ياخشىلىققا جورۇمايدۇ ④.

دېمەك، كۆكتۈرك ۋە ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقلىرى دەۋرلىرىدە ئۇلۇغلانغان، «ئۆتۈكەن» دېيىلىدىغان جاينىڭ نامىنىڭ قەدىمكى ئۇيغۇرچىدىكى «ئۆتۈگ - ئۆتۈك» سۆزىگە «ئان - ئەن» قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن «ئۆتۈكەن» بولغانلىقىنى، بۇنىڭ ئەينى دەۋردىكى ئادەملەرنىڭ ئېتىقادى بويىچە يەنى شامان (قامان) دىنى ئېتىقادى بويىچە «كۆكتەڭرىگە، يەر - سۇ تەڭرىسىگە ئېتىقاد قىلىدىغان جاي»، «كۆكتەڭرىدىن يەر - سۇ تەڭرىسىدىن ئۆتۈنىدىغان، تەلەپ قىلىدىغان جاي» دېگەنلىك بولىدىغانلىقىنى بىلىۋالغىلى بولىدۇ.

ئىزاھاتلار: ① - 283 - 284 - 285 - 286 - 287 - 288 - 289 - 290 - 291 - 292 - 293 - 294 - 295 - 296 - 297 - 298 - 299 - 300 - 301 - 302 - 303 - 304 - 305 - 306 - 307 - 308 - 309 - 310 - 311 - 312 - 313 - 314 - 315 - 316 - 317 - 318 - 319 - 320 - 321 - 322 - 323 - 324 - 325 - 326 - 327 - 328 - 329 - 330 - 331 - 332 - 333 - 334 - 335 - 336 - 337 - 338 - 339 - 340 - 341 - 342 - 343 - 344 - 345 - 346 - 347 - 348 - 349 - 350 - 351 - 352 - 353 - 354 - 355 - 356 - 357 - 358 - 359 - 360 - 361 - 362 - 363 - 364 - 365 - 366 - 367 - 368 - 369 - 370 - 371 - 372 - 373 - 374 - 375 - 376 - 377 - 378 - 379 - 380 - 381 - 382 - 383 - 384 - 385 - 386 - 387 - 388 - 389 - 390 - 391 - 392 - 393 - 394 - 395 - 396 - 397 - 398 - 399 - 400 - 401 - 402 - 403 - 404 - 405 - 406 - 407 - 408 - 409 - 410 - 411 - 412 - 413 - 414 - 415 - 416 - 417 - 418 - 419 - 420 - 421 - 422 - 423 - 424 - 425 - 426 - 427 - 428 - 429 - 430 - 431 - 432 - 433 - 434 - 435 - 436 - 437 - 438 - 439 - 440 - 441 - 442 - 443 - 444 - 445 - 446 - 447 - 448 - 449 - 450 - 451 - 452 - 453 - 454 - 455 - 456 - 457 - 458 - 459 - 460 - 461 - 462 - 463 - 464 - 465 - 466 - 467 - 468 - 469 - 470 - 471 - 472 - 473 - 474 - 475 - 476 - 477 - 478 - 479 - 480 - 481 - 482 - 483 - 484 - 485 - 486 - 487 - 488 - 489 - 490 - 491 - 492 - 493 - 494 - 495 - 496 - 497 - 498 - 499 - 500 - 501 - 502 - 503 - 504 - 505 - 506 - 507 - 508 - 509 - 510 - 511 - 512 - 513 - 514 - 515 - 516 - 517 - 518 - 519 - 520 - 521 - 522 - 523 - 524 - 525 - 526 - 527 - 528 - 529 - 530 - 531 - 532 - 533 - 534 - 535 - 536 - 537 - 538 - 539 - 540 - 541 - 542 - 543 - 544 - 545 - 546 - 547 - 548 - 549 - 550 - 551 - 552 - 553 - 554 - 555 - 556 - 557 - 558 - 559 - 560 - 561 - 562 - 563 - 564 - 565 - 566 - 567 - 568 - 569 - 570 - 571 - 572 - 573 - 574 - 575 - 576 - 577 - 578 - 579 - 580 - 581 - 582 - 583 - 584 - 585 - 586 - 587 - 588 - 589 - 590 - 591 - 592 - 593 - 594 - 595 - 596 - 597 - 598 - 599 - 600 - 601 - 602 - 603 - 604 - 605 - 606 - 607 - 608 - 609 - 610 - 611 - 612 - 613 - 614 - 615 - 616 - 617 - 618 - 619 - 620 - 621 - 622 - 623 - 624 - 625 - 626 - 627 - 628 - 629 - 630 - 631 - 632 - 633 - 634 - 635 - 636 - 637 - 638 - 639 - 640 - 641 - 642 - 643 - 644 - 645 - 646 - 647 - 648 - 649 - 650 - 651 - 652 - 653 - 654 - 655 - 656 - 657 - 658 - 659 - 660 - 661 - 662 - 663 - 664 - 665 - 666 - 667 - 668 - 669 - 670 - 671 - 672 - 673 - 674 - 675 - 676 - 677 - 678 - 679 - 680 - 681 - 682 - 683 - 684 - 685 - 686 - 687 - 688 - 689 - 690 - 691 - 692 - 693 - 694 - 695 - 696 - 697 - 698 - 699 - 700 - 701 - 702 - 703 - 704 - 705 - 706 - 707 - 708 - 709 - 710 - 711 - 712 - 713 - 714 - 715 - 716 - 717 - 718 - 719 - 720 - 721 - 722 - 723 - 724 - 725 - 726 - 727 - 728 - 729 - 730 - 731 - 732 - 733 - 734 - 735 - 736 - 737 - 738 - 739 - 740 - 741 - 742 - 743 - 744 - 745 - 746 - 747 - 748 - 749 - 750 - 751 - 752 - 753 - 754 - 755 - 756 - 757 - 758 - 759 - 760 - 761 - 762 - 763 - 764 - 765 - 766 - 767 - 768 - 769 - 770 - 771 - 772 - 773 - 774 - 775 - 776 - 777 - 778 - 779 - 780 - 781 - 782 - 783 - 784 - 785 - 786 - 787 - 788 - 789 - 790 - 791 - 792 - 793 - 794 - 795 - 796 - 797 - 798 - 799 - 800 - 801 - 802 - 803 - 804 - 805 - 806 - 807 - 808 - 809 - 810 - 811 - 812 - 813 - 814 - 815 - 816 - 817 - 818 - 819 - 820 - 821 - 822 - 823 - 824 - 825 - 826 - 827 - 828 - 829 - 830 - 831 - 832 - 833 - 834 - 835 - 836 - 837 - 838 - 839 - 840 - 841 - 842 - 843 - 844 - 845 - 846 - 847 - 848 - 849 - 850 - 851 - 852 - 853 - 854 - 855 - 856 - 857 - 858 - 859 - 860 - 861 - 862 - 863 - 864 - 865 - 866 - 867 - 868 - 869 - 870 - 871 - 872 - 873 - 874 - 875 - 876 - 877 - 878 - 879 - 880 - 881 - 882 - 883 - 884 - 885 - 886 - 887 - 888 - 889 - 890 - 891 - 892 - 893 - 894 - 895 - 896 - 897 - 898 - 899 - 900 - 901 - 902 - 903 - 904 - 905 - 906 - 907 - 908 - 909 - 910 - 911 - 912 - 913 - 914 - 915 - 916 - 917 - 918 - 919 - 920 - 921 - 922 - 923 - 924 - 925 - 926 - 927 - 928 - 929 - 930 - 931 - 932 - 933 - 934 - 935 - 936 - 937 - 938 - 939 - 940 - 941 - 942 - 943 - 944 - 945 - 946 - 947 - 948 - 949 - 950 - 951 - 952 - 953 - 954 - 955 - 956 - 957 - 958 - 959 - 960 - 961 - 962 - 963 - 964 - 965 - 966 - 967 - 968 - 969 - 970 - 971 - 972 - 973 - 974 - 975 - 976 - 977 - 978 - 979 - 980 - 981 - 982 - 983 - 984 - 985 - 986 - 987 - 988 - 989 - 990 - 991 - 992 - 993 - 994 - 995 - 996 - 997 - 998 - 999 - 1000

① ئابدۇقەييۇم خوجا، تۇرسۇن ئايۇپ، ئىسراپىل يۈسۈپ: «قەدىمكى ئۇيغۇر يازما يادىكارلىقلىرىدىن تاللانما»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1983 - يىلى 9 - ئاي 1 - نەشرى، 1984 - يىلى 4 - ئاي 1 - باسمىسى 77 - ، 78 - بەتلەر.

② پوتاپوف: «قەدىمكى ئۆتۈكەن تېغى ھەققىدە يېڭى ئىسپات»، «تاك» دەۋرىدىكى توققۇز غۇزلار ۋە تۈرك مەدەنىيىتى»، قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى 2008 - يىلى 1 - ئاي 1 - نەشرى، 2008 - يىلى 1 - ئاي 1 -

- باسمىسى 413 - ، 439 - بەتلەر .
- ③ چېن يۇڭلىڭ: «مىللەت لۇغىتى»، شاڭخەي قامۇس نەشرىياتى 1987 - يىلى 8 - ئاي 1 - نەشرى، 1987 - يىلى 8 - ئاي 1 - باسمىسى.
- جۇڭگو بۈيۈك ئېنسىكلوپېدىيە نەشرىياتى: «سوۋېت ئېنسىكلوپېدىيەلىك لۇغىتى»، بېيجىڭ - شاڭخەي، 1986 - يىلى 8 - ئاي 1 - نەشرى، 1986 - يىلى 8 - ئاي 1 - باسمىسى 1314 - بەت.
- م. س. بودنارسكىي: «جۇغراپىيە ناملار لۇغىتى»، تاشكەنت، 1959 - يىلى نەشرى 907 - بەت.
- ④ م. س. بودنارسكىي: «جۇغراپىيە ناملار لۇغىتى»، تاشكەنت، 1959 - يىلى نەشرى 304 - ، 305 - بەتلەر.
- جۇڭگو بۈيۈك ئېنسىكلوپېدىيە نەشرىياتى: «سوۋېت ئېنسىكلوپېدىيەلىك لۇغىتى»، بېيجىڭ - شاڭخەي، 1986 - يىلى 8 - ئاي 1 - نەشرى، 1986 - يىلى 8 - ئاي 1 - باسمىسى 1500 - بەت.
- ⑤ جۇڭگو بۈيۈك ئېنسىكلوپېدىيە نەشرىياتى: «سوۋېت ئېنسىكلوپېدىيەلىك لۇغىتى»، بېيجىڭ - شاڭخەي 1986 - يىلى 8 - ئاي 1 - نەشرى، 1986 - يىلى 8 - ئاي 1 - باسمىسى 1500 - بەت.
- چېن يۇڭلىڭ: «مىللەت لۇغىتى»، شاڭخەي قامۇس نەشرىياتى 1987 - يىلى 8 - ئاي 1 - نەشرى، 1987 - يىلى 8 - ئاي 1 - باسمىسى 774 - بەت.
- ⑥ ⑦ ئابدۇقەييۇم خوجا، تۇرسۇن ئايۇپ، ئىسراپىل يۈسۈپ: «قەدىمكى ئۇيغۇر يازما يادىكارلىقلىرىدىن تاللانما»، «كۆلتېگىن مەڭگۈ تېشى»دىن، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1983 - يىلى 9 - ئاي 1 - نەشرى، 1984 - يىلى 4 - ئاي 1 - باسمىسى 85 - ، 87 - بەتلەر.
- ⑧ ئابدۇقەييۇم خوجا، تۇرسۇن ئايۇپ، ئىسراپىل يۈسۈپ: «قەدىمكى ئۇيغۇر يازما يادىكارلىقلىرىدىن تاللانما»، «تۇنيۇقۇق مەڭگۈ تېشى»دىن، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1983 - يىلى 9 - ئاي 1 - نەشرى، 1984 - يىلى 4 - ئاي 1 - باسمىسى 57 - ، 58 - بەتلەر.
- ⑨ ئابدۇقەييۇم خوجا، تۇرسۇن ئايۇپ، ئىسراپىل يۈسۈپ: «قەدىمكى ئۇيغۇر يازما يادىكارلىقلىرىدىن تاللانما»، «تۇنيۇقۇق مەڭگۈ تېشى»دىن، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1983 - يىلى 9 - ئاي 1 - نەشرى، 1984 - يىلى 4 - ئاي 1 - باسمىسى 54 - بەت.
- ⑩ فېڭ چېڭجۈن، لۇجۇنلىڭ: «غەربىي يۇرت يەر ناملىرى»، جۇڭخۇا كىتابچىلىق ئىدارىسى 1980 - يىلى 2 - ئاي تولۇقلانغان 2 - نەشرى، 1982 - يىلى 2 - ئاي بېيجىڭ 4 - باسمىسى 77 - بەت.
- شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق تەزكىرە كومىتېتى: «خەنزۇچە - ئۇيغۇرچە تارىخىي ئاتالغۇلار لۇغىتى»، 1990 - يىلى 11 - ئاي 1 - نەشرى، 1990 - يىلى 11 - ئاي 1 - باسمىسى 120 - بەت.
- ⑪ ئابدۇقەييۇم خوجا، تۇرسۇن ئايۇپ، ئىسراپىل يۈسۈپ: «قەدىمكى ئۇيغۇر يازما يادىكارلىقلىرىدىن تاللانما»، «بايانچۇر مەڭگۈ تېشى»دىن، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1983 - يىلى 9 - ئاي 1 - نەشرى، 1984 - يىلى 4 - ئاي 1 - باسمىسى 114 - بەت.
- ⑫ م. س. بودنارسكىي: «جۇغراپىيە ناملار لۇغىتى»، تاشكەنت، 1959 - يىلى نەشرى 785 - بەت.
- جۇڭگو بۈيۈك ئېنسىكلوپېدىيە نەشرىياتى: «سوۋېت ئېنسىكلوپېدىيەلىك لۇغىتى»، بېيجىڭ - شاڭخەي، 1986 - يىلى 8 - ئاي 1 - نەشرى، 1986 - يىلى 8 - ئاي 1 - باسمىسى 1131 - بەت.
- ⑬ راخمان تۆمۈرشاھ: «دۇنيا يەر ناملىرى ئىزاھلىق لۇغىتى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1992 - يىلى 4 - ئاي 1 - نەشرى، 1992 - يىلى 4 - ئاي 1 - باسمىسى 810 - بەت.
- جۇڭگو بۈيۈك ئېنسىكلوپېدىيە نەشرىياتى: «سوۋېت ئېنسىكلوپېدىيەلىك لۇغىتى»، بېيجىڭ - شاڭخەي، 1986 -

- يىلى 8 - ئاي 1 - نەشرى، 1986 - يىلى 8 - ئاي 1 - باسمىسى 347 - بەت.
- 14 ئابدۇقەييۇم خوجا، تۇرسۇن ئايۇپ، ئىسراپىل يۈسۈپ: «قەدىمكى ئۇيغۇر يازما يادىكارلىقلىرىدىن تاللانما»، «كۆلتېگىن مەڭگۈ تېشى» دىن، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1983 - يىلى 9 - ئاي 1 - نەشرى، 1984 - يىلى 4 - ئاي 1 - باسمىسى 80 - بەت.
- 15 فېڭ چېڭجۈن، لۇجۈنلىڭ: «غەربىي يۇرت يەر ناملىرى»، جۇڭخۇا كىتابچىلىق ئىدارىسى نەشرىياتى، بېيجىڭ، 1980 - يىلى 2 - ئاي تولۇقلانغان 2 - نەشرى 1982 - يىلى 2 - ئاي، بېيجىڭ 4 - باسمىسى 72 - بەت.
- 16 «قامۇس» تۈزۈش كومىتېتى: «ئۈچ توملۇق قامۇس»، شاڭخەي قامۇس نەشرىياتى، 1979 - يىلى 9 - ئاي 1 - نەشرى، 1981 - يىلى 3 - باسمىسى، 2 - توم 2927 - بەت.
- جۇڭگو بۈيۈك ئېنسىكلوپېدىيە نەشرىياتى: «سوۋېت ئېنسىكلوپېدىيىلىك لۇغىتى»، بېيجىڭ - شاڭخەي، 1986 - يىلى 8 - ئاي 1 - نەشرى، 1986 - يىلى 8 - ئاي 1 - باسمىسى 507 - بەت.
- 17 ئاتامەلىك جۈۋەينى: «تارىخىي جاھانگۈشاي»، ئىچكى موڭغۇل خەلق نەشرىياتى (خەنزۇچە)، 1980 - يىلى 5 - ئاي 1 - نەشرى، 1999 - يىلى 4 - ئاي 3 - باسمىسى 1 - تومغا قىلىنغان قىستۇرما.
- 18 پوتاپوف: «قەدىمكى ئۆتۈكەن تېغى ھەققىدە يېڭى ئىسپات»، سەي خۇڭشېڭ: «تاڭ دەۋرىدىكى توققۇز غۇزلار ۋە تۈرك مەدەنىيىتى» (خەنزۇچىسى) جۇڭخۇا كىتابچىلىق ئىدارىسى نەشرىياتى 1998 - يىلى 12 - ئاي 1 - نەشرى، 1998 - يىلى 12 - ئاي بېيجىڭ 1 - باسمىسى 231 - بەتتىن 247 - بەتكىچە؛ (ئۇيغۇرچىسى) قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى 2008 - يىلى 1 - ئاي 1 - نەشرى، 2008 - يىلى 1 - ئاي 1 - باسمىسى 413 - بەتتىن 439 - بەتكىچە.
- 19 ئابدۇقەييۇم خوجا، تۇرسۇن ئايۇپ، ئىسراپىل يۈسۈپ: «قەدىمكى ئۇيغۇر يازما يادىكارلىقلىرىدىن تاللانما»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1983 - يىلى 9 - ئاي 1 - نەشرى، 1984 - يىلى 4 - ئاي 1 - باسمىسى 389 - بەت.
- 20 غۇلام غوپۇرى، تۇرسۇن ئىبراھىمى، خوجا ئەخمەت يۈنۈس: «ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىدىن قىسقىچە سۆزلۈك»، مىللەتلەر نەشرىياتى 1986 - يىلى 6 - ئاي 1 - نەشرى، 1986 - يىلى 6 - ئاي (بېيجىڭ) 1 - باسمىسى 775 - بەت.
- 21 مەھمۇد كاشغەرىي: «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1980 - يىلى 8 - ئاي 1 - نەشرى، 1981 - يىلى 9 - ئاي 1 - باسمىسى 93 - بەت.
- 22 ۋ. م. ناسىلوف: «ئورخۇن - يېنسەي ۋادىلىرىدىن تېپىلغان يادىكارلىقلارنىڭ تىلى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى (ئۇيغۇر سايرانى، سابىت روزى تەرجىمە قىلغان) 2005 - يىلى 9 - ئاي 1 - نەشرى، 2005 - يىلى 9 - ئاي 1 - باسمىسى 344 - ، 345 - بەتلەر.
- 23 24 مەھمۇد كاشغەرىي: «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1980 - يىلى 8 - ئاي 1 - نەشرى، 1981 - يىلى 9 - ئاي 1 - باسمىسى 2 - توم 167 - 168 - بەتلەر؛ 1 - توم 333 - ، 334 - بەتلەر.
- (ئاپتور شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتىدىن دەم ئېلىشقا چىققان)

ئىنسانىي كامىللىققا دەۋەت قىلغۇچى مۇقەددەس كىتاب - «ئاۋېستا»

ئۇيغۇرچىغا ئاغدۇرغۇچى: مۇھەممەت ئىبراھىمجان

«ئىزگۈ ئوي، ئىزگۈ سۆز، ئىزگۈ ئەمەل قاتارلىقلار كامىللىققا ئىنتىلىپ كەلگەن ئەجدادلارنىڭ مەنئىيىتى ۋە ياشاش يوسۇنى بولۇپ كەلگەنلىكىدىن پەخىرلىنىمىز.»

«ئاۋېستا» ئەسلىي «ئاۋەستا» سۆزى «ئاگاھنامە»، «دانىشمەن» دېگەن مەنىلەرنى ئىپادىلەيدۇ. زەردۇشتلۇق دىنىنىڭ مۇقەددەس كىتابى «ئاۋېستا» يۇقىرىدا قەيت قىلىنغاندەك، ئاللا تائالا تامانىدىن ۋەھىي قىلىنغان ساماۋىي، ئىلاھىي كىتابلار قاتارىغا كىرگۈزۈلمىگەن بولسىمۇ، ئۇ ئۆز دەۋرلىرىدە، ئاشۇ زامانلاردا بۇ دىنغا ئېتىقاد قىلغۇچىلار ئۈچۈن مۇقەددەس كىتاب سانالغان ۋە ئۇنىڭغا بىرنەچچە مىڭ يىللار داۋامىدا ئىخلاس بىلەن ئەمەل قىلىنىپ كەلگەن.

ھازىر بولسا بۇ كىتاب ئەجدادلىرىمىز مەدەنىيىتى ۋە مەنئىي قەدىرىيەتلىرىدىن دېرەك بەرگۈچى، جاھان مەدەنىيىتىگە مۇھىم ھەسسە قوشقان، ئالەمشۇمۇل ئەھمىيەتكە ئىگە بولغان ئانا يۇرتىمىزنىڭ ئەڭ قەدىمكى، ئەڭ مۆتىۋەر، ئەڭ نادىر مەدەنىي، تارىخىي يادىكارلىقى سۈپىتىدە ئۆگىنىلىدۇ.

«ئاۋېستا» قەدىمكى ئوتتۇرا ۋە مەركىزىي ئاسىيا، خۇراسان، ئىران، ئافغانىستان، ئەزەربەيجان، شىمالىي ھىندىستان، يېقىن ۋە ئوتتۇرا شەرق ھۈدۇتلىرىدا ياشىغان خەلقلەر ئېتىقاد قىلغان زەردۇشتلۇق (زوروئاستىزىم) دىنىنىڭ مۇقەددەس كىتابىدۇر. بۇ كىتاب ئۆتكەن ئەسىرلەردە ياۋروپادا «زىند - ئاۋېستا» (تەپسىر قىلىنغان مەتن) دەپمۇ ئاتالغان.

«ئاۋېستا» دەسلەپتە خەلقلەر ئارىسىدا ئۇنتۇلغان قەدىمكى تىلدا يېزىلغان. ئۇنى كۆپچىلىك روھانىيلارمۇ چۈشىنەلمىگەنلىكى سەۋەبىدىن، ئاشۇ دەۋرنىڭ ئەدەبىي تىلى بولغان پەھلەۋى تىلىغا تەرجىمە قىلىنغان. ئاساسىي مەتىنلىرىگە شەرھلەر يېزىلغان ۋە بۇ تەرجىمە شەرھلەر «زەند» دەپ ئاتالغان. شۇ سەۋەبتىن، ياۋروپادا بۇ كىتاب «زىند - ئاۋېستا» دېگەن تەلەپپۇز بىلەن تونۇلغان.

«ئاۋېستا» بۇ چوڭ ۋە بىپايان تەۋەلىكلەردە ياشىغان خەلقلەرنىڭ ئەڭ قەدىمكى مەنئىي، ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي، سىياسىي ھاياتىنى، ئالەم ھەققىدىكى تەسەۋۋۇرلىرىنى ۋە دىنىي قاراشلىرىنى ئۆزىدە ئەكس ئەتتۈرگەن قامۇس خاراكتېرلىك دىنىي ئەسەردۇر. بۇ كىتاب ئىنسانىيەتنى كامىللىققا، يېتۈكلۈككە يېتەكلىگۈچى بۈيۈك ۋە نادىر يادىكارلىق بولۇپ، چەكسىز تەپەككۈر ۋە تەرەققىيات غايىسى ئومۇمىي ئىنسانىيەت مەدەنىيىتىنىڭ يۈكسەك چوققىسىغا ئايلاندى. شۇڭا، بۇ كىتاب جاھان مەدەنىيىتىگە ئالاقىدار بولغان بۈيۈك ئىنسانىي ئەسەر بولۇپ قالدى.

«ئاۋېستا»دا ئىنسان ئەخلاقى ئاساسەن ئۈچ جەھەتتىن بەلگىلەنگەن. ئۇلار: ئىزگۈ ئويلار، ئىزگۈ سۆزلەر، ئىزگۈ ئەمەللەردىن ئىبارەت.

«ئاۋېستا»غا ئېتىقاد قىلغۇچىلار پۈتكۈل ھاياتى داۋامىدا مۇشۇ ئۈچ ئېتىقادنى ئۆزىدە مۇجەسسەم

قىلىپ ياشاشلىرى تەلەپ قىلىنغان. ئەنە شۇ تەرەپ كامىللىققا ئىنتىلىپ كەلگەن ئەجدادلىرىمىزنىڭ مەنئىيىتىدە ئۈدۈم ۋە ياشاش يوسۇنى بولۇپ قالغان.

بۇ كىتابتا ھورمۇزد ۋە ئەھرىمەن تىمسالىدا ئىككى مۇرەسسەسىز قارىمۇقارشى كۈچلەر تەبىئەتتە نۇر ۋە زۇلمەت، بارلىقتا ھايات ۋە مامات (ئۆلۈم)، مەنئىۋى ئالەمدە ئىزگۈلۈك ۋە ياۋۇزلۇق ئوتتۇرىسىدىكى كۈرەش تەسۋىرلەنگەن. بۇ كىتاب ئەنە شۇ ئۆزئارا كۈرەشلەردە ياخشى تەنتەنسى ۋە ئىزگۈلۈك غەلبىسىنى تەمىنلەشتە ئىنسانلارغا مەنئىۋى قۇدرەت، مەنئىۋى رىغبەت، روھىي دەۋەتكارلىق ۋە زىيىسىنى ئۆتىگەن. ئۇ پەقەت زەردۇشتىيلارنى، بەلكى پۈتۈن ئىنسانىيەتنى ياخشىلىق تەرەپكە يوللاشقا، كىشىلىك ھاياتقا مەنئىۋىيەت ۋە مەدەنىيەتنىڭ كىرىپ كېلىشىگە سەۋەب بولدى.

شۇنى ئالاھىدە تەكىتلەپ ئۆتۈش كېرەككى، «ئاۋېستا» كەبى نادىر يادىكارلىقلار ئۆز دەۋرىدىلا ئومۇمىي ئىنسانلارنىڭ يادىكارلىقىغا ئايلانغان. ئىنسان غايىۋى قاراشلىرى، مەپكۇرىسى، تەلىماتى ۋە ئېتىقادىدىن قەتئىينەزەر، ھەمىشە ئۇنىڭ ئۆزى ئۈچۈن پايدىلىق تامانلىرىنى تەرەققىياتقا خىزمەت قىلىدىغان تەرەپلىرىنى ۋە ئامىللىرىنى ئۆگىنىدۇ؟ ئۇنىڭغا ئۆزىدە ئېھتىياج سىزىدۇ، ئاسراپ، ئاۋايلايدۇ ۋە ئەزىزلەيدۇ. بولۇپمۇ ھەرقانداق مەدەنىيەت، غايىلىرى مەپكۇرىلار ۋە تەلىماتلار، پىكىرلەر، تۈرلۈك - تۈمەنلىكىدىن ۋە ئۇلارنىڭ توقۇنۇشىدىن، شۇلار ئارقىلىق ئالەمنى، ھەقىقەتنى ئاڭلاش، ئىدراك ئېتىشتىن باشلىنىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن بۈگۈنكى كۈندە «ئاۋېستا» كىتابىنىڭ ئىجتىمائىي، مەنئىۋى، پەلسەپىۋى ۋە مەنتىقىي ئەھمىيىتى غايەت چوڭدۇر.

ھازىرغىچە بۇ كاتتا مەدەنىيەت يادىكارلىقى فرانسۇز، نېمىس، ئىنگلىز، پارس ۋە باشقا تىللارغا ئاللىقاچان تەرجىمە قىلىنىپ بولغان، بىر نەچچە قېتىم نەشر قىلىنغان. چۈنكى، چوڭقۇر پىكىر يۈرگۈزگۈچى ئەقىللىق ئىنسانلار «ئاۋېستا»غا ئىنسانىيەت مەدەنىيىتى نۇقتىسىدىن قارىغان ۋە شۇ نۇقتىغا خىزمەت قىلىدىغان ھەرقانداق ئالىيجاناب ئىزگۈ غايىنى تار دىنىي ۋە مىللىي مەنپەئەتلەردىن ئۈستۈن قويغان. بۈگۈنكى دۇنيادا ھايات، كېلەچەك بىزدىن بەركاماللىقنى، يېتۈكلۈكنى تەلەپ قىلماقتا. يېڭى دەۋر، يېڭى يۈز يىللىق، يېڭى مىڭ يىللىق باشلانغان ھازىرقى پەيتتە، مەدەنىيەتنىڭ مۇھىم ئامىلى سۈپىتىدە، ئەقىل - ئىدراك، باي تەپەككۈر، چوڭقۇر پىكىر، مەنئىۋى، ئەخلاقىي ساپا ۋە روھىي پاكىزلىق كاتتا ئەھمىيەتكە ئىگە بولماقتا. چۈنكى، ئىنساننىڭ ئەنە شۇنداق ئىجادىي سۈپەتلىرىنى، خۇسۇسىيەتلىرىنى ئۆزىدە مۇجەسسەملىگەن «ئاۋېستا»نى ئۆگىنىش زامان تەلىپى بولۇپ قالماقتا.

مەشھۇر بىشارەتچى مىشىل ناسترادامۇس ئۆزىنىڭ 1555 - يىلىدا يازغان «سەنتۇرىيەلەر» ناملىق كىتابىدا 21 - ئەسىردە يەر يۈزىدە ئادەملەرنى يەنە «ئاۋېستا» كىتابى، زارا ئاستىرىزم تەلىماتى قىزىقتۇرۇشقا باشلايدۇ. بۇ تەلىماتنىڭ تېز تارقىلىشىدا ۋە ھۆكۈمران ئورۇنغا ئىگە بولۇشىدا يىراق ئاسماندىن كەلگەن ئەقىللىق مەۋجۇداتلارنىڭ ياردىمى ھېسابسىز بولىدۇ، دەپ تەكىتلىگەن. «ئاۋېستا» ئۇزاق دەۋرلەر مابەينىدە - مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 3000 - يىلىنىڭ ئاخىرلىرىدىن باشلاپ، ئاغزاكى تەرزىدە شەكىللىنىپ ئەۋلادتىن ئەۋلادقا ئۆتۈپ كەلگەن. مۇقەددەس «ئاۋېستا»نىڭ يېزىقلىرى تۈرلۈك دەۋرلەرگە ئائىت بولۇپ، ھەرخىل ئىجتىمائىي مۇھىتنىڭ مەھسۇلى بولغان. ئۇلارنى مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 7 -، 8 - ئەسىرلەر ئارىسىدا خارەزمىدە تۇغۇلۇپ ئۆتكەن زاراتۇشترا (زەردۇشت) بىر تىزىمغا (سىستېمىغا) سېلىپ، ئۆزىمۇ «ئاۋېستا»نى «گاھلار» (گاتلار) قىسمىنى يېزىپ كىتاب قىلغان ۋە زەردۇشت دىنىغا ئاساس سالغان.

ئۆتمۈشتە «ئاۋېستا» ۋە «زەردۇشت» نىڭ ۋەتىنى قەيەردە بولغانلىقى توغرىسىدا ئالىملار ئوتتۇرىسىدا بەس - مۇنازىرىلەر بولۇپ ئۆتكەن. ئاخىرىدا 30 دىن ئارتۇق مەشھۇر ئاۋېستاشۇناس ئالىملار ۋە ئۆزىمىزنىڭ ئارخېئولوگ، تارىخچى، ئاۋېستاشۇناس تەتقىقاتچىلىرىمىز «ئاۋېستا» ۋە «زەردۇشت» دىنىنىڭ ئاساسچىسى (پەيغەمبىرى) زەردۇشتنىڭ ۋەتىنى ھازىرقى ئۆزبېكىستاننىڭ خارەزم دەپ قەتئىي توختامغا كەلگەن. ئالىملارنىڭ چىقارغان خۇلاسەلىرىنى بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتىنىڭ پەن - مائارىپ ۋە مەدەنىيەت بۆلۈمى - يۇنېسكو (UNESCO) تەستىقلىغان.

زەردۇشت دىنى ۋە ئۇنىڭ دىنىي كىتابى «ئاۋېستا» نىڭ ۋەتىنى ھازىرقى ئۆزبېكىستان جۇمھۇرىيىتىنىڭ خارەزم ۋادىسى ئىكەنلىكىنى، مەشھۇر ئالىملاردىن ئا. ئابدۇللايوف، ب. ئى. ئەۋدىيېف، ئا. ئەسقەروف، ۋ. ۋ. بارتولد، ئى. بېرىزىكوف، فى. باينەزەروف، ئى. ئا. براگىنسكىي، ئى. گرىسپېل، ئى. م. دىياكونوف، ۋ. ئى. زاھىدوف، ج. يولداشېف، ت. كەرىموف، ۋ. م. لۇكانىن، م. ئى. مەسسان، ز. مۇقىموف، ن. نارقۇلوف، س. فى. ئولدىنبورگ، ن. پراخوروف، گ. ئا. پۇگاچىنكوۋا، يۇ. ئا. رەپوپورت، ب. رەھىموف، ئى. ب. پېتېلازې، ئا. سەئىدوف، ئا. سەئىدلايوف، ت. سەئىدلايوف، ۋ. ۋ. ستروۋې، ك. ب. تىرېۋېر، ب. ئىشانوف، ي. غۇلاموف، ت. قىلىچېف ۋە باشقىلارمۇ تەستىقلىغان.

ئۇلارنىڭ تەستىقلاشلىرىچە، زەردۇشتلۇق دەسلەپ خارەزمدە ۋۇجۇدقا كېلىپ، كېيىن پارفىيە، باكتېرىيە، سوغدىيانا، پەركەنە (پەرغانە)، ئەزەربەيجان، ئىران، خۇراسان، ئىراق، موغۇلىستاندىن تارتىپ تاكى سۈرىيە، جۇڭگو، شىمالىي ھىندىستان، رۇم، ھەبەشىستان ۋە باشقا مەملىكەتلەر تەۋەلىرىگە قەدەر كەڭ تارقىلىپ كەتكەن. ياۋروپالىق «ئاۋېستا» شۇناس ئالىم ئى. بېنۋېنىست: «ناھايتى كۆپ ئىسپاتلار بىلەن ئېنىقلانغان بۇ ھەقىقەتنى باشقا ھەرقانداق پىكىر، مۇلاھىزىلەر بىلەن يوق قىلغىلى بولمايدۇ» دەپ يازىدۇ.

زەردۇشتلۇق دىنى ھەققىدە تۆت جىلدلىق ئەسەر يېزىپ، بۇ پەنگە ئاساس سالغان مەشھۇر ئىنگلىز ئالىمى ماري بويىسمۇ زەردۇشتلۇق دىنى ۋە ئۇنىڭ مۇقەددەس كىتابى «ئاۋېستا» قەدىمكى خارەزمدە پەيدا بولغانلىقىنى قەيت قىلغان.

شۇنىڭدەك ئاۋېستا كىتابىنىڭ ئۆزىدىمۇ: «زەردۇشت دەسلەپتە ئۆز دىنىنى ئېلىپ كەلگەندە، تۇنجى قېتىم ئىران ۋىج (ئارىيانا ۋائىجا، ھازىرقى خارەزم ۋىلايىتى خىۋە شەھىرىنىڭ قەدىمكى نامى) دە شۈكۈر - سانا ۋە ئىبادەتلەر مۇراسىمىنى ئۆتكۈزگەن» دەپ يېزىلغان.

ئەبۇ رەيھان بىرۈنى (973 - 1048) نىڭ يېزىشىچە، زەردۇشت ئۆزىنىڭ «تۇغۇلۇش كىتابى» دا، بالىلىق ۋاقىتلىرىدا ھەررانددا ھېكمەتشۇناس ئىلياستىن ئىلىم ئالغان. ئىبرانلىلار بولسا زەردۇشت ئىلياس پەيغەمبەرنىڭ شاگىرتلىرىدىن ئىدى، دەپ ئېيتقان.

ئەگەر ئىبرانلىلارنىڭ دەۋاسى توغرا بولسا، زەردۇشت مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 9 -، 10 - ئەسىرلەردە ياشاپ ئۆتكەن. ئەگەر زەردۇشتنىڭ ئۆزىنىڭ گېپىنى، يەنى ھېكمەتشۇناس روھانىي ئىلياستىن تەلىم ئالغانلىقىنى ئىناۋەتكە ئالىدىغان بولساق، ئۇنداقتا زەردۇشت مىلادىيەدىن 1100 يىللار ئىلگىرى ياشاپ ئۆتكەن بولۇپ چىقىدۇ.

«ئاۋېستا» شۇناس ئالىم تىلەب مەھمۇدوف: «بىزنىڭ پىكىرىمىزچە، زەردۇشت پائالىيىتىنى ئېرامىزدىن ئالدىنقى 2000 - يىللىنىڭ ئاخىرىدا دەپ بىلىشىمىز كېرەك. چۈنكى، ئەگەر «ئاۋېستا» نىڭ «گاھلار» (كاتلار) قىسمى تارىخىي شەخس زەردۇشت تەرىپىدىن يارىتىلغانلىقىنى ھېسابقا ئالساق، (ئاۋېستا) نىڭ ئەڭ قەدىمكى قىسىملىرىنى ئەنە شۇ دەۋر بىلەن ئىزاھلاش ھەقىقەتكە يېقىن

بولىدۇ» دەپ يازىدۇ. ئالىم م. ئىمامنەزەروف بولسا ئۆزىنىڭ «مىللى مەنئىيىتىمىزنىڭ تاكامۇللاشقان باسقۇچلىرى» ناملىق كىتابىدا، «ئاۋېستا» نىڭ كىتاب ھالدا شەكىللىنىشىنىڭ ئاخىرقى باسقۇچلىرى ئېھرامىزدىن ئاۋۋالقى 7، 8 - ئەسىرلەرگە توغرا كېلىشى ئېنىق. ئەمما، زەردۇشت بۇ دەۋرلەردىن ھەم ئېھرامىزدىن نەچچە مىڭ يىل ئىلگىرى ئۆتكەن بولۇشىمۇ مۇمكىن، ھەر ھالدا يۇنانلىقلارنىڭ بۇ ھەقتىكى گۇۋاھلىقى شۇنىڭدىن دالالەت بېرىدۇ» دەپ يازغان.

مەشھۇر ئارخېئولوگ، ئېتنوگراف، ئاكادېمىك س. پ. تولستوف (1907 - 1976) مۇ ئارخېئولوگىيەلىك قېزىلمىلار داۋامىدا ئېلىنغان دەلىللەر زەردۇشتلۇق دىنى ۋە ئۇنىڭ پەيغەمبىرى زاراتۇشتارنىڭ خارەزم زېمىنىدا تۇغۇلغانلىقىنى ئىسپاتلايدۇ ۋە ئۇنىڭ ياشىغان دەۋرى ئېھرامىزنىڭ ئالدىنقى بىرىنچى 1000 يىللىقتىنمۇ ئالدىنقى دەۋرلەرگە مەنسۇپ، دەپ ئېيتقان.

«ئاۋېستا» - «ياسنا»، «گاھلار» (گاتلار)، «ۋىسپەرەد»، «ياشتلار»، «ۋەندىداد» (ۋەدوۋدات) ۋە «كىچىك ئاۋېستا» قىسىملىرىدىن تەشكىل تاپقان.

«ئاۋېستا» نىڭ «ياسنا» قىسمى تېخى سىنىپىي جەمئىيەت مەيدانىغا كەلمىگەن ھاياتتا قەبىلىچىلىك كۆپ خۇدالىق دىنىي تەسەۋۋۇرلىرى ھۆكۈم سۈرگەن قەدىمكى دەۋرلەردە يارىتىلدى.

«ياسنا» «تائەت ۋە سالاۋاتقا لايىق مەنەلەرنى ئىپادىلەيدۇ» - بۈگۈنكى «ئاۋېستا» نىڭ ئەڭ مۇھىم قىسمى بولۇپ، 72 ھات «ئاۋاز، باب» تىن ئىبارەت بولغان ھەمدۇسانا، مۇناجات ۋە قۇربانلىق دۇئالىرىدىن تەشكىل تاپقان.

زەردۇشتنىڭ بەشلىك «گاھلار» ى قوشۇق گىمىنىمۇ ئەنە شۇ «ياسنا» نىڭ 72 ھاتلىرى تەركىبىگە كىرىدۇ. «ياسنا» نىڭ 72 بابىدىن 55 بابىدا قەدىمكى قەبىلىۋى كۆپ خۇدالىق ئېتىقادىلار ئەكس ئەتكەن، قالغان 17 بابى زەردۇشتنىڭ يەككە خۇدالىق تەلىماتى يېزىلغان «گاھلار» - بەشلىك قوشاق - گىمىنلىرىدىن ئىبارەت.

«گاھلار» پارسچە «گاتلار» بولۇپ، مەنىسى قوشاق، گىمىن. «ئاۋېستا» نىڭ ئەڭ قەدىمكى قىسىملىرىدىن بىرى بولغان زەردۇشتنىڭ بەشلىك قوشاق، گىمىنلىرىدۇر.

زەردۇشت كۆپ خۇدالىقنى بىكار قىلىپ، ئۆزىنىڭ گاھلاردا يەككە خۇدالىق تەلىماتىنى كەڭ يايغان، ئىككى قارىمۇقارشى كۈچلەر - نۇر ۋە زۇلمەت، ھايات ۋە مامات، ئىزگۈلۈك ۋە ياۋۇزلۇق ئوتتۇرىسىدىكى مۇرەسسەسىز كۈرەشتە ھەربىر ئىنسان يەككە - يېگانە ئالىي تەڭرى - ئاھۇرا مازدانىڭ ئەمرىگە بىنائەن ئىزگۈلۈك كۈچلىرى تەرىپىدە بولۇشى ۋە ھاياتتا ئۈچ - «ئىزگۈ ئوي»، «ئىزگۈ سۆز»، «ئىزگۈ ئەمەل» تەرىپىگە رىئايە قىلىپ ياشاپ يۈرۈشلىرى كېرەكلىكى ھەققىدە كۈيلىگەن.

«ۋىسپەرەد» - «ياسنا» غا قوشۇمچە تەرزىدە يېزىلغان 24 بابتىن ئىبارەت ئىبادەتكە دائىر قوشاقلار، ھۆكۈمدارغا قىلىنغان مۇناجاتلار ۋە پۈتكۈل رەدلەر مەدھىيىسىدۇر.

«ياشتلار» دا زەردۇشتلارنىڭ ئوقۇپ يۈرىدىغان دۇئالىرى ۋە ئالاھىدە ئىلاھلىرىنى مەدھىيىلىگۈچى قوشاق، ئايەتلەر يېزىلغان. «ياشت» سۆزى - ماختاش، قۇتلۇقلاش، ئالقىشلاش، ئىززەتلەش قاتارلىق مەنەلەرگە ئىگە. «ياشتلار» ۋە «ياسنا» ئوتتۇرىسىدىكى پەرق شۇنىڭدىكى، «ياسنا» دا ماختاش ۋە ئىبادەتلەر ئومۇمىي بولۇپ، «ياشتلار» دىكى ئالقىشلار خاس، يەنى ھەربىر ھادىسىگە ئالاھىدە - ئالاھىدە بېغىشلىمىلاردىن ئىبارەت.

«ۋەندىداد» (ۋادودات) «ۋىدايۋادوداتا» سۆزىنىڭ ئۆزگەرگەن شەكلى بولۇپ، «ياۋۇز كۈچلەرگە قارشى قانۇن» مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ. «ۋەندىداد» 22 بابتىن ئىبارەت بولۇپ، ئۇنىڭدا ئىبادەت قىلىش تەرتىپى، ئۇنى بۇزغانلارنى جازالاش قانۇن - قائىدىلىرىمۇ ئەكس ئەتكەن. شۇنىڭدەك، «ۋەندىداد» تا ئۆلۈكنى يەرگە كۆمۈپ، يەرنى ھارام قىلغان ياكى يالغان ۋەدە بەرگەن ئادەمنى جازالاش، ئۆلۈكلەرنى قويىدىغان دەخمىلەرنى قۇرۇش، كۆمۈش مۇراسىمى ۋە ئۆلۈكتىن ياۋۇز جىنلارنى قوغلاش ئۈچۈن ئۇنىڭ يېنىغا ئىت ئاپىرىپ قويۇش، ئىت بېقىش ۋە ئۇنى پەرۋىش قىلىش توغرىسىدا، تېۋىپلار ھەققىدە، ئاياللار بىلەن ئاينىڭ قايسى كۈنلىرى جىنسىي ئالاقىدە بولۇش، چاچ ۋە تىرىناقلىرىنى قاچان ئېلىش ۋە ئۇلارنى پاكىز ساقلاش، ئۆزىنىڭ ئاۋازى بىلەن ياۋۇز روھلارنى قاقچۇرغۇچى خوراز ھەققىدە، سۇنى بۇلغىماسلىق، بالىلارنى تەربىيەلەش، پەرۋىش قىلىش، ئاھۇرا مازدانىڭ ئادەملەرنى تۈرلۈك بالا - قازالاردىن ئاسرىشى، مېھرىبانلىقى ۋە ھاكازالار بايان قىلىنغان.

«كىچىك ئاۋېستا» (خۇردە ئاۋېستا) نى «ئاۋېستا» كىتابى زور ھەجىمدە (ئېگىزلىكى 120، كەڭلىكى 70 سانتىمېتىر) بولغانلىقتىن، دىندارلار كۈندىلىك ھاياتلىرىدا پايدىلىنىش ئاسان بولسۇن ئۈچۈن ياراتقان. «كىچىك ئاۋېستا» «چوڭ ئاۋېستا» دىن تاللىۋېلىنغان دۇئالار، مەدھىيىلەر، قوشاقلار، سانالار توپلىمىدىن ئىبارەت. «كىچىك ئاۋېستا» قۇياش، ئاي، يۇلتۇزلار، ئاردۇسۇرا، ئەشاھ، سۇرۇش، ئازەر قاتارلىق ئىلاھلار شەرىپىگە ئېيتىلغان دۇئالار، مەدھىيىلەر، تائەت - ئىبادەتلەر قاتارلىق تېكىستلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

شۇنداق قىلىپ، بۇ دىن پەيغەمبەر زەردۇشتتىن كېيىن، يەنە ئاۋۋالقىدەك كۆپ خۇدالىق ئېتىقادقا ئايلىنىپ كەتتى. ئۇلار ئوتقىمۇ سىغىنىشقا باشلىغاندىن كېيىن، «ئاتەشپەرەسلەر»، «مەجۇسىيلار» دېگەن نامنى ئالدى ۋە مەزدەۋىيلىك زەردۇشت دىنى، مەجۇسىيلىك ئاتەشپەرەسلىك دىنى بولۇپ قالدى. زەردۇشتلۇق ئەھمانىيلار دەۋرىدە دۆلەت دىنى بولغاندىن كېيىن «كىچىك ئاۋېستا» مۇ يېزىققا ئېلىنىشقا باشلىدى.

«ئاۋېستا» ئىلاھىي، ساماۋى كىتابمۇ دېگەن سوئال كەڭ ئوقۇرمەنلەرنى قىزىقتۇرۇشى تەبىئىي، ئەلۋەتتە. بۇ ھەقتە شۇنداق ئېيتىش مۇمكىنكى، بىزنىڭ پىكرىمىزچە، بۇ مەسىلىنى كىتابنىڭ ئومۇمىي روھىيىتىدىن، مەزمۇنىدىن چىقىش قىلىپ، مەنتىقەن مۇلاھىزە قىلىپ كۆرىدىغان بولساق، زەردۇشتلۇققىچە بولغان «ئاۋېستا» نىڭ «ياسنا» قىسمىدا كۆپ خۇدالىق غايىلىرى ئوتتۇرىغا قويۇلغانىدى ۋە خەلقىمۇ ئەمەلدە خۇدالارغا، بۇتلارغا، تەبىئىي ھادىسىلەرگە، جانلىق، جانسىز نەرسىلەرگە ئېتىقاد قىلىپ، سىغىنىپ كەلگەنىدى.

شۇنىڭ ئۈچۈن خەلقنى ھىدايەتكە سېلىش ۋە كۆپ خۇدالىققا بەرھەم بېرىش ئۈچۈن تەڭرىتائالا ئۇلار ئىچىدىن زەردۇشتنى تاللىۋېلىپ، ئۇنىڭغا پەيغەمبەرلىك مەقامىنى بېرىپ، ئىلاھىي ۋەھىي نازىل قىلغان دەپ تەخمىن قىلىش مۇمكىن. زەردۇشت ئەنە شۇ ۋەھىي ئاساسىدا ئۆزىنىڭ يەككە خۇدالىق غايىلىرى ئەكس ئەتكەن «گاھلار» كىتابىنى يېزىپ، ئۇنى «ئاۋېستا» تەركىبىگە كىرگۈزگەن بولسا ئېھتىمال.

ئەمما، زەردۇشتتىن كېيىن بىرنەچچە ئەسىرلەر ئۆتكەندە، بۇ دىن يەنە ئاۋۋالقىدەك پۈتۈنلەي ئۆزگىرىپ، كۆپ خۇدالىققا، ئاتەشپەرەسلىككە، مەجۇسىيلىققا ئايلىنىپ كېتىپ، يەككە خۇدالىقتىن ئەسەرمۇ قالمىغان. ئىلاھىي كىتاب قىياپىتىنى پۈتۈنلەي يوقاتقان. ئەمما، مەدھىيە رىئەيەت رىئەيەت ئەبۇ رەيھان بىرۇنىنىڭ يېزىشىچە، ئىسكەندەر زۇلقەرنەين مىلادىيەدىن ئاۋۋالقى 330 - يىللاردا

ئەھمانىيلار ئىمپېرىيىسىنى مەغلۇپ قىلىپ، ئىنسانلارنى ھەنپىيلىككە، يەككە خۇدالىققا تەرغىب قىلىپ، ئاتەشخانلارنى ۋەيران قىلغان. ئالىملارغا «ئاۋېستا» دىكى تېببىيات، پەلسەپە ۋە ئىلمىي نۇجۇمغا دائىر مەزمۇنلارنى تەرجىمە قىلىپ قالدۇرۇپ، قالغان كۆپ خۇدالىق غايىلىرى يېزىلغان قىسمىنى كۆيدۈرۈپ تاشلاشنى بۇيرۇغان. شۇنىڭ ئۈچۈن ئاشۇ ۋاقىتتىن بېرى «ئاۋېستا» نىڭ بەشتىن ئۈچ قىسمى — ئون سەككىز نەسكى (بۆلەك قىسمى) يوقىلىپ كەتكەن. «ئاۋېستا» نىڭ ھەممىسى 30 نەسك، ئۇنىڭدىن 12 نەسك ئەتراپىدىكى قىسمى ئامان قالغان، خالاس.

ھازىرقى ئالىملار «ئاۋېستا» نىڭ مەلۇم بولغان نۇسخىلىرى 21 نەسك، 248 بابتىن تەشكىل تاپقان ۋە 345700 سۆزنى ئۆز ئىچىگە ئالغان، دېيىشمەكتە.

ئاكادېمىك ئى. بېرتېلىسنىڭ يېزىشىچە، «ئاۋېستا» نىڭ دەسلەپكى قولىزمىسى 8 مىليون 300 مىڭ سۆزدىن ئىبارەت بولۇپ، ئۇنىڭدا 2 مىليوندىن ئارتۇق مىسرا مەدھىيە، قوشاق ۋە سانالار بولغان.

كىتابتا تەڭرىنى مەدھىيەلەش، ھەمدۇسانالار، ئالقىشلار، ياخشىلىق ۋە نىجات تېپىشقا بېغىشلانغان مۇناجاتلار، نالىلەر ئەكس ئەتتۈرۈلگەن. ئۇلاردىن يەتتە كىتابتا خۇدالار، كائىناتنىڭ پەيدا بولۇشى ۋە ئىنسانىيەت تارىخىغا دائىر مەسىلىلەر؛ كېيىنكى يەتتىسىدە ئىبادەت مەسىلىلىرى، دىنىي دەستۇرلىرى، خەلقلەرنىڭ ياخشى يوسۇنلىرى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن. قالغان يەتتىسىدە تېبابەت، ئاسترونومىيە، ئاسترولوگىيە، پەلسەپىگە دائىر مەلۇماتلار، تەۋسىپ، رىۋايەتلەر ۋە ئىلاۋىلەر ئورۇن ئالغان.

تارىخىي ئالىم مەھمۇدىنىڭ مەلۇماتىغا قارىغاندا، «ئاۋېستا» نىڭ مەتنى 12 مىڭ ئالتۇن تاختىغا يېزىلغان.

تارىخىي بەلخىنىڭ «پارسنامە» كىتابىدا «ئاۋېستا» 12 مىڭ ئاشلانغان ناۋۋاس (بۇقا) تېرىسىگە پۈتۈلگەن ھېكمەتلەر كىتابى ئىكەنلىكى قەيت قىلىنغان.

ئەبۇ ئەلى مۇھەممەد ئىبنى مەھمۇد بەلئەمىنىڭ «تارىخى بەلئەمى» كىتابىدا «ئاۋېستا» شاھ ۋىشتاسپ پەرمىنى بىلەن 12 مىڭ قارامال — ناۋۋاس (بۇقا) تېرىسىگە تىللا سۈيى يۈگۈرتۈلگەن ئالتۇن ھەرپلەر بىلەن پۈتۈلگەن پۈتۈكلەرگە ئايلاندۇرۇلۇپ كىتاب قىلىنغانلىقى ھەققىدە مەلۇمات بېرىلگەن. ئۇ پىرسىيۇلدا ساقلانغان.

فرانسۇز تەتقىقاتچى ئالىمى ئەنكىتېل دىئوپپېرون ھىندىستانغا بېرىپ، بۇ دىنغا ئېتىقاد قىلغۇچىلار ئارىسىدا ئۈچ يىل ياشاپ، زەردۇشت دىنى مۇراسىملىرىنى ئۆگىنىپ، 1771 - يىلىدا «ئاۋېستا» نىڭ 1288 - يىلىدا كۆچۈرۈلگەن نۇسخىسىنى پارىژدا فرانسۇز تىلىغا تەرجىمە قىلغان ۋە بۇ كىتاب غەربىي ياۋروپا ئارقىلىق بىزگىچە يېتىپ كەلگەن. ھازىرقى «ئاۋېستا» نىڭ مىلادىيە 1324 - يىلى كۆچۈرۈلگەن نۇسخىسى كوپېنھاگېن شەھىرىدە ساقلنىۋاتىدۇ.

«ئاۋېستا» ئۆزبېكىستاندا بىرىنچى قېتىم 2001 - يىلى 10 - ئايدا «شەرق» نەشرىياتى مەتبەئە ئاكسىيەدارلىق شىركىتى باش تەھرىرىيىتى تەرىپىدىن 5000 نۇسخا بېسىلدى. ھەممىسى 383 بەتتىن ئىبارەت بولغان بۇ يېگانە ئەسەرنى ئەسقەر مەھكەم تەرجىمە قىلغان. لايىھە مۇئەللىپى ۋە ئىجادىي گۈرۈھ رەھبىرى نەۋرۇزۇللا جورەيپتۇر. بۇنىڭدىن ئىلگىرى ئۆزبېكىستاندا «ئاۋېستا» ھەققىدە بىر نەچچە كىچىك رسالىلەر بېسىلغانىدى، خالاس.

«ئاۋېستا» كائىنات ۋە زېمىن، ئىنسان ۋە ھايات، ئۆلۈم ۋە ئەبەدىيلىك قاتارلىق پۈتۈن ئىنسانىيەتكە ئورتاق مەسىلىلەر، سوئاللار، ساۋابلار ۋە باشقا ئىشلار ھەققىدە ھېكايە قىلىدۇ. ئۇنىڭدا

دۇنيانىڭ يارىتىلىشى، ئىنساننىڭ خەلق بولۇپ كامال تېپىشى، ئىزگۈلۈك ئۈچۈن ياۋۇز كۈچلەر بىلەن كۈرەش قىلىشى، ئەركىنلىك، ئىجادكارلىق ۋە قۇرغۇچىلىق يوللىرىدىكى ئارزۇلىرى ئۆز ئىپادىسىنى تاپقان. «ئاۋېستا» پەقەت ئادەملا ئەمەس، بەلكى بىر ئوچۇم تۇپراق، بىر يۈتۈم سۇ، بىر نەپەسلىك ھاۋانىڭ ھەم مۇقەددەس ئىكەنلىكىنى ئۇقتۇرىدۇ. ئۇ يەرنى، دەريا ۋە تاغلارنى، باغ ۋە بۇلاقلارنى، سەھرالارنى، ئۆي ھاۋانىلىرى، ئۆسۈملۈك، گىياھلارنى پاكىز ھالدا ساقلاش، ئاۋايلاپ ئاسراش، پەرۋىش قىلىش، قىسقىسى تەبىئەت دۇنياسىغا بارلىق جانلىقلارغا مېھىر - مۇھەببەت بىلەن قاراشنى تەرغىب قىلغۇچى ئەسەردۇر.

«ئاۋېستا»دا ئەنە شۇ دەۋر چېگرىلىرى ھەققىدە تاغلار بۆلەكلەر، ئېتىنىك قەبىلىلەر، ھەتتا قەدىمكى دۆلەتچىلىك تۈزۈمى توغرىسىدا دىنىي نەسىھەتلەر، يوليورۇقلار، ئالەم، ئاسمان، يەر، ئۇممان (ئوكيان)، يورۇقلۇق، زۇلمەت، جەننەت ۋە دوزاخ، ھۆرلەر ۋە پەرىشتىلەر خۇسۇسىدىكى پىكىرلەر، تەلىماتلارمۇ ئۆز ئىپادىسىنى تاپقان.

«ئاۋېستا»دا يەر يۇمىلاق شەكىلدە، ئۇنى ئۈچ ئۇممان (ئوكيان) ئوراپ تۇرىدۇ، دەپ تەسۋىرلەنگەن. يەرنى، سۇنى، ھاۋانى، تەبىئەتنى بۇلغاش چوڭ گۇناھ ئىكەنلىكى تەكىتلەنگەن. ۋەتەن ۋە خەلققە مۇھەببەت ئادەمدىكى ئەڭ ئالىجاناب پەزىلەت دەپ ئېيتىلغان. نەۋرۇز - يېڭى كۈن، يېڭى يىلنىڭ باشلىنىشى، تەبىئەتنىڭ ئويغىنىشى، ھاياتلىقنىڭ باشلىنىشى دەپ تەرىپلەنگەن. بۇ كىتابتا يەنە كائىناتنىڭ دەسلەپكى تۆت ئۇنسۇرى - يەر، سۇ، ھاۋا، ئوت ئۇلۇغلىنىدۇ. بولۇپمۇ ئوت گۇناھلاردىن پاكلىغۇچى، ياۋۇز روھلارنى يوقاتقۇچى سېھىرلىك كۈچ دەپ تەسۋىرلىنىدۇ.

تۈرلۈك غايىلەر، ئەقىدىلەر ئەۋج ئالغان، ئۇلار تەسىرىدىكى ئادەملەر مۇناسىۋەتلىرى بىر - بىرىگە زىت بولغان، كۆپ خۇدالىق شەكىلىدىكى غايىۋى كۈرەشلەر تەسىرىدە تەرەققىيات ۋە ئىنسان ھاياتى چىڭىش ھالەتكە كېلىپ قالغان بىر پەيتتە «ئاۋېستا» يەككە خۇدالىق ئاستىدا مەقسەتلەر بىرلىكى مەنپەئەتلەر ئۇيغۇنلۇقى بىر بولغان ئىناق بىر جەمئىيەتنى ۋۇجۇدقا كەلتۈرۈش ئارقىلىق، ئادەملەر ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتلەرنى ياخشىلاشقا دەۋەت قىلغۇچى ئىنسانپەرۋەر پەلسەپە سۈپىتىدە دۇنياغا كەلدى. «ئاۋېستا» ئادەملەر قەلبىدىكى ئىزگۈلۈك ۋە ياۋۇزلۇق، ياخشىلىق ۋە يامانلىق ھېس - تۇيغۇلىرىنى ئۆزئارا كۈرىشىدە ياخشىلىق تەنتەنسى ۋە ئىزگۈلۈك غالىبلىقىنى تەمىنلەش يولىدا ئادەملەرگە مەنئى قۇدرەت، روھىي رىغبەت ۋە دەۋەتكارلىق ۋەزىپىسىنى ئۆتەيدۇ. بۇ پەقەت زەردۇشتلۇققا ئالاقىدار بولغان ئادەملەردىنلا ئەمەس، بەلكى پۈتكۈل ئىنسانىيەت روھىيىتىنى ياخشىلىق تەرەپكە بۇرۇشقا، كىشىلىك ھاياتقا يۈكسەك مەنئىيەت ۋە مەدەنىيەتنىڭ كىرىپ كېلىشىگە سەۋەب بولدى.

«ئاۋېستا» كىتابى ئاساس بولغان زەردۇشتلۇق دىنىنىڭ پەلسەپىۋى ماھىيىتىدە، دۇنيا مۇرەككەپلىكلىرى، ئۇلارنى چۈشىنىش ۋە چۈشەندۈرۈش مەسىلىلىرى ئۆز ئىپادىسىنى تاپقان. دۇئالىزمغا - روھ ۋە ماددىيلىقنىڭ ھاياتى ئىكەنلىكى تەن ئېلىشقا ئاساس سالغان زەردۇشت دىنىدا كۈرەش، يەنى تەبىئەتتە - يورۇقلۇق ۋە قاراڭغۇلۇق، مەۋجۇدلۇقتا - ھايات ۋە ئۆلۈم، مەنئى ئالەمدە - ياخشىلىق ۋە يامانلىق، ئىجتىمائىي ھاياتتا - ئادالەت ۋە ئادالەتسىزلىك، ئەخلاقىي ئىشلاردا - چىن ۋە يالغان، نەپاسەت ئالىمىدە - گۈزەللىك ۋە خۇنۇكلۇك، دىندا - ئاھۇرامازدا ۋە ئەنئەنە مەينۇ (ھورمۇز ۋە ئەھرىمەن) قاتارلىقلارنىڭ ئەزەلى ۋە ئەبەدىي كېلىشەلمەسلىكى ۋە چىقىشالماسلىقى ۋە

ئۇلار ئوتتۇرىسىدىكى مۇرەسسەسىز كۈرەش تەسۋىرلىنىدۇ. كىتابتا يېزىلىشىچە، بۇ ئىككىسى بىر - بىرىگە قارىمۇقارشى قۇدرەت، ئۇلارنىڭ تەرەپدارلىرى ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت، قارىمۇقارشىلىق ۋە كۈرەش بۇ دۇنيانىڭ - تىرىكلىك ئالىمىنىڭ ئىپتىداسىدىن ئىنتىھاسغا قەدەر داۋام ئېتىدۇ. ھايات، يارىتىلىش، مەۋجۇدىيەت، ئومۇمەن بارلىقنىڭ ئەسلىي مەزمۇن ماھىيىتى شۇ. شۇنداق ئىدى، شۇنداق بولۇپ قېلىۋېرىدۇ.

ئالەمنىڭ يارىلىش دەقىلىرىدە سىپىنتامەينۇ (ئاھۇرامازدانىڭ سۈپەت نامى) ۋە ئەنەرەمەينۇ ئوتتۇرىسىدا كۈچلۈك مۇنازىرە بولۇپ ئۆتىدۇ. سىپىنتامەينۇ ئەنەرەمەينۇغا مۇنداق دەيدۇ: «بىزنىڭ پۈتۈن بارلىقىمىز، ۋۇجۇدىمىز، تىرىكلىكىمىز ئاۋۋال باشتىن، ئەزەلدىن پۈتكۈل ۋە تامامەن قارىمۇقارشىدۇر. بىر - بىرىگە زىتتۇر - دۈشمەندۇر.»

«ئاۋېستا»دا بۇ كۈرەشتە ئىنسان بىر چەتتە بىتەرەپ بولۇپ قاراپ تۇرماي، ئىزگۈلۈك ئۈچۈن ياۋۇز كۈچلەر بىلەن كۈرەش قىلىشى، ئەركىنلىك، ئىجادكارلىق، قۇرغۇچىلىق يولىدىن مېڭىشى كېرەكلىكى قايتا - قايتا تەكىتلىنىدۇ.

بۇ كىتابتا كۆرسىتىلىشىچە، ئۆلۈمدىن كېيىن قىيامەتتە مەرھۇمنىڭ روھى ئۈستىدە ھېساب - كىتاب (سوت) ئۆتكۈزۈلىدۇ. ئىنساننىڭ بۇ دۇنيادا ئۆز ئىختىيارلىقى بىلەن قىلغان ئەمەللىرى ئىلاھىي تارازىلارغا قويۇلىدۇ. تارازىنىڭ بىر پەللىسىگە ئۇنىڭ قىلغان ئىزگۈ ساۋاب ئىشلىرى، ئىككىنچى پەللىسىگە ئۇنىڭ ئەكسى بولغان گۇناھ ئىشلىرى قويۇلىدۇ. نەتىجىگە قاراپ مەرھۇمنىڭ روھى يۇقىرىغا - يەنى جەننەتكە، ئاھۇرا مازدانىڭ يورۇق نۇر ئەپشان مەنزىلىگە پەرۋاز قىلىدۇ ياكى تۆۋەنگە - يەنى ادوزاخقا ئەنەرەمەينۇنىڭ ماكانىغا چۈشۈپ كېتىدۇ.

«ئاۋېستا» كىتابى ئەڭ قەدىمكى كىتاب بولغانلىقى ئۈچۈن، قەدىمكى دىنلاردىن بولغان يەھۇدىيلىق (ئىئۇدائىزم) بۇتپەرەستلىك (بۇددىزم)، مەسھىيلىك (خرىستىئانلىق) ۋە باشقا دىنلارنىڭمۇ شەكىللىنىشىگە ئۆزىنىڭ كۆرۈنەرلىك تەسىرىنى كۆرسەتكەن.

مەشھۇر ئىنگلىز «ئاۋېستا» شۇناس ئالىم لائۇرنىس مىللىزنىڭ تۆۋەندىكى سۆزلىرى بۇ جەھەتتە دىققەتكە سازاۋەردۇر: «ئاۋېستا» نىڭ يەھۇدىي ۋە خرىستىئان ئىلاھىيىتىگە كۆرسەتكەن ئىنتايىن زور تەسىرىنى نەزەرگە ئالساق، ئۇ ھالدا ئۇنىڭ دىن يارىتىشتا ۋە ئىنسانلار تەقدىرىنى بەلگىلەشتە ئۆتكۈر ۋە ئېتىبارلىق نوپۇزغا ئىگە بولغانلىقىنى كۆرىمىز. ھېچكىشى ھېچبىر تىلدا «ئاۋېستا» دىن بىزگىچە يېتىپ كەلگەن پارچىلارنىڭ ھەيران قالدۇرغۇچى دەرىجىدىكى يۈكسەك ئىكەنلىكىنى ھەرگىز ئىنكار قىلالمىغان. ئادەمزات تەپەككۈرىدا بۇنچىلىك يۈكسەكلىك ۋە چۈشكۈنلۈكنى كىم، قەيەردىن تاپالايدۇ؟! «

«ئاۋېستا» شۇناس ئالىم تىلەب مەھمۇدوف ئۆزىنىڭ «ئاۋېستا، ھەققىدە» ناملىق ماقالىسىدە: «دېمەك، «ئاۋېستا» ناسارانى ھەقىقىي ناسارا، مۇسۇلماننى ھەقىقىي مۇسۇلمان قىلىپ تەربىيەلەيدىغان كىتاب. ئۇ كور كۆزنى، گاس قۇلاقنى ئاچىدۇ، كىر باسقان كۆڭۈللەرنى ئىمان سۈيى بىلەن يۇيىدۇ، ھايات ۋە ئاخىرەت مەنىلىرىنى ئىنسانىيەتكە چۈشەندۈرىدۇ» دەپ يازىدۇ.

«ئاۋېستا» نى ئۆگىنىشىمىزنىڭ قىممەتلىك تەرىپى شۇ يەردىكى، ئۇ ئوتتۇرا ئاسىيا تەۋەسىدە ياشىغان خەلقلەرنىڭ تارىخى، قەدىمكى قۇدرەتلىك بۈيۈك خارەزم دۆلىتىنىڭ ئەڭ كونا ئۆرپ - ئادەتلىرى، مەنىۋىيىتى، ياشاش يوسۇنلىرى ھەققىدە بىزگە قىممەتلىك تارىخىي مەلۇماتلارنى بېرىدۇ. دېمەك، تارىخىمىزنىڭ «ئاۋېستا» دەۋرىدىن ھەم ئالدىنراق باشلانغانلىقىغا شۈبھە قالمايدۇ.

خارەزم زېمىنىدا تۇغۇلۇپ ۋايىگە يەتكەن زەردۇشتىنىڭ «ئاۋېستا» كىتابى بۈيۈك مەدەنىي ئۆتمۈشمىزدىن دېرەك بەرگۈچى ئەسەردۇر. شۇ مەنىدە دۇنيانىڭ ئەڭ قەدىمكى دىنىلىرىدىن بىرى بولغان زەردۇشتلۇقنىڭ مۇقەددەس كىتابى «ئاۋېستا» نىڭ جاھان مەدەنىيىتى ۋە دىنلار تارىخىدا تۇتقان ئورنى مۆلچەرلىگۈسىزدۇر.

بۇنى پۈتۈن جاھان جەمئىيىتىمۇ تەن ئېلىپ، بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتىنىڭ مائارىپ پەن - مەدەنىيەت مەسىلىلىرى بۆلۈمىنىڭ 1999 - يىلى پارىژدا ئىچىلغان يىغىنىنىڭ قارارىغا بىنائەن، 2001 - يىلى 3 - نويابىردا ئۆزبېكىستان جۇمھۇرىيىتى خارەزم ۋىلايىتىنىڭ مەمۇرىي مەركىزى ئۆرگەنچ شەھىرىدە «ئاۋېستا» يارىتىلغانلىقىنىڭ 2700 يىللىق يۇبلىي تويى پۈتۈن دۇنيانىڭ دىققىتىنى تارتتى ۋە بۇ شەھەردە «ئاۋېستا» يادىكارلىق مەجمۇئەسى» تىكلەندى. پەقەت ئېلىمىزنىڭلا ئەمەس، بەلكى پۈتۈن ئىنسانىيەتنىڭ مەنىۋى مۈلكىگە ئايلىنىپ قالغان «ئاۋېستا» نى ھەر بىر ئەقىللىق ئىنسان ئوقۇپ ئۆگەنسە، خەلقىمىزنىڭ ئەڭ قەدىمكى تارىخى، دۆلەت ئاساسلىرى، ئۆرپ - ئادەتلىرى بىلەن تونۇشىدۇ. بۇ مەدەنىيەتنىڭ جاھان مەدەنىيىتى تەرەققىياتىغا قوشقان ھەسسسىنىڭ زور ئىكەنلىكىنى چۈشىنىدۇ ۋە ئۆزىگە مۆلچەرلىگۈسىز روھىي قۇۋۋەت ۋە مەنىۋى ئوزۇق ئالىدۇ.

بىز ئۈچۈن «ئاۋېستا» كىتابى پەقەت قەدىمكى تارىخىي يادىكارلىقلار ئەمەس، بەلكى خەلقىمىزنىڭ ۋە ئۇنىڭغا خاس بولغان مەدەنىيەتنىڭ تومۇرى مىڭ - مىڭ يىللارغا بېرىپ تاقىلىشىنى تەستىقلايدىغان تارىخىي ھۆججەت سۈپىتىدەمۇ قەدىرلىكتۇر. بۇ ھەقتە بولۇپمۇ ئۆزبېكىستان جۇمھۇرىيىتىنىڭ پىرىزدېنتى ئىسلام كەرىموفنىڭ 1998 - يىلى 26 - ئىيۇندا مەملىكىتىمىز تارىخچىلىرى بىلەن بولۇپ ئۆتكەن ئۇچرىشىشتا ئېيتقان سۆزلىرى دىققەتكە سازاۋەردۇر.

«ئەڭ قەدىمىي، ئەڭ مۇتتەر، قەدىمكى قوليازىمىز «ئاۋېستا» نىڭ يارىتىلغىنىغا 3000 يىل بولۇپ قېلىۋاتىدۇ. بۇ نادىر كىتاب 30 ئەسىر ئىلگىرى ئىككى دەريا ئارىلىقى - ماۋەرائۇننەھردە، مانا مۇشۇ زېمىنىمىزدا ئۆمۈر ئۆتكۈزگەن ئەجدادلىرىمىزنىڭ بىزگە قالدۇرغان مەنىۋى، تارىخىي مىراسىدۇر. «ئاۋېستا» ئەينى زاماندا بۇ قەدىم ئۆلكىمىزدە بۈيۈك دۆلەت، بۈيۈك مەنىۋىيەت، بۈيۈك مەدەنىيەت بولغانلىقىدىن گۇۋاھلىق بەرگۈچى تارىخىي ھۆججەتتۈركى، ئۇنى ھېچكىم ئىنكار قىلالمايدۇ.»

شۇنداق قىلىپ، «ئاۋېستا» بىز ئۈچۈن جاھانئومۇم ئەھمىيەتكە ئىگە بولغان، جاھان مەدەنىيىتى تەرەققىياتىغا ئۆزىنىڭ سالماقلىق ھەسسسىنى قوشقان، ئەڭ قەدىمكى تارىخىي، مەدەنىي، مەنىۋى مىراسلىرىمىزنىڭ نادىر بىر نەمۇنىسى، يادىكارلىقى بولۇپ قېلىۋېرىدۇ.

(تاشكەنت ماۋەرائۇننەھر نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىنغان «سائادەتكە يەتكۈزگۈچى بىلىم» ناملىق كىتابنىڭ 2005 - يىلى 2 - ئايدىكى 5 - نەشرىدىن ئېلىندى. كىتاب مۇئەللىپى: ئابدۇلھەي ئابدۇراھمانوف)

(ئۇيغۇرچىغا ئاغدۇرغۇچى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق مۇقام ئانسامبىلىدا)

نەشرگە تەييارلىغۇچىلار: ئىدرىس تۇرنىياز كۆكيار، تۇرسۇن ساۋۇت ئۈدەش

تەلبەلە كەنتىدىكى تۇرسۇننىڭ قۇتلۇغ مەسجىدىنىڭ بەش چارەكلىك ۋە قەھە يېرىنى مېنىڭ مۈلكۈم ئىدى دەپ قىلغان دەۋاسىنىڭ رەت قىلىنغانلىقى ھەققىدىكى تەۋلىيە

ترانسكرىپسىيىسى:

تەئرىخ مىڭ ئىككى يۈز قىرىق سەككىز مەيمۇن يىلى جەمادىيەل ئاخىر ئاينىڭ يىگىرمەسى چەھار - شەنبە كۈنى ئېردىكىم، قۇتلۇغ مەسجىدىنىڭ ئىمامى موللا ئەبدۇسەمەد ئەئەلمى ۋە قەھە مەئلۇم قىلدىكىم، تەلبەلە كەنتىدە قۇتلۇغ مەسجىدىنىڭ بەش چارەكلىك ۋە قەھەسىنى تۇرسۇن دېگەن «بۇ يەر مېنىڭ مۈلكۈم» دەپ ۋە قەھەنىڭ ھوسۇلاتىنى ماڭا بەرمەيدۇر، ۋە قەھەمەنى تەۋلىيە قولىمدا ئىدى، دەپ داداخەلىق قىلغاندا، ئۇ - لەمائىز، مۇتەسەددەئى - شەرئ ئەئەلم - مۇفتىلار باشلىغ ھەممەلەر بىئىتتىفاق شەيخۇلئىسلاملارنى بۇي - رۇپ، شەيخۇلئىسلاملار يەر تۆفەسىگە بارىپ، كەنتىنىڭ ھەممە ئەكابر ئەشرەفلەرنى ھازىر قىلىپ: «بۇ يەر ۋە قەھەمۇ يا مۈلكۈمۇ؟» دەپ سورىغاندا، ھەممە موسۇل - مانلار: «بۇ يەر ۋە قەھە، مۈلك ئەمەس» دەپ ۋالىئى مە - لىكەتنىڭ ھوزۇرلارىدا بۇ يەرنىڭ ۋە قەھە ئىكەنى ئىس - بات سابت بولۇپ، كۆھنە تەۋلىيەسىنى ھەم كۆرۈپ، ئەشھەرۇ مىنەش - شەمس ۋە ئەزھەرۇ مىنەل - ئەمس، بۇ يەر ۋە قەھە مۇتلەق بولغان. بەئدەل - يەۋم. ھەر ئافەرىدەگار بۇ ۋە قەھە دەئۋىي مۈلكىيەت قىل - سە، ئول خۇداۋەندە قەھەر غەزەبىگە گىرىفتار ۋە لەئ -

تەئرىخ مىڭ ئىككى يۈز قىرىق سەككىز مەيمۇن يىلى جەمادىيەل ئاخىر ئاينىڭ يىگىرمەسى چەھار - شەنبە كۈنى ئېردىكىم، قۇتلۇغ مەسجىدىنىڭ ئىمامى موللا ئەبدۇسەمەد ئەئەلمى ۋە قەھە مەئلۇم قىلدىكىم، تەلبەلە كەنتىدە قۇتلۇغ مەسجىدىنىڭ بەش چارەكلىك ۋە قەھەسىنى تۇرسۇن دېگەن «بۇ يەر مېنىڭ مۈلكۈم» دەپ ۋە قەھەنىڭ ھوسۇلاتىنى ماڭا بەرمەيدۇر، ۋە قەھەمەنى تەۋلىيە قولىمدا ئىدى، دەپ داداخەلىق قىلغاندا، ئۇ - لەمائىز، مۇتەسەددەئى - شەرئ ئەئەلم - مۇفتىلار باشلىغ ھەممەلەر بىئىتتىفاق شەيخۇلئىسلاملارنى بۇي - رۇپ، شەيخۇلئىسلاملار يەر تۆفەسىگە بارىپ، كەنتىنىڭ ھەممە ئەكابر ئەشرەفلەرنى ھازىر قىلىپ: «بۇ يەر ۋە قەھەمۇ يا مۈلكۈمۇ؟» دەپ سورىغاندا، ھەممە موسۇل - مانلار: «بۇ يەر ۋە قەھە، مۈلك ئەمەس» دەپ ۋالىئى مە - لىكەتنىڭ ھوزۇرلارىدا بۇ يەرنىڭ ۋە قەھە ئىكەنى ئىس - بات سابت بولۇپ، كۆھنە تەۋلىيەسىنى ھەم كۆرۈپ، ئەشھەرۇ مىنەش - شەمس ۋە ئەزھەرۇ مىنەل - ئەمس، بۇ يەر ۋە قەھە مۇتلەق بولغان. بەئدەل - يەۋم. ھەر ئافەرىدەگار بۇ ۋە قەھە دەئۋىي مۈلكىيەت قىل - سە، ئول خۇداۋەندە قەھەر غەزەبىگە گىرىفتار ۋە لەئ -

نەتىجە سەزاۋەر بولسۇن، دەپ زۇبىدەلەرنىڭ مۇھرى كىراملارى بىرلە مۇسەججەل بولغان. بۇ مەزكۇر بەش چارەكلىك ۋە قىفنىڭ ھۇدۇدى ئەر بەئەسى كوھنە تەۋلىيەسىدە مەزكۇر دۇر.

ھۇززارى مەجلىس: ئۆمەر خاجە، ئەبدۇشەرىف خاجە، ئالىفشاھ خاجە، توختە سوفي خاجە، مۇھەممەد ساھىب خاجە، يۇسۇفشاھ خاجە، جارۇب خاجە. موللا كېفەك، رۇزىمەت باي، موللا زاھىد، ئىسلام سوفي، ئۆمەر سوفي، موللامەت، موللا بەختى، موللا ئەبدۇسەمەد.

يەشمىسى:

تارىخقا بىر مىڭ ئىككى يۈز قىرىق سەككىز مايمۇن يىلى جەمادىيەلئاخىر ئېيىنىڭ يىگىرمىسى چارشەنبە كۈنى ① ئىدى. قۇتلۇغ مەسجىدنىڭ ئىمامى موللا ئابدۇسەمەد ھازىرقى ئەلەمگە شۇنداق مەلۇم قىلدىكى، تەلبەلە كەنتىدە قۇتلۇغ مەسجىدنىڭ بەش چارەكلىك ۋە خىپىسىنى تۇرسۇن دېگەن [كىشى]: «بۇ يەر مېنىڭ مۈلكۈم ئىدى دەپ» ۋە خىپىنىڭ مەھسۇلاتىنى ماڭا بەرمىدى، ۋە خىپىنامە تەۋلىيەسى قولۇمدا ئىدى، دەپ شىكايەت قىلغاندا كاتتا ئالىملار ئەلەم مۇفتىلار باشلىق شەرىئەت مەسئۇللىرىنىڭ ھەممىسى مەسلىھەتلىشىپ، شەيخۇلئىسلاملارنى ئېنىقلاشقا بۇيرۇدى. شەيخۇلئىسلاملار مەزكۇر يەر ئۈستىگە بېرىپ، كەنتنىڭ بارلىق مۆتىۋەرلىرى ۋە ئولۇغلىرىنى يىغىپ: «بۇ يەر ۋە خىپىمۇ ياكى مۈلكۈمۇ؟» دەپ سورىغاندا، ھەممە موسۇلمانلار بىردەك: «بۇ يەر ۋە خىپە، مۈلكۈم ئەمەس» دەپ جاۋاب بېرىشتى ۋە مەملىكەت ۋالىيىسىنىڭ ئالدىدا بۇ يەرنىڭ ۋە خىپە ئىكەنلىكىگە ئىسپات كۆرسىتىلىپ، كونا تەۋلىيەسىمۇ كۆزدىن كەچۈرۈلۈپ بۇ يەرنىڭ ۋە خىپە ئىكەنلىكى قوياشتەك روشەن ۋە ئايدەك ئېنىق بولۇپ جەزملەشتۈرۈلدى. شۇنىڭدىن كېيىن ھەر قانداق بىر مەخلۇق بۇ ۋە خىپىگە مۈلكۈ دەۋاسى قىلسا، خۇدانىڭ قەھرى - غەزىپىگە گىرىپتار ۋە لەنتىگە دۇچار بولسۇن دەپ، ئۇلۇغلارنىڭ مۇبارەك مۆھۈرلىرى بىلەن ئۇشبۇ ۋە خىپە بېكىتىلدى. مەزكۇر بەش چارەكلىك ۋە خىپىنىڭ تۆت تەرەپ پاسىللىرى كونا تەۋلىيەسىدە زىكر قىلىنغان.

مەجلىس ئەھلى: ئۆمەر خاجە، ئەبدۇشەرىف خاجە، ئالىفشاھ خاجە، توختە سوفي خاجە، مۇھەممەد ساھىب خاجە، يۇسۇفشاھ خاجە، جارۇب خاجە. موللا كېفەك، رۇزىمەت باي، موللا زاھىد، ئىسلام سوفي، ئۆمەر سوفي، موللامەت، موللا بەختى، موللا ئەبدۇسەمەد.

ياركەندلىك يۇسۇف ئاخۇننىڭ پادىشاھلىققا تەۋە قىرىق تۆت ئىشكىلىك ھۇجرا ئۆيلەرنى يەتتە يۈرۈش دۇكانلىرى بىلەن قوشۇپ ئىجارە ئالغانلىقى ھەققىدىكى ھۆججەت

ترانسكرىپسىيىسى:

تەئرىخقە بىر مىڭ ئىككى يۈز سەككىسەن سەككىز قوي يىلى ماھى شەۋۋالنىڭ بەشى يەكشەنبە كۈنى ئېرىدى. مەنكى ياركەندلىك موللا ئەبدۇللا خاجە خەلفەتنىڭ ئوغلى يۇسۇف ئاخۇندۇر مەن. بۇ نەۋى ئىقرارى

① ھىجرىيە 1248 - يىلى جەمادىيەلئاخىر ئېيىنىڭ يىگىرمىسى چارشەنبە كۈنى مىلادىيەنىڭ 1832 - يىلى 10 - ئاينىڭ 26 - كۈنىگە توغرا كېلىدۇ.

پادشاھلىققا لازىم قىلىدىغان زاكاتقا كېرەكلىك بەش ئۆيىنى ئايرىپ قويۇپ، قالغان قىرىق تۆت ئىشىكلىك ھۇجرا ئۆيلەرنى بارلىق تەۋە يەتتە يۈرۈش ئالاھىدە دۇكانلىرى بىلەن ھەممىسىنى بۇ يىل رەجەپ ئېيىنىڭ بىرى (7 - ئاينىڭ 1 - كۈنى)دىن باشلاپ كېلىدىغان يىلى جەمادىيەل ئاخىر ئېيىنىڭ ئاخىرى (6 - ئاينىڭ ئاخىرى)غىچە بىر يىللىق شەرىئەت بويىچە يېڭى يەر ئىجارىسىنى پادشاھلىقتىن ئۆز رازىلىقىم ۋە مايلىقىم بىلەن بىرىمىڭ ئۈچ يۈز سەر تەڭگە پۇلغا ئىجارە قىلىپ ئالدىم. بۇ كارۋان ساراي ۋە دۇكانلارنىڭ بوزۇلغان جايلىرىنى ۋە ئىچىنى يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان پۇلدىن سىرت ئۈزۈم پۇل چىقىرىپ تۈزەتمەكچى بولدۇم. بۇ بىرىمىڭ ئۈچ يۈز تەڭگە پۇلنى چوڭ جامە مەسجىدىنىڭ كېرەكلىك ئىشلىرىغا بويۇرۇلغان ۋاقتىدا ھۆججەتسىز ۋە تەخىرىسىز تاپشۇرۇپ بېرىدىغان بولۇپ، ئۆز ئىقرارىمدىن شەرىئەت بويىچە ۋەسقىغە خەت قىلىپ بەردىم. ۋەكانە زالىكە؟.... ئىندەل ۋەسقات.

مەجلىس ئەھلى...

تۇرپانلىق يۇسۇف ھاجىنىڭ پادشاھلىققا ۋەقە قىلىنغان مۇنچىنى بىر يىللىق ئىجارىگە ئالغانلىقى ھەققىدىكى ھۆججەت

ترانسكرىپسىيىسى:

تەئرىخى ھىجرىيىنىڭ بىرىمىڭ ئىككى يۈز سەكسەن سەككىزى قوي يىلى ماھى شەۋۋالنىڭ بەشى يەكشەنبە كۈنىدە ئېردى، مەنكى تۇرپانلىق يۇسۇف ھاجىدۇر مەن، بۇ تەرىقە ئىقرارى سەرھى شەرىئى قىلدىم. بۇ جۈملەگە - كىم، شەھەر ئىچىدە چەھار سۇ بازار بو - يىدا پادشاھلىقتىن بىنا قىلىنىپ، مەسجىدى جامىئى ئالىيەنىڭ ۋەقەلىد - قىغە تەئىس بولغان ھەممىنىڭ بۇ يىل ماھى شەئباننىڭ ئون بەشىدىن باشلاپ كېلەدۇرغان يىلى ماھى شەئباننىڭ ئون بەشىغىچەلىق بۇ بىر يىل ئون ئىككى ئايدا ھاسىل بولغان ياڭى جاي ئىجارە فۇللارنى ھەممىنىڭ ئۆز ھەۋايىجىگە لازىملىقىغە سەرف قىلىپ، ئاشادۇرغان فۇلىغە پادشاھلىققە ئۆز رىزا ۋە رىغ - بەتىم بىرلە ئۈچ يۈز تەڭگە فۇل بېرۈر بولۇپ، ھەممىنى ھەممە لازىملىغ سە - رەمجاملارى بىرلە تاقچۇرۇپ ئالدىم.

بۇ يىلى رەجەپ ئېيىنىڭ بىرى (7 - ئاينىڭ 1 - كۈنى)دىن باشلاپ كېلىدىغان يىلى جەمادىيەل ئاخىر ئېيىنىڭ ئاخىرى (6 - ئاينىڭ ئاخىرى)غىچە بىر يىللىق شەرىئەت بويىچە يېڭى يەر ئىجارىسىنى پادشاھلىقتىن ئۆز رازىلىقىم ۋە مايلىقىم بىلەن بىرىمىڭ ئۈچ يۈز سەر تەڭگە پۇلغا ئىجارە قىلىپ ئالدىم. بۇ كارۋان ساراي ۋە دۇكانلارنىڭ بوزۇلغان جايلىرىنى ۋە ئىچىنى يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان پۇلدىن سىرت ئۈزۈم پۇل چىقىرىپ تۈزەتمەكچى بولدۇم. بۇ بىرىمىڭ ئۈچ يۈز تەڭگە پۇلنى چوڭ جامە مەسجىدىنىڭ كېرەكلىك ئىشلىرىغا بويۇرۇلغان ۋاقتىدا ھۆججەتسىز ۋە تەخىرىسىز تاپشۇرۇپ بېرىدىغان بولۇپ، ئۆز ئىقرارىمدىن شەرىئەت بويىچە ۋەسقىغە خەت قىلىپ بەردىم. ۋەكانە زالىكە؟.... ئىندەل ۋەسقات.

ھىجرىيە

ھەممىگە تايىدۇ فۇزۇل دۇكانلارنى مۇنىڭ تاشىدا قالدى. لازىملىغ خىراجات سەرفىنىڭ ھەممەسىنى ئۆزۈم سەرف قىلۇر بولدۇم. مەزكۇر ئۈچ يۈز تەڭگە فۇلنى بىر يىلنىڭ ئىچىدە تۈگەتپ بېرۇر بولۇپ، ئۆز ئىقرارىم ئىلە خەتتى ۋەسقىلى شەرىئى قىلىپ بەردىم. ۋەكانە زالىكە بىمۇھزەرىن مەنەل ئۇدۇلى ۋەسۇ-قات. ھۇززارى - مەجلىس...

يەشمىسى:

ھىجرىيە تارىخىنىڭ بىر مىڭ ئىككى يۈز سەكسەن سەككىزى قوي يىلى شەۋۋال ئېيىنىڭ بەشى يەكشەنبە كۈنى ① ئىدى. مەنكى تۇرپانلىق يۈسۈف ھاجىدۇرمەن. بۇ ھەقتە شەرىئەت ئالدىدا شۇنداق ئىد-شەنچ بىلەن ئىقرار قىلدىمكى، شەھەر ئىچىدە چەھار سۇ بازار بويىدا پادىشاھلىقتىن بىنا قىلىنىپ جامە مەسجىدى ئالىينىڭ ۋەخىپلىكىگە تەيىن بولغان ھامامنىڭ بۇ يىل شەبان ئېيىنىڭ ئون بەشىدىن باشلاپ كېلىدىغان يىلى شەبان ئېيىنىڭ ئون بەشىگىچىلىك بۇ بىر يىل - ئون ئىككى ئايدا ھاسىل بولىدىغان يېڭى جاي ئىجارە پۇللىرىنى ھامامنىڭ ئۆز ئېھتىياجى ئۈچۈن سەرىپ قىلىپ، ئاشىدىغان پۇلغا ئۆز رازىلىقىم ۋە مايىللىقىم بىلەن پادىشاھلىققا ئۈچ يۈز تەڭگە پۇل بېرىدىغان بولۇپ، ھامامنى ھەممە لازىملىق سەرەمجانلىرى بىلەن تاپشۇرۇۋالدىم. ھامامغا تەۋە ئالاھىدە دۇكانلىرى بۇنىڭ تېشىدا قالدى. ھامامغا لازىملىق سەرىپ قىلىدىغان خىراجەتنىڭ ھەممىسىنى ئۆزۈم سەرىپ قىلماقچى بولدۇم. مەزكۇر ئۈچ يۈز تەڭگە پۇلنى بىر يىلنىڭ ئىچىدە تۈگەتپ بېرىدىغان بولۇپ، ئۆز ئىقرارىم بىلەن شەرىئەتتە ۋەسقىە خېتى قىلىپ بەردىم. ۋەكانە زالىكە بىمۇھزەرىن مەنەل ئۇدۇلى ۋەسۇقات. مەجلىس ئەھلى ...

(نەشرگە تەييارلىغۇچىلار شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى فىلولوگىيە ئىنستىتۇتىدا)

(بىلىم كىمە بولسا بۈيۈكلۈك تاپۇر)

(ئاتلار سۆزى ئەقىلنىڭ كۆزى)

(خەتتات: مەمەت نەۋبەت)

① ھىجرىيە 1288 - يىلى شەۋۋال ئېيىنىڭ بەشى يەكشەنبە كۈنى مىلادىيەنىڭ 1871 - يىلى 12 - ئاينىڭ 14 - كۈنى پەيشەنبەگە توغرا كېلىدۇ.

توغرىباي بىلەن توغرىباي

(چۆچەك)

توپلاپ رەتلەنگۈچى: ئابدۇروسۇل ئۆمەر

ئىچ ئاغرىتىپ، ئۇنىڭغا ئېتىنى بېرىپتۇ. توغرىباي ئېگەرگە ئولتۇرۇپتۇ - دە، ئاتقا بىر قامچا سېلىپلا كۆزدىن غايىب بوپتۇ. توغرىباي ھەيران بولغىنىچە قاراپ قاپتۇ ۋە «دوست بولايلى دەپ يالغان ئېيتىپ، دۈشمەنلىك قىلدى» دەپ ئويلاپ بەك ئەپسۇسلىنىپتۇ. ئاخىر نائىلاج پىيادە يولغا راۋان بوپتۇ. كەچ كىرىپ قاراڭغۇ چۈشۈپتۇ، توغرىباي يولدىن ئادىشىپ، بىر چىغىر يولغا كىرىپ قاپتۇ. چىغىر يول قېلىن بىر ئورمانغا تۇتىشىپ يوقىلىپتۇ، توغرىباي قاياققا مېڭىشىنى بىلەلمەي تەمتىرەپ قاپتۇ.

كەچ كۆز مەزگىلى ئىكەن. ئۇ بىر ئورمانلىققا كىرىپ قاپتۇ. توغرىباي يول تېپىلىپ قالار دەپ توختىماي مېڭىۋېرىپتۇ. ئاسماندا يۇلتۇزلار كۆرۈنۈشكە باشلاپتۇ. توغرىباي ئورماندا كېتىۋېتىپ بىر كونا ئۆڭكۈرگە دۇچ كېلىپ قاپتۇ. ئۇ: «قاراڭغۇدا ئورماندا يۈرۈش ياخشى ئەمەس. كېچىنى مۇشۇ ئۆڭكۈردە يېتىپ ئۆتكۈزەي» دەپ، ئۆڭكۈرنىڭ ئىچىگە كىرىپ يېتىپتۇ.

ئاشۇ چەكسىز ئورماندا ئارىسلان پادىشاھ، يولۋاس ۋەزىر، بۆرە كانايچى، قاشقىر سۇنايچى، تۈلكە داستىخانچى ئىكەن. ھېلىقى ئۆڭكۈر بار جاي شۇلارنىڭ بەزمىگە ئىكەن. بىر ئازدىن كېيىن بىر قاشقىر كېلىپ تونۇر ئەتراپىنى

قەدىمكى زاماندا بىر قشلاقتا بىر يىگىت بولۇپ، ئۇنىڭ ئىسمى توغرىباي ئىكەن. ئۇنىڭ بىرلا ئورۇق ئېتىدىن باشقا ھېچنەرسىسى يوق ئىكەن.

قشلاقتا بارغانسېرى ئىش تېپىش قىيىنلىشىپتۇ. توغرىباينىڭ ئەھۋالىمۇ ئېغىرلىشىشقا باشلاپتۇ - دە، ئاخىر مەدىكارلىق قىلىش ئۈچۈن ئېتىنى مىنىپ باشقا يۇرتلارغا سەپەر قىپتۇ. يول يۈرۈپتۇ، يۈرگەندىمۇ مول يۈرۈپتۇ. يولدا ئۇنىڭغا بىر يىگىت ئۇچراپتۇ.

— خوش، يول بولسۇن، قاياققا ماڭدىڭ؟ — دەپتۇ توغرىباي.

— مەدىكارلىق قىلىش ئۈچۈن يىراق بىر شەھەرگە كېتىۋاتمەن، — دەپتۇ يىگىت.

- ئىسمىڭ نېمە؟
- توغرىباي.
- سېنىڭچۇ؟
- توغرىباي.

— ئىككىمىزنىڭ ئىسمىمىز تازا ماس كېلىدىكەن، — دەپتۇ توغرىباي، — كەل، دوست بولۇپ قالايلى.

— بىللە ئىشلەپ، بىللە يۈرەيلى، — دەپتۇ توغرىباي. ئىككىسى شۇنداق دېيىشىپ ئەھدىلىشىپتۇ.

توغرىباي توغرىباينىڭ پىيادە ماڭغىنىغا

ئېسىلىپ كېتىپتۇ. ئەگەر ئۇلار ئاشۇ قارىياغاچنىڭ يوپۇرمىقىنى ئېزىپ، شۇ قىزغا ئىچكۈزسە شۇ ئان ساقىياتتى ۋە ساقايتقان كىشى پادىشاھنىڭ قىزىنى ئالاتتى.

ئاندىن بۇرە سۆز باشلاپتۇ: — يارەنلەر، مېنىڭمۇ بىر قىزىق ھېكايەم بار. مۇشۇ ئورماننىڭ ئۇ چېتىدە بىر باينىڭ قىزىق مىڭ تۇياق قولى بار. مەن ھەر كۈنى ئىككى قولىنى يەيمەن. مېنى تۇتۇش ئۈچۈن ئۇلار ھەممە ھىلىنى ئىشلىتىپ باقتى. لېكىن، ھېچ ئىلاج قىلالمىدى. مانا شۇ يېقىن ئارىدىكى قىزنىڭ بېشىدا تۇرىدىغان بوۋاينىڭ بىر ئىتى بار. ئەگەر شۇ ئىتنى سېتىۋالسا، ئۇ مېنى پارە - پارە قىلىۋېتەتتى، — دەپتۇ بۇرە.

ئەڭ ئاخىرىدا يولۋاس گەپ باشلاپتۇ: — بۇرە ئېيتقان باينىڭ ئون مىڭ يىلقىسى مۇشۇ ئورماننىڭ بىر چېتىدە ئوتلاپ يۈرىدۇ. مەن ئۇنىڭدىن ھەر كۈنى بىر ئات يەيمەن. لېكىن، شۇ ئاتلارنىڭ ئىچىدە بىر ئالا ئايغىر بار. بىر كىشى ئەنە شۇ ئالا ئايغىرغا مىنىپ، قولىغا قىلدىن ئىشلەنگەن سالما ئالسا، بىر قولىغا ئۇزۇن خادا ئېلىپ، بوينۇمغا سالما سېلىپ مېنى ئۆلگۈچە ئۇرسا، مەن يىلقىلارغا زادىلا يېقىن يولمايتتىم. مېنىڭ ئەڭ چوڭ دۈشمىنىم ئەنە شۇ ئالا ئايغىر ئىكەنلىكىنى باي بىلمەيدۇ... يولۋاس سۆزىنى تۈگىتىشى بىلەن تاڭمۇ يورۇپتۇ. ھەممە ھايۋانلار ئۆز ئوۋلىرىغا تارقىلىپ كېتىپتۇ. پادىشاھ ئۇلارنىڭ توغرىباي ئۆڭكۈردىن چىقىپ، تۈلكىنىڭ ماكانىغا بېرىپتۇ. قارىسا، راست دېگەندەك ھەممە نەرسە جاي - جايدا. گۆشمۇ، ياغمۇ، گۈرۈچمۇ كۆزنىڭ يېغىنى يەپ تۇرغۇدەك. توغرىباي دەرھال قازانغا ياغ قۇيۇپ، ئوتنى يېقىشى بىلەن تاغ بېشىدىن چۈشۈپ كېلىۋاتقان تۈلكىنى كۆرۈپ قاپتۇ - دە، ئۆزىنى دالدىغا ئاپتۇ. تۈلكە ئۆيىگە كىرىپ، قازاندا ماي

ئايلىنىپ ھۇۋلاپتۇ. ئارىدىن ئۇزۇن ئۆتمەيلا ئورماندىكى پۈتۈن ھايۋانلار شۇ يەرگە يىغىلىپتۇ. پادىشاھ ئارىلان ئۆز ئورنىدا ئولتۇرۇپ، ئورمان ئەھلىنىڭ مەجلىسىنى داۋاملاشتۇرۇپتۇ. تۈلكە گەپ باشلاپتۇ: — ئەي قېرىنداشلار، مۇشۇ ئورمان ئارقىسىدىكى تاغدا بىر غار بار، مەن ئون يىلدىن بۇيان ئاشۇ غاردا ياشايمەن. ئادەملەرنىڭ ئۆيىدە بار نەرسىنىڭ ھەممىسى مېنىڭ ئۆيۈمدىمۇ بار. ئون يىلدىن بېرى مال يىغىۋاتىمەن، گىلەم، پالاس، كۆرپە، تۆشەك ھەممىسى مەندە بار، مەزىلىك تاماقلارمۇ بار. ئۆڭكۈر ئىچىدە ئولتۇرغان توغرىباي: «ھەي ئىسىت، تۈلكىباينىڭكىگە مېھمانغا بارسام بوپتىكەن» دەپ ئويلاپتۇ. ئاندىن قاشقىر سۆز باشلاپتۇ:

— تۈلكىباي، سېنىڭ ھېكايەڭ قىزىق ئەمەس ئىكەن، مانا بۇ دۆڭنىڭ ئاستىدا مېنىڭ بىر چاشقىنىم بار. ھەر كۈنى چۈش ۋاقتىدا شۇنى تاماشا قىلىمەن. چاشقاننىڭ قىزىق بىر دانە تىللاسى بار. شۇلارنى ئۇۋىسىدىن چىقىرىپ ئوينايدۇ. كېيىن ئۇلارنى ئوتتۇرىغا يىغىپ ئۆزى تاماشا قىلىدۇ، ئەتراپىنى چۆرگىلەيدۇ، ئاندىن دومىلىتىپ ئۇۋىسىغا ئەكىرىپ كېتىدۇ. ئەمدى ئېيىقنىڭ ھېكايىسى باشلىنىپتۇ: — بۇمۇ قىزىق ئەمەس ئىكەن، — دەپ سۆزگە كىرىشىپتۇ ئېيىق، — بىزنىڭ مۇشۇ ئورماندا بىر قارىياغاچ بار. ئۇنىڭ پەس تەرىپىدە ئىككى پۈتۈن بار. شۇ پۈتۈننىڭ شاخلىرىنىڭ يوپۇرماقلىرى ھەممە كېسەلگە داۋا بولىدۇ. مۇشۇ شەھەردىكى پادىشاھنىڭ قىزى يەتتە يىلدىن بېرى كېسەلدىن ساقىيالمى ياتىدۇ، پادىشاھ: «كىم شۇ قىزىمنى ساقايتسا، ئۇنى شۇ كىشىگە بېرىمەن» دەپ جاكارلاپتۇ. ئۇ قىزىنى ساقايتالمىغان كىشىنى ئۆلتۈرۈۋېتىدىكەن. نۇرغۇن تېۋىپلار پادىشاھنىڭ قىزىنى ساقايتالمىدىن دارغا

بېرىپتۇ. توغرىباي ئالا ئايغىرنى مېنىپ شەھەرگە يول ئاپتۇ. شەھەرگە بارسا بازاردا چارچى چار سېلىۋاتقانكەن: «پادىشاھنىڭ قىزى يەتتە يىلدىن بۇيان كېسەل، كىمكى ئۇنى ساقايتسا، پادىشاھ شۇ كىشىگە قىزىنى بېرىدۇ! ... ساقايتالمىسا، دارغا ئېسىلىدۇ!»

توغرىباي چارچىنىڭ ئارقىسىدىن پادىشاھنىڭ ھۇزۇرىغا كىرىپتۇ ۋە قىزىنى ساقايتىشقا ۋەدە بېرىپتۇ. پادىشاھ توغرىباينى قىزىنىڭ ھۇزۇرىغا باشلاپ كىرىپتۇ. توغرىباي يېنىدىكى ياپراقنى ئېزىپ قىزغا ئىچكۈزۈپتۇ. شۇنىڭ بىلەن قىز ئۈچ كۈندىلا ساقىيىپ كېتىپتۇ. پادىشاھ قىزىنى توغرىبايغا بېرىپتۇ.

پادىشاھ توغرىبايدىن سوراپتۇ: — ئەمدى سىزنى قايسى شەھەرگە ھاكىم قىلاي؟

— ماڭا ھاكىملىقنىڭ كېرىكى يوق. ئورمان يېنىدىكى تاغ ئۈستىگە بىر ئۆي سېلىپ بەرسىڭىز بولىدى. مەن ئۆز ئەمگىكىم ئارقىلىق كۈن كەچۈرمەن، — دەپتۇ توغرىباي. پادىشاھ ئۇنىڭ ئېيتقىنىدەك ئۆي سېلىپ بېرىپتۇ. توغرىباي خوتۇنى بىلەن تاغدا ياشاپتۇ. بىر كۈنى چۈش ۋاقتىدا توغرىباي ئۆزىنىڭ بۇرۇنقى ئېتىنى مېنىپ كېتىۋاتقان ئوغرىباينى كۆرۈپ قاپتۇ. — دە، ئۇنى ئۆيىگە چاقىرىپ زىياپەت بېرىپتۇ. ئوغرىباي:

— دوستۇم، مۇشۇنداق ئېگىز جايغا قانداق قىلىپ ئىمارەت سالىدىڭ؟ ئۆي — ئوچاقلىق بوپسەن، بۇلارغا قانداق ئېرىشتىڭ؟ بىراۋغا خىيانەت قىلغان كىشىنىڭ قارىنى زادى تويمايدىكەن. سېنىڭ ئېتىڭنى ئېلىپ قېچىپ، قەيەرگە بارسام ئىشىم ئوڭغا تارتىمىدى. شۇنىڭدىن بېرى بىرەر قېتىم قورسىقىم تويغىنىنى بىلمەيمەن. سەن قانداق قىلىپ بۇنچىۋالا بېيىپ كەتتىڭ؟ — دەپ سوراپتۇ. توغرىباي:

داغلىنىۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ ھىران بولۇپ تۇرغاندا، توغرىباي تۈلكىنى باسماقداپ بوغۇپ ئۆلتۈرۈپتۇ. ئاندىن ئاش ئېتىپ يەپ قورسىقىنى تويغۇزۇپتۇ.

توغرىباي ئەتىسى قاشقىر دېگەن دۆڭنى ئىزدەپ مېڭىپتۇ. ئۇنىمۇ تېپىپ، چاشقانىنى ئۆلتۈرۈپتۇ. — دە، تىللارنى بېلىگە تۈگۈۋاپتۇ. كېيىن ئېيىق ئېيتقان قارىياغاچنىڭ يوپۇرمىقىنىمۇ ئاپتۇ.

كېيىن چوپان تەرەپكە يول ئاپتۇ، چوپاننى تېپىپ ئۇنىڭدىن ھال — ئەھۋال سوراپتۇ. شۇندا چوپان:

— ئەھۋال يامان، — دەپتۇ، — خېلىدىن بېرى بىر بۆرە ھەر كۈنى ئىككى قويۇمنى يەپ كېتىدۇ، ھېچ ئىلاجىنى قىلالمىدىم. خوجايىن مېنى بوش قويمايدىغان بولدى.

توغرىباي سوراپتۇ.

— مەن شۇ بۆرىدىن سىزنى قۇتقۇزسام نېمە بېرىسىز؟

چوپان خوجايىندىن قىرىق قوي ئېلىپ بېرىشكە ۋەدە قىپتۇ.

توغرىباي ھېلىقى بوۋاينىڭ ئىتىنى سېتىۋېلىپ، چوپانغا بېرىپتۇ.

شۇنىڭدىن كېيىن توغرىباي يىلقىچىنىڭ ئالدىغا بېرىپتۇ. ئۇنىڭ بىلەن ھال — ئەھۋال سوراشقاندىن كېيىن: «بۈگۈن كېچە ئالا ئايغىرنى ئېگەرلەپ، قىلدىن ئېشىلگەن سالىمنى، ئۈچ گەز خادىنى ماڭا توغرىلاپ بېرىڭ!» دەپتۇ.

توغرىباي ئاتنى مېنىپ يولۋاس كېلىدىغان چىغىر يولدا يوشۇرۇنۇپ تۇرۇپتۇ. بىردىن يولۋاس ئورماندىن يۈگۈرۈپ چىقىپ ئۆزىنى ئاتلار ئارىسىغا ئۇرۇپتۇ. توغرىباي سالىمنى راسلاپ تۇرۇپ يولۋاسنىڭ بوينىغا ساپتۇ. — دە، يولۋاسنى ئايلاندۇرۇپ يۈرۈپ ئۆلگۈدەك ئۇرۇپتۇ. يولۋاس ھالىدىن كېتىپ يىقىلىپتۇ. يىلقىچى توغرىباينىڭ خىزمىتى ئۈچۈن ئالا ئايغىرنى

قاشقىر قىرغاۋۇلدىن گۇمانلىنىپتۇ.
قىرغاۋۇل: «چېقىمچى چوقۇم ئۆتكۈردە بار» دەپ
ئۇچۇپ كېتىپتۇ. ھەممە ھايۋانلار ئۆتكۈرگە
ئېتىلىپ بېرىپ ئۇنىڭ ئىچىدە تۈگۈلۈپ ياتقان
ئوغرىباينى تۈتۈپ چىقىشىپتۇ ۋە «چېقىمچىنىڭ
جازاسى شۇ!» دەپ، ئۇنى پارە - پارە قىلىپ
تاشلاپتۇ.

شۇنداق قىلىپ، توغرىباي توغرىلىقىدىن
مەقسىتىگە يېتىپتۇ. ئوغرىباي بولسا
ئەگرىلىكىدىن تېگىشلىك جازاسىنى تارتىپتۇ.

(ئېيتىپ بەرگۈچى ئاتۇش شەھىرى ئازاق يېزىسى تېجەن كەنتىدىن ساۋۇت ھاجى) - پىسىگە
(توپلاپ رەتلىگۈچى شىنجاڭ خەلق نەشرىياتىدىن دەم ئېلىشقا چىققان)

— مانا شۇ ئورمان ئىچىدە بىر ئۆتكۈر بار.
مەن ئاشۇ ئۆتكۈر ئىچىدە بىر كېچە يېتىپ، بۇ
نەرسىلەرگە ئېرىشتىم، — دېگەنكىن،
ئوغرىباي:

— سادىغاڭ كېتەي، ماڭمۇ شۇ ئۆتكۈرنى
كۆرسىتىپ قوي. مەنمۇ ئاشۇ ئۆتكۈردە بىر
كېچە يېتىپ چىقاي، — دەپتۇ. توغرىباي ئۇنى
باشلاپ بېرىپ، ئۆتكۈرنى كۆرسىتىپ قويۇپتۇ.
ئوغرىباي ئۆتكۈرگە كىرىپ يېتىپتۇ: شۇ
كېچىسى ئورمان ھايۋانلىرى يەنە يىغىلىشىپتۇ.
پادىشاھ ئارىلان:

— مېنىڭ ھېكايىچى دوستۇم تۈلكە قەيەردە؟
دەپ سوراپتۇ.

— ھېكايىسى قۇرۇسۇن، — دەپتۇ قاشقىر
ئورنىدىن تۇرۇپ، — ئۇ كۈنكى ھېكايىنىڭ
كاساپىتى بىلەن سىز تۈلكە دوستىڭىزدىن، مەن
تىللا چاشقىنىمدىن ئايرىلدىم.

ئۇنىڭ كەينىدىن ئېيىق ئورنىدىن تۇرۇپ:
— قارىياغىچىمىزنىڭ ياپراقلىرىنىمۇ
ئېلىپ كېتىپتۇ، — دەپتۇ.

نۆۋەت بۆرىگە كەلگەندە بۆرە پادىشاھقا
قاراپ:

— مەن ئوزۇق - تۈلۈكۈمدىن ئايرىلدىم.
چوپان ھېلىقى ئىتنى سېتىۋالدى، ئەمدى بارسام
پارە - پارە قىلىۋېتىدۇ، كالتەك زەربىسىدىن
پۈتۈن ئەزايىم ئىشىشىپ كەتتى، — دەپتۇ.

پادىشاھ ئارىلان قاپقىنى تۇرۇپ، بۇيرۇق
قىپتۇ:

— كىم چېقىمچى بولسا شۇنى تۈتۈپ
ئۆلتۈرۈڭلار!

لوپنۇر قوشاقلاردىن

توپلاپ رەتلىگۈچى: مويدىن سايت

تۆۋەندىكى قوشاقلار 1942 - يىلى چاقىلىق - يېكەن بۆلجىمال يول ياساش چوڭ ھاشىرىغا قاتناشقان لوپنۇرلۇق ئىشلەمچىلەر تەرىپىدىن توقۇلغان.

ئوسمان جۇبجاڭ باش بولدى،
چامنى ئوبدان تاللاسون.
ئاجىزلارنى يۆلەيلى،
تال باشلامدا قالماسون.
ھۆكۈمەتنى يارلىقى،
بىزگە ئازاب سالماسون.
ھۆكۈمەتنى يارلىقى،
دىيەنخۇا سوقۇپ ماڭۇرمۇ.
داۋۇت قاچا^④ ئالماشىپ،
تېكە ساقال قالدۇرمۇ.
رەھىمى يوق تېكە ساقال،
بىزگە زۇلۇم سالۇرمۇ.
پاسار توكۇر بەگ بولۇپ،
ئالۋاڭنى قويۇپ ئېغىر.
ياللاڭ دۈمبىگە ئارتىپ،
ئېشەكلەر ساپلا يېغىر.
ياللاڭ ئاياق ماڭامىز،
كاۋاپ بولدى گۆش، بېغىر.
پۇتلار كۆيۈپ ماڭالمى،
چاچاق^⑤ بىلەن ئورايىمىز.
ئالغان سۇلار تۈگۈسە،

ئون بىر كويىنى بېلىگە^③.
تاغلار ئۈنۈپ توسسىكەن،
بۇ مىرەننىڭ شەرىگە.
ھاشارغا ئالىپ كەلدى،
ھۆكۈمەتنى يارلىقى.
بىزگە غەم زۇلۇم بولدى،
ماشىيەنجاڭنى بارلىقى.
كۈن ئالماققا تەس بولدى،
بۇ زاماننىڭ تارلىقى.
ئىنجۇلارمۇ كەلىپتۇ،
قۇرۇلۇشتىن ئېرىققا.
ئۇلارغامۇ چارە يوق،
دۈبەن سالغان يارلىققا.
ماشىيەنجاڭنىڭ زورلۇقى،
بىزنى قويدى خارلىققا.
ئالتى شۇئار خېتى بار،
ھۆكۈمەتنى يوللۇدۇ.
شەنجاڭ «ئاتا» قويۇپ بەر،
يەتتىنچى ئاي ئونلۇرۇ.
ھاشارچىلار يىغلايدۇ،
مەيدەسىدە قوللۇرۇ.

مىرەنگە ھاشار چىقىپ^①،
ماڭا كەلدى بۇ زۇلۇم.
ئىزىمغا ئادەم بەرسەم،
قولۇمدا بولسا پۇلۇم.
مەن ئەمدى قانداق قىلاي،
ساق تۇرسا ئىككى پۈتۈم.
ماڭسام - ماڭسام تۈگىمەي،
بۇ مىرەننىڭ سايلارى.
قۇملار قىزىپ چوغ بولدى،
يازنى تومۇز ئايلارى.
ھاشارنى بىزگە سالغان،
يۇرتنىڭ زالىم بايلارى.
بۇنداقما بولمىسا ئىدى،
ماڭا كەلگەن ئىرادە^②.
ئېشەكم ئۆلۈپ قالىپ،
يولدا قالدىم پىيادە.
ئىزدەپ ھېچ تاپالمادىم،
قارىنداشلىرىم نەدە.
ماڭىپ - ماڭىپ يېتەلمەدىم،
مىرەن دېگەن يېرىگە.
ئارتسام كۆتۈرەلمىدى،

ساق قويماپتۇ جانىڭنى،
ھارامدىن تاپقان پۇلۇڭ.
ساڭا ساۋاپ بەرمەپتۇ،
خۇدا ئاچماغان يولۇڭ.
ئاقىپ كەتسۇن گۆرۈڭدە،
مېنى ئۇرغان شۇ قولۇڭ.

***
ئەجەبما توختامايدۇ،
بۇ قويلارنىڭ ئاياغى.
باشىمىزغا چۈشەدۇ،
زالملارنىڭ تايماق.
بۇ جاھاندا يوق ئىكەن،
زالملىقنىڭ سوراقي.

قورساقىمغا ئاش بەرمەي،
كۆزلۈرۈمدىن ياش ئاقىپ.
جانىم ئاتام يۈرۈيدۇ،
ئارالدا كۆلنۈ باقىپ⑩.
بەگلەرگە ئۇرغۇزۇدۇ،
بايىچە دائىم چاقىپ.

جاڭگالدا قويلار باقىپ،
غېرىبلىق ماڭا يەتتى.
مەن بارىپ كىمگە ئايتاي،
باي زۇلمۇ ئاشىپ كەتتى.
قولۇدا پۇلۇ يوقۇ،
جان ئاتام ساتىۋەتتى.

بىزما رەھمەت ئوقۇيمىز،
ھالىمىزغا يەتكەنگە.
بايلار قاتتىق ئۇرۇدۇ،
قوي قايرىلىپ كەتكەنگە.
بۇمۇ مەنى سازايم،
ئىشلەيمەن دەپ كەلگەنگە.

قويلارى ياتىۋالىپ،
جاھانلار پاتقاق ئۈچۈن.

ئېتىلىپ كەتتى ئاغزىم.
سەككىز يىل بولدى ماڭا،
تۈگۈمەيدىغان قەرزىمۇ.
ئاڭلانماغان ئوخشايدۇ،
شاڭيۇغا تۇتقان ئەرزىمۇ.
مېنى بايغا قۇل قىلغان،
خۇدايىم پۈتكەن پەرزىمۇ؟

***
ھەجگە ماڭدى يۈنۈسبەگ،
قاندا ياساپ پۇلۇدا.
جان بېرىپتۇ ئاڭلاساق،
ھەرەمەتنىڭ يولۇدا.
تاپقان ئوغۇل - قىزىڭنى،
قويدۇڭ كىمنى قولۇدا.

جۇۋالىپ⑨ تاپقان دۇنياڭ،
يەتمەي قالغان نەپسىڭگە.
ھالالى يوق ماللارنىڭ،
تەپكەن داغدۇ ئەپتىڭگە.
خۇدا ئۆزى بىلەدۇ،
كىملەر چۈشتى قەستىڭگە.

كەيگەن تونۇڭ، يۈگەچىڭ⑩،
ياراشماغان ئۈزۈڭگە.
پۇلۇڭ توغرا تۇرماپتۇ،
ساڭا كەلگەن ئۆلۈمگە.
بوغۇزۇڭدۇن بوغقاندى،
سالغان كۈنۈڭ گۈلۈمگە.

سەن پۇلۇڭغا ئىشەنپ،
زۇلۇم سالىدىڭ باشىمغا.
تارتىۋالىپ گۈلۈمنى،
ئاغۇ قوشتۇڭ ئاشىمغا.
كېمە سالىپ ئوينادىڭ،
كۆزدۈن ئاققان ياشىمغا.

باشقالاردىن سورايمىز،
بىر چىنە ئاچچىق سۇنۇ،
باھا قويۇپ تالايمىز⑥.
كىرادىن تاپقان پۇلۇم،
يەتمەدى سۇ ئالغالى.
مەنى ئېشەكتىن قويدى،
يوقسۇزلۇقنى زارلىقى.
شۇنداقمۇ بولامۇدۇ،
كەمبەغەلنى خارلىقى.

***
ئاتام مەنى ئۈچ نۆۋەت،
بايغا قۇل قىلىپ ساتىپ.
دەرد، جاپانى كۆپ چەكتىم،
ئەسكى ئۆيلەردە ياتىپ.
ياتتىم كۈجەك⑦، قوتاندا،
قوي تېرەسىنى ياپىپ.

ئاتام مەنى بۇ چاغقا،
يوقلاپماغۇ كېلەتتى.
مەندىن باشقا ئۈچ ئوغۇل،
ئىككىنى ساتىۋەتتى.
ئاتامغامۇ ئامال يوق،
ئۆگەيچەم⑧ بېرىۋەتتى.

قوي باقىمەن جاڭگالدا،
ئۆيگە كەلمەي يىل بويى.
ئازابلایدۇ ئاش بەرمەي،
يوقاپ كەتسە بىر قويى.
مەنى قۇل قىلىپ ئالغان،
يۈنۈس بەگنى مال - پۇلى.

ئاتام مەنى ئېپ كەتسە،
ساقايدۇ ئاغرىقىم.
يۈنۈس بەگنى زۇلمۇدۇن،
قۇرۇپ كەتتى ئىچ باغرىم.
باينىڭ پۇلى يىلىمۇ،

ئۇچاققا نان كۆمەي دەپ،
چاناپ قويدۇم پىيازنى.
ھەممەلىسى يەكلەيدۇ،
مەن بىر يېتىم نىيازنى.
خۇدا ئۆزى ئەدەپلەر،
شاڭيۇ ئوغلى قوتازنى.

باينىڭ رەھىمى كەلمەدى،
ھايۋاندىك ئىشقا سالىپ.
مەن قالىپ ئاراسىدا،
جانىم كەتتى قىينالىپ.
بەش يىل باقىپ قويۇنۇ،
ياندىم قۇرۇق قول قالىپ.

خۇدا ئۆزى كۆرگەندۇ،
مەنى ئىشلەگەنمىنى.
قورساقمىغا نان بەرمەي،
كۆك قامۇش يېگەنمىنى.
ئادەم تۇرۇپ ئۆيۈم يوق،
جاڭگالدا يۈرگەنمىنى.

باش ئاقسۇپا ئىچىدە،
ئۇزۇن ئىسلام باي ئىكەن.
بەش ئوغلۇنۇ ئىچىدە،
كەنجەسى ئالغاي ئىكەن.
بىرەرسىگە نان بەرسە،
ياندىرۇپ كېتەدىكەن.

تولا ماڭىپ يىرتىلدى،
ئەتۈكۈمۈنۈ باشلىقى.
بۇ بايلارغا ئاش بولغان،
تۇقۇ، ئۆدەك تاشلىقى⑩.
بايغا ئىشلەپ ئۆتەمدۇ،
يېتىم باللا ياشلىقى.

ئۆمرۈمگە ئاغۇ بولدۇ،
ئىسلام تازنى يايلاقى.
قورساققا سانجىق بولدۇ،
بەرگەن سوغ سۇ، قايناقى.
تاغ بوپ باستى باشمىنى،

مىڭدىن بىرىنى خىللاپ.
بىر ياخشى گەپلەرى يوق،
ھەمىشە مەنى تىللاپ.
كېچە - كۈندۈز زارلاندىم،
ئىگەم - خۇداغا يىغلاپ.

كېچە - كۈندۈزلەپ باقسام،
قويلارى يەنە ئورۇق.
يىلدىن يىلغا كىيىشىم،
تاشلاۋەتكەن شىرى چورۇق.
جاننى قىيناپ ئاغرىيدۇ،
ئوڭ سالامدىكى يورۇق⑬.

تۆرتىنچى ئاي پەسلى بولدى،
يەردىن چىققان گەنجەسى⑭.
قويۇنۇ تولا باقىپ،
زۈلۈم تارتقان بەندەسى.
بىر يۈدۈم ئوتۇن بەرسەم،
تىللاپ كەتتى يەڭگەسى.

تۈرۈۋالدى قويلارى،
قۇزلارى ياتىۋالىپ.
جانىمغا بالا بولدى،
بىر قويى ئۆلۈپ قالىپ.
قويۇنۇ باقتۇرسۇنلا،
پۇلۇغا ساتىۋالىپ.

ھايداسامما ماڭمايدۇ،
زالىم باينىڭ كالاسى.
كۆز ئۇچۇڭنىۋ⑮ سالىپ قوي،
بىزما ئادەم بالاسى.
قۇلاقىڭغا كىرمەمدۇ،
مەن يېتىمنى يىغاسى.

چاكارلار چۆلدە قالدى،
ئىككى مىڭ قوينۇ باقىپ.
كېسەل ئاتام يىغلاپتۇ،
ئۈزۈقۇ⑯ يوق ئاچ ياتىپ.
باققاننى ماڭا بەر،
مەن باقاي قويغا قاتىپ.

خۇدايىم بەرگەن ئىكەن،
بۇ بايلار پىخسىق ئۈچۈن.
ئاتام مەنى ساتقاندۇ،
جان باقماق قاتتىق ئۈچۈن.

زالىم مەنى ئۇرۇدۇ،
كالاغا بانە قىلىپ.
بىر كۈن كەچكىچە تۇردۇم،
خۇداغا نالە قىلىپ.
خۇدايىم قوشامۇدۇ،
گۈلۈمۈنۈ بىللە قىلىپ.

زالىملىق ئەجەب ئۆتتى،
مەن ئەمدى چىدامايىمەن.
باينىڭ ئازابلارغا،
ئەمدى قاراپ تۇرمايمەن.

قۇل، چاكارلار گۇناھسىز،
كېتەدىكەن ئاتىلىپ.
قولۇدا پۇلۇ يوقچۇن،
باي - بەگلەرگە ساتىلىپ.
پۇلغا ساتىپ ئالدىم دەپ،
قىينايدۇ ئازاب قىلىپ.

بىر ياخشى ھەمراھ تاپسام،
ئىشلەگەن پۇلۇم بىلەن.
قارا كۆڭۈل زالىم باي،
ئايرىدى زۈلۈم بىلەن.
يەنە يالغۇز يۈرۈرمەن،
سۆزلەشىپ ئۆزۈم بىلەن.

سېنى كۆڭلۈڭ توققۇ باي،
ئىككى قىزىڭ تۇل ئۈچۈن.
سەھەردە كاپشىپ قوپۇپ،
ئالدىڭدا قوي، پۇل ئۈچۈن.
مەن ساڭا گەپ قىلمادىم،
خۇدا بەرگەن قۇل ئۈچۈن⑰.

* * *

ياز بويى پىچان ئوردۇم،

ئوتتۇز دەك قۇدۇق قازىپ.
چەككەن دەرد، جاپايىمنى،
ئىبەرتەي خەتكە يازىپ.
خىيال كەتمەي ھوشۇمدىن،
كەتتىم يولۇمدىن ئازىپ.

كۈزلەكتىن بوستانغىچە ②،
توختاماي قانلىق ياشىم.
ئاتام قەرزىگە ئىشلەپ،
ئاقاردى قارا باشىم.
بارمۇ، يوقمۇ بىلمەيمەن،
ئۆيگە قايتىپ باراشىم.

بۈكۈرمۇ ③ يامان ئەمەس،
قولۇدا يوقتۇر پۇلۇ.
پاناھسىز قالغان يېتىم،
قانداق بولۇدۇ يولۇ.
ئاج - يالاڭغاچ يۈرۈدۇ،
بولۇپ روزۇنۇڭ قۇلۇ.

خەلقنى باش ئەگدۈرگەن،
ئۇنۇڭ قانلىق قامچاسى.
تۈردۈ دېگەن گالۋاڭمۇ،
بوپتۇ بەگنى غالجاسى.
چوڭۇيۇپ پاتماغانغا،
يىرتىلغاندۇ ئالچاسى.

بىز نېمە قىلغاندىمىز،
دەلدەكچىسى تۈردۇغا.
رەھىم قىلماي ھايدايدۇ،
باش ئۆكتەننىڭ ④ تۇغۇغا.
بەرگەن كۆينەك كېپەنلىك،
ئاشى ئوخشار ئاغۇغا.

ئانام مەنى تۇغماسا،
بۇ دەردلەرگە قالمايتتىم.
يارىم مەندىن جان دەپسە،
تەييار ئىدىم، يانمايتتىم.
زاماندا بولسا ئىنساپ،
مەن بۇ كۈنگە قالمايتتىم.

مەنى باغلاپ ئۇرغانغا.
مەنى چاققان سەن ئايلام،
قارامتۇرلۇق ⑤ ئىسلامغا.

ھېچنېمە بىلىنمەيدۇ،
ساق تۇرامەن تاشىمدا ⑥،
غېرىب بولۇپ يىغلايمەن،
قۇم دۆۋىسى باشىدا.
بىر گادا تاش بارىدۇ،
ئۆگەي ئانام باغرىدا.

ياخشى ئادەم بالاسى،
ھەممە ئىشقا ئېتىملىق ⑦.
ماڭا ئەجەب بىلىندى،
ئاناسى يوق يېتىملىك.
ئەجەب كۈنۈم تۈگۈمەي،
يەنە ساتتى بىر يىللىق.

جان باقىشنىڭ ئورنۇ يوق،
ساتىلدىم باي خوجامغا.
شۇنچە يىللار ئىشلەدىم،
چاپان چىقماي بويۇمغا.
پىشكەلچىلىك شۈمكىن،
بۆرە چاپىپ قويۇمغا.

ئارا قۇمدىن ⑧ كەلگىچە،
ئېشەككىم ھارىپ قالىپ.
ئۈجۈللۈقتا ⑨ يۈرۈيدۇ،
ھەمراھ گۈلۈم سارغايىپ.
مەن كىشىگە ساتىلغاچ،
يوقلايالمادىم بارىپ.

ئات باغلىغۇچ ⑩ دەيدىكەن،
قۇرۇق تارىم بويۇنۇ.
كۆرگەنلەر ئايتىپ كېلۈ،
ھەمراھىمنى خۇيۇنۇ.
روزۇغا ⑪ ئايتىڭلارچۇ،
ئالئوالسۇن قويۇنۇ.

باينى قويۇنۇ باقتىم،

بەرگەن قوتۇر ئوغلاقى.

چوڭ سۆزلەمە ئىسلام تاز،
بىرنى قويسام ياتۇرسەن.
ھالالى يوق مالىگىنىڭ،
قايسى كۈنگە قالدۇرسەن.
بىزگە قىلغان زۇلمۇڭنى،
قىيامەتتە تاتۇرسەن.

گۆلمۈنۈ ⑫ سالىپ ئۆتتۈم،
دەريادەكى ئاقىشقا.
خۇدايىم بۇيرۇپتىكەن،
باي قويۇنۇ باقىشقا.
جانىم ئاتا قۇل قىلىپ،
ساتىۋەتنىڭ نېمىشقا.

قورساقىمنى ئاچىغا،
ماڭسام پۈتۈم ئېسىلىپ.
باشىمغا تاغ يىقىلدى،
بىر پاخاننى كام چىقىپ.
زالىمدىن ئايرىۋالغىن،
جان ئاتا ئۆزۈڭ كېلىپ.

پەس كۆرۈدۈ باي بىزنى،
توكۇر، تىشقا قويدۇن.
قۇتۇلۇپمۇ چىقارمەن،
زالىم باينى قولۇدۇن.
ئۈزۈلمەيدۇ قاراقىم ⑬،
تۈرۈمتايىم ⑭ يولۇدۇن.

باي قولۇدۇن قۇتۇلسام،
مەن كەتتىم تارىمغا.
ئارمان يەيمەن يەتسەم دەپ،
ھەمراھلىقىم يارىمغا.
قوشامۇدۇ خۇدايىم،
يەتتى مەنى ھالىمغا.

ئۇيقۇ كەلمەي كۆزۈمگە،
قاراپ ياتتىم ئاسمانغا.
باي ئايلاسى خۇش بولدى،

يوقسۇزلۇق قولى مەنى،
قاتقۇزمادى يارىمغا.
بايلار قۇلاق سالمادى،
قانلىق يىغا - زارىمغا.
مەن كۈنۈمنى تاپشۇردۇم،
ياراتقان خۇدايىمغا.

* * *

بۈگۈن يەتتە كۈن بولدى،
تۇڭلۇڭ باراشى ⑩ بارىپ.
ھاشارچىغا يېتەلمەي،
كەلدىم بوستاندىن يانىپ.

ئىزاھات:

- ① 1942 - يىلى لوپنۇر، چاقىلىق، كورلا، قارا شەھەردىن ئون مىڭ كىشىلىك ھاشارچىلار كونا چاقىلىق مىرەن يولىغا ئىشلەشكە مەجبۇرىي ھەيدەپ كېلىنگەن.
- ② بۇ يەردە «تەقدىر»، «تەقدىرنىڭ بۇيرۇقى» دېمەكچى.
- ③ ئېشىكى ئۆلۈپ قالغان ھاشارچى يەنە بىر ھاشارچىنىڭ بىر ئېشىكىنى 11 كويغا كىرا قىلغان. ئېشەك ئازراق مېڭىپلا يېتىۋالغان. «ئون بىر كويىنى كۆتۈرەلمىدى» دەپ شۇنى دارتىمىلايدۇ.
- ④ داۋۇت قاچا - كىشى ئىسمى، قاچا - لەقىمى.
- ⑤ قاچاق - سويىا قومۇش.
- ⑥ تالايىمىز - تالشىمىز.
- ⑦ كۈجەك - قويلار كۆشىگەچ يېتىپ ئارام ئالدىغان جاي؛ ئانچىكىلا توشۇپ ياساپ قويغان يازلىق قوتان.
- ⑧ ئۈگەيچە - ئۈگەي ئانا.
- ⑨ جۇۋالىپ - جازانە قىلىپ.
- ⑩ يۈگەچ - سەللە.
- ⑪ تۈرلۈك جۇغراپىيىلىك ئۆزگىرىشلەر سەۋەبىدىن تارىم ۋە ئۇنىڭ تارماق ئېقىنلىرى بىر ئىزدە مۇقىم بولماي يۆتكىلىپ تۇرغانلىقى ھەم قۇم - بوران ئاپەتلىرى مۇقىم دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىشىغا چوڭ تەسىر قىلىپ، خەلق تۇرمۇشىدا بېلىق، ياۋايى ھايۋان، سۇ قۇشلىرى، يېكەن، ئۈجۈر (يېكەن يىلتىزى)، ئۈجۈل (يېكەننىڭ يېڭى چىققان پۈپۈكى) ئاساسى ئوزۇقلۇق بولۇپ قالغان. مۇشۇنداق تەبىئىي ئۇزۇقنى قوغلىشىپ بىر ئائىلە - بىر جەمەت بىر كۆلنى ئىگىلىگەن. كېيىنچە كۆل بەگلىكى يولغا قويۇلۇپ، بۇنداق باشقۇرۇش شەكلى بەزى جايلاردا تاكى 30 - يىللارغىچە داۋام قىلغان.
- ⑫ ئاتىسى تەرىپىدىن بايغا يىملىق چاكارلىققا

گايت بىر سويما بەردى،
تۇرسام قورساقىم ئاچىپ.
لايسۇلۇقلار ئورۇيدۇ،
ئالتىنچى ئايدا ئورمانى.
يار قاشىغا بارىشقا،
تاپالمادىم ئامالنى.
چۆلقۇدۇقتىن ئۆتكەندە،
تەلەپ يېدىم سويمانى.

* * *

ئاچچىقى ⑬ ياقاسىدا،
تېنەپ كېتىپ جامالى.

باش سۈنۈ ئېتىۋالىپ،
لايسۇغا بول ئۇۋالى.
بىزگە ئۇۋال بولماسۇن،
ساۋۇت بەگكە بارالى.

* * *

مەنى سوراپ كەلىپتۇ،
جانىم ئانام ئالماخان.
بىر چىنە سۇ بەرمەدى،
باي ئاغچەسى ئايتۇران.
كەمبەغەلگە باغرى تاش،
بېخىل ئىكەن بۇ جاھان.

- سېتىۋېتىلگەن بىر بالا ئۆيىدىكىلەرنى كۆرگۈسى كېلىپ، ئۆيىگە بېرىپ كېلىش ئۈچۈن رۇخسەت سورىسا، باي «قۇل - چاكارمۇ ئۆيىگە بارامدۇ» دېگەن. بۇ قوشاق باينىڭ شۇ گېپىگە قارىتا توقۇلغان. ئالدىنقى ئىككى مىراسىدا: سېنىڭ بالىلىرىڭ ئۆيدە - ئالدىڭدا تۇرغاچقا كۆڭلۈك پۈتۈن، توق، دادامنىڭ مېنى قانچىلىك كۆرگۈسى كەلگەنلىكىنى سەن بىلمەسەن، دېمەكچى.
- ⑬ سالا - پۈتنىڭ بارماقلىرى.
- ⑭ گەنجە - ئەتىيازدا يېڭى چىققان يۇمران ئوت - چۆپ.
- ⑮ كۆز ئۈچى - كۆز قىرى.
- ⑯ ئۈزۈقۇ - ئوزۇقى.
- ⑰ توخۇ، ئۆردەكلەرنىڭ تاشلىقىنى (دانلىقى) قۇرۇتۇپ سوقۇپ كاپ ئېتىپ بەرسە، ھەزىم قىلىشنى كۈچەيتىدۇ، ئاشقازان كېسىلىنىڭ ئالدىنى ئالىدۇ ھەم ئۈنۈملۈك داۋالايدۇ.
- ⑱ گۆلمۈ (گۆلمە) - بېلىق تۇتىدىغان تور.
- ⑲ قاراق - كۆزنىڭ قارىچۇقى.
- ⑳ تۈرۈمتاي - تۈرۈمچۈق.
- ㉑ قارامتۇر - قارانىيەت، تەلۋە، ۋەھشى.
- ㉒ بۇ مىراسنىڭ مەنىسى: سىرتىمىدىن قارىغاندا ساق تۇرغىنىم بىلەن...
- ㉓ ئېتىملىق - ياراملىق.
- ㉔ ㉕ ㉖ جاي ناملىرى.
- ㉗ روزۇ - روزى.
- ㉘ كۈزلەك، بوستان - جاي ناملىرى.
- ㉙ بۈكۈر - بەكرى.
- ㉚ باشۇكتە - جاي نامى.
- ㉛ تۇڭلۇڭ باراش - كىشى ئىسمى.
- ㉜ ئاچچىق - جاي نامى.

(توپلاپ رەتلەنگۈچى باينىغۇلدىن موڭغۇل ئاپتونوم ئوبلاستلىق ئەدەبىيات - سەنئەتچىلەر بىرلەشمىسىدىن دەم ئېلىشقا چىققان)

تېخىمۇ كۆپ شاد-خۇراملىقلارنى يوللاپ،
بەخت تېلەكلىرىگە چۈمكەيدۇ!

مەشرەپ كارتىسى

1 يۈەنلىك ئۇزۇن يوللۇق تېلېفون ئېتىبار بوغچىسىنى ئىشلەتسىڭىز، ئۇزۇن يوللۇق تېلېفوننى بىمالال ئۇرالايسىز.

تېلېفون ھەققى ئەرزان ۋە تېجەشلىك بولۇپ، ئۇزۇن يوللۇق تېلېفوندا ئەركىن-ئازادە سۆزلىشەلەيسىز.

جۇڭگو كۆچمە خەۋەرلىشىش جۇڭگو كېزەر مەشرەپ كارتىسىنىڭ ئايلىق ئىجارىسى يوق، تېلېفون توپۇل قىلسا ھەق ئېلىنمايدۇ، ئەڭ تۆۋەن ئىستېمال ھەققى بەكلا تۆۋەن، شەھەر ئىچى تېلېفون ھەققى تېخىمۇ ئەرزان. ئۇزۇن يوللۇق تېلېفون ئۇرغاندا 1 يۈەنلىك ئۇزۇن يوللۇق تېلېفون ئېتىبار بوغچىسىنى ئىشلىتىپ ئۇرسىڭىز، ئۇزۇن يوللۇق تېلېفون ھەققىدە تېخىمۇ ئېتىبارغا ئېرىشىسىز، تېلېفوننى قەيەرگىلا ئۇرسىڭىز قىممەت توختىمايدۇ!

1 يۈەنلىك ئۇزۇن يوللۇق تېلېفون ئېتىبار بوغچىسىنىڭ ئايلىق ئىقتىدار ھەققى پەقەت 1 يۈەن بولۇپ، دۇشەنبىدىن جۈمەگىچە سائەت 21:00 _ 9:00 غىچە (يېچىك ۋاقتى) ۋە شەنبە-يەكشەنبە پۈتۈن كۈن ئۇزۇن يوللۇق تېلېفوننىڭ ھەر سىنۇتقا پەقەتلا 0.15 يۈەن ئېلىنىدۇ. مۇزىلىشى ھەققى ئەرزان، ئەگەر ئۇرسىڭىز پۇلىڭىز تېجىلىپ قالدى!

سەمىمىي ئەسكەرتىش:

جۇڭگو كېزەر مەشرەپ كارتىسىنى كونا يېڭى خېرىدارلارنىڭ ھەممىسى بېجىرىمە بولىدۇ. تەپسىلاتىنى ئۇ جايدىكى كۆچمە خەۋەرلىشىش تىجارەت زالىرىدىن مۇرۇتتە قىلىڭ.

真情特惠 引领精彩生活

كەڭەيتىلەر مۇلازىمەت لىنىيىسى: 10086 www.xj.chinamobile.com
جۇڭگو كۆچمە خەۋەرلىشىش جۇڭگو كېزەر مەشرەپ كارتىسى

源泉 (布拉克)

بۇلاق

(维吾尔文)

总126期

(قوش ئايلىق ژۇرنال) ئومۇمىي 126 - سان

BULAK A BIMONTHLY JOURNAL IN UIGHUR LANGUAGE

主编:阿布莱提·伊明

副主编:买买提吐尔地

باش مۇھەررىرى: ئابلەت ئىمىن مۇئاۋىن باش مۇھەررىرى: مۇھەممەتتۇردى مېرزىئەخمەت

新疆人民出版社编辑出版
(乌鲁木齐市解放南路348号)
新疆摩尔通(MORTOM)印刷有限责任公司印刷
乌鲁木齐市邮局发行
中国国际图书贸易总公司国外发行
全国各地邮局订閱

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى تۈزدى ۋە نەشر قىلدى
(ئۈرۈمچى شەھىرى جەنۇبىي ئازادلىق يولى 348 - نومۇر)
شىنجاڭ مورتوم (MORTOM) مەتبەئەچىلىك چەكلىك شىركىتىدە بېسىلدى
ئۈرۈمچى شەھەرلىك پوچتا ئىدارىسى تارقىتىش
جۇڭگو خەلقئارا كىتاب سودىسى باش شىركىتى چەت ئەللەرگە تارقىتىدۇ
جايلاردىكى پوچتخانىلار مۇشتەرى قوبۇل قىلىدۇ

国内统一连续出版物号:CN65-1063/I
国际标准连续出版物号:ISSN 1005-0876
国外发行号:Q1118 邮政编码:830001
邮政代号:58-108 定价:7.50元
广告经营许可证号:6500006000043

مەملىكەت بويىچە بىرلىككە كەلگەن ژورنال نومۇرى:
خەلقئارالىق ئۆلچەملىك ژورنال نومۇرى:
چەت ئەللەرگە تارقىتىش ۋاكالەت نومۇرى: Q1118 پوچتا نومۇرى: 830001
پوچتا ۋاكالەت نومۇرى: 58-108 باھاسى: 7.50 يۈەن
ئېلان تىجارىتى ئىجازەتنامىسى نومۇرى: 6500006000043